

**АҢСУА
ҪСҲАЦӘА
РҫОУРЫХ**

Еиҫеигеит, азгәаҫақәеи
аихшьяалеи рыла еибиҫеит
Денис Чачхалиа

УДК 94(479.224)
ББК 63,3 (5Абх)
Ч28

Ч28 Летопись абхазских царей. Дополнения. [Чачхалиа Д. К. – сост.] – М., АКВА–Абаза, 2020. – 176 с.

«Ацсуа псхацәа рџоурых». Ари Ацсуа хәынџақарраџ 787–1072 шш. рыб-жыра икалаз ахџысқәа еиџазхәо жәытә ҟымџоуп. Еиқәханы иахьанза иаа-зеит қартли бызшәалеи, ерманы бызшәалеи. Хымџада Х ашә. алгамџанза аџра знапы алакыз ацсуаа бырзен бызшәала иџуан. Аха урт анџамџақәа рхабар ыкам.

Қартли бызшәахьтә ари аамџанџа еиџаган XIX ашә. агәџазы зны афран-цыз бызшәахь, нас изныкымқәан еиџаган аурысшәахь.

Аџарауаџ Д. Кь. Чачхалиа ари аамџанџа ажәытә ақыртшәахьтә еиџеи-геит ацсшәахь, иааирпшит ажәытә ҟымџа иахәџамқәан «Қартли аамџанџа» хәа ахьз шартаз, аџакы шдырџашьаз, иааирпшуеит зыгәрагара уадаџу аџыпқәа. Арақа иазгәаџоуп Ацсуа хәынџақарраџ ацсшәа инаваргыланы, қартли бызшәагьы шныкәыргоз аџраџы. Ари аҟымџа иара злаџџаз қартли бызшәалагьы кьыпхьуп арақа.

«Ацсуа псхацәа рџоурых» – ажәытә ацсуа ҟыратә бақоуп. Хџысуп амилаџтә џоурыхаџ. Ҙыц аартроуп ацсуа џарадырраџ. Насгьы аџарауаџ ашәкәы иаџиџаз аџџаамџа ала иаатуеит ахырхартә ҟыцгьы – ацсуа хьџхьы-рџақәа рыџџара.

Аредақиатә аилахәыра: И. Ш. Агр-пқа, Ҙ. А. Ачыгәба, Д. З. Дбар, Н. В. Касландзиа, В. Е. Кәарџиа, М. Т. Лашәриа (аханџәаџы), В. К. Занџариа (амазаныкәгаџ), Виач. А. Бигуаа, Л. И. Цәыџь-пқа, В. А. Чрыгба.

Азеипш редактор: Виач. А. Бигуаа

Арецензентцәа: В. К. Занџариа, Л. И. Цәыџь-пқа

ISBN 978_5_6043012_1_0

© **Ацсуа псхацәа рџоурых.** Аиџага, апхьажәа, акоммент., аихшьаала, арбагақәа Чачхалиа Д. Кь. 2020

Мазакам мышкызны иаргамамхо
Марк иѣ. 4 ахы, 22 ацә.

АПСУА ХӘЫНТҚАРРА АРҚЫРТУАРА ИАЗЫРКЫАҒУ АХТЫС (XVII-XXI АШӘ.)

Изатаххазеи Апсуа псхара арқыртуара

XVII ашәышықәса антәамтәзы Қартлигьы, Кахетгьы, Имеретгьы атагылазаашьа цәгьа зтагылаз зынзак уафь изымычхауа иҕалейт. Урт иқәцаланы измаз Цьамтәылеи Тьырқәтәылеи рақәын. Арахь, хазы – нхьтц инхоз ашьхарыуаа рыжәларқәа, еихарак алезгинцәа, уажәы-уажәы ирықәло, еимтәаны ирго, ауаа гьычуа иаарқәамтцит. 1685 ш. итаацәеи иарей Москвақа псеиқәырхара хәа днәиуейт Имеретгьы Кахетгьы рыпсха Арчыл II. Нас иматцуцәеи итақырей иманы уахь диасуейт Қартли апсха Вахтанг VI. Ақыртқәа Москва амтантәи реиланхарта аҕартбааит, хнызқьык рҕынза иназейт. Абрақа еиха еилыкка иаапшит ақыртқәеи аурысқәеи рыгәтакқәа шеиқәшәо. Ақырту ахеиқәырхара дашьтан, аурыс – Кавказ агаразы иҕаитдараны иҕаз аҕазышәарақәа азакәан пшра рнатон, ивасалцәа рыдгьылқәа дрықәитны дҕанатон, Кавказ атыркәцәа рықәцаразы ататцҕәы бзиагьы инатон.

Москвақа иахганы иҕаз Қартли апсха Вахтанг VI иаарласны еиҕикааит, иҕа Вахушт Багратион дназлаз, атцарауаа ргәйп. Жәйтә аахыс ирыдхалан ирымаз апсуа хәынтқарцәа рархив цәырыгеит. Аамтанцақәа илықәтцан еиҕдырпшит, еишьтадыргылт, еицыршьит, дара ртәала – рнапы итырхит. Иалтцыз «Қырттәыла апстазара» хәа хьзыс иартейт.

Адуней ааршеижьтәи дара зныз аамта аҕынза атоурых рҕейт. Дара ирхатәаз атәым хьнтқарракәа рхатарнакцәа (арапцәа, аҕьамцәа, азербайҕанцәа) дара рыпсхацәа ракушәа, аерманцәа рхуура иантагылазгьы урт рахцәа дара рахцәа ракузшәа, Таотәи аерманцәа рхадацәа қыртцәазшәа, Апсынтыла Қырттәылазшәа, апсуа псхацәа қыртуазшәа... Абри зегьы цьара иаапымтцәазакәан еишьтаргыланы, пымкрада дара зтагылаз ашықәсқәа рҕынза инаргеит. Ари ашыза алакә, уафьтәыцәса иммбац атоурых анцәырырга

ХІХ ашә. агәазы, атцарауаа рҭы гәрамгас иҭартцеит¹. Иара иахьагы иакәымшәарақәа рбоит атцәащцәа. Еихарак атцарауаа зыргәамтца: «Қартли аамтанта» хәа ахьз змоу ашымта, иара Қартли атәы рацәак акагы замхәозеи? Иахәо зегы апсуа хәынқарцәа ирызкызар, нас изахьзузеи «Қартли аамтанта?»².

Аамтанта³ «Апсуа ქსაყაა რქორი» акьыпхь ианаздырхи-оз ахьз амамызт, избанзар ажәыттәи анапшымта апхьатәи адақьа агын. Атцарауаа рыхшыф ааиларцан «Қартли аамтанта» хәа хьзыс иартеит. Хыла «Қартли аамтанта» хәа ари ашымта ахьз азтәзгы, аамтас изтанакәаз хәа иазгәазтәзгы И. А. Цәавахишвили иакәын⁴. Аха ари ашымта иапхьалакгы игәеимтар залшом ашымта ахьзи агәатәи шеикәымшәо. Ахы инаркны атыхәанза апсуа хәынтқарцәа роуп изызку, урт иҭартцаз-ируз, иахьцаз-иахьааз, изабашьыз, изҭа-гылаз, изнышәаз: абри атәоуп иахәо. Егырт ртәгы шҭамхәо, аха актәи атыҭ аанызкыло, ахадарафы иҭоу - апсуа ქსაყაа роуп – урт знысыз, реибашьрақәеи, рхьызрацарақәеи⁵. Убри аҭкнытә, агәнаҳара ариашара хасабла, зызбахә хәмоу анапшымта «Апсуа ქსაყაа რქორი» хәа ахьз атәтәхеит. Уажәшьта ашәқәы ахьзи аҭаки еиқәшәеит цабьргыла.

«Апсуа ქსაყაа რქორი» ерманы бызшәалагы иҭоуп⁶. Уи анапшырагы ХІ ашә. еиқәдыршәаз вариантуп. Аф-версиак рытцәареи, реиҭырҭшреи, аххәаа рзыуреи – тема хазуп. Уи атәы – еазны.

¹ Сенковский О. И. Некоторые сомнения касательно истории грузинов // Сенковский О. И. Собрание сочинений. Т. 6. СПб. 1859. С. 169-198. (Статья написана и впервые опубликована в 1838 г. – Ч. Д.); Патканов К. П. О древней грузинской хронике // Патканов К. П. «Ванские надписи и значение их для истории передней Азии. СПб., 1881.

² Виноградов А. Ю., Косоуров Д. А.. Кто объединил Грузию? Давид Куропалат, Абхазское царство и Византийская империя // Античная древность и средние века. М., 2019. Т. 47. С. 29-49

³ Урысшәала – летопись.

⁴ Летопись Картли. Пер., сост., комм. Г. В. Цулая. Тбилиси, «Мецниереба», 1982, с. 23; Матиане Картлиса. Пер., сост., комм. М. Д. Лордкипанидзе. Тбилиси, «Мецниереба», 1976; Джавахишвили И. А. Древнегрузинская историческая литература // Джавахишвили И. А. Труды, т. VIII. Тбилиси, С. 196-201.

⁵ Виноградов А. Ю., Косоуров Д. А. Там же.

⁶ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხურის თარგმანი. გამოსცა ი. აბულაძე. თბ., 1953.

Уажэазы алкаа хадас иҥахто: ари ашымта Аңсынтэыла, аңсуа цсҳарафы иҥалақазз ахтысқәа роуп иаанарцшуа. Қартли атэы ухэозар XI-XIII ашэ. рзы уи Аңсуа хэынтқарра иахэтакны иалан, еиҳаб чыдак, аңсуа цсҳа ида, қартлиаа дрымамызт. Хазы концелиариак, автономиак иақәитымызт, иалақамызт. Амчра ахықаз аусзбарта, аибашьра алагареи, аинышэара азтаатәқәеи ахырызбоз – Қәтешь, аңсуа цсҳацәа рахтынрафы акәын. Убрақә акәын Кахет, Ерет, Сомхит ухәа аңсуаа ирхыпшыз атэылақәа рлахынтца ахырызбоз. Ари еицш ақазшыа змоу ашымта ахызгы статусла иара иашьашәалоу ныҥәнагозар ауп.

Аңсуаа ртоурых арқыртұара, цхьан иаххәан еицш, иалагеит XVII ашэ. азы Вахтанг VI икомиссия аусура ала. Ақыртқәа рхадацәеи рцаруааи аурыс хэынтқар агәра идьргар акәын ажәйтәтәи Аңсуа цсҳара атерритория закәанла дара ишыртәу, рабацәа ишыртынхаз. Убасқан ауп ақыртқәа рыла тнахуа ианалага анапшымтақәа рфы захынцъара иуцылоз – Аңсуа цсҳара, Аңсуа цсҳа.

Убарт адгылқәа рыргыжьрагы апроцесс аҥиара аиуит настәи Урыстәылеи, Қырттәылеи Аңсни реизықазашьақәа инарықәыршәаны. Атцыхәтәаны, СССР Сталини Бериеи раамтэзы, ақәзаарагы иыхқәнарғылт аңсуаа. Иахьа уажәраанзаагы ақыртұа тоурых апатриотцәеи, урт рконцепция агәра згаз егырт адунеизегьтәи атцаруааи, аңсуаагы налатцаны, Кавказ абжьаратәи ашәышықәсқәа рзы иқаз ахтысқәа блафыцла хазрыхәамцшит.

Ажәақәа «Қартли», «ақыртұа».

Ი-цакык, Ი-тәылак, Ი-милатқ.

IX ашэ. агәта иазааигәаны Тао (аерм. – Таик) аңсҳа Баграт Багратуни «ақыртқәа рыцсҳа» хәа ихы иазиухәеит. Милатла ижәларгы иаргы ерманцәан. Рыхьзқәа, излеицәажәоз абызшәа, ркультура, руахәама ргылашә – зегы аерман қазшыан ирымаз. Аха динла – «иакыртқәан». Динла «ақыртұара» иаанагоз уи акәын: урт аерманцәа бырзен цасла рныхәара ныҥәыргон, итабырг уаан, аиашахатцара иатәын, иортодоксқәан (православные). Ауахәама аныхацаацәеи аиҳабырреи афра-аңхьарафы рхы иадырхәон қартли бызшәа. Абасала аерманцәа еишшаны иҥалеит. Ажәйтәтәи аныхәаратә закәан иацныҥәоз аерманцәа – «ақыртқәа» хәа рхы иазырхәон. Ари аҥагылазаашьа ауаа иреилыркаатәын. Аха иара казташаз атцаруаа,

цас руашәа, динла «иақыртуахаз», милаҭлагы дақыртуартәит, егырт ичыдырақәагы дырфашьейт. Ишакәхалак, атцарауаа уеизгы ирдыруейт уи шиашам: еифырдыраауейт динла иақыртуахази, шыала иақыртуои. Арака атоурых азказацәа рымчкәеи рдыррей еилатцаны еилырхыроуп мцурала еилашыху азцаатәкәа. Уаанза иахдыруаз Картли-цәкәа акәызтгы, Х ашә. ашьтахь уи иацлейт «аерманцәа р-Картли». Аҭхьатәи – афыда акәызтгы ахыкәз, афбатәи – алада. Афбагы Ацсуа хәынтқарра акәын изцанакуаз, Ацсуа Псҳара, Аҭсынтәыла. Рейфдыраара цәгыахейт. Уи рхы иадырхәойт, уи аамтаз иҕамыз-ианымыз «Еиду Қырттәыла» аидеологцәа. Адунеигы иахдыртәейт ихытхәау «Грузия»⁷, атоурых иазымдыруа «Единаиа Грузиа», ахаан иҕамыз – «Грузинское царство».

«Ацсуа цсхацәа ртоурых» зфыз.

Ихдыррей ихатәрей

Хазлацәажәо аамтанца зфыз дҕаза бзиан, кры здыруаз, кыр иапхьахьаз уафын. Хымпада, дызфьыцшуаз афымтақәагы ыҕан. Убарт ркынтә иааигон иара дызхаанымыз ахтысқәагы. Иара шытрала дшацсуаз, мамзаргы матцурала, нхарала ацсуаа рахь гәыбылрак шимаз ифымта иацыубаауит. Ацсуа цсхацәа дахьрых-цәажәо иажәа деигзом, цъара-цъара иафицацәома ухәартә апанегирик кәзшыа аанахәойт. Аха аамтанца зыфуаз рцас ус иадыруан, ус иапын. Ацсуа цсхацәа рнапәы акәын аус ахыуаз, урт дырнызбаны калашья амамызт, аха, иаххәап, картлиаа ифымтафы цъара дрыцрасуейт. Абар Ацсуа цсхацәа ртоурых афы урт рзы иахәоу: «картли аамстацәа рыцәгыарақәа цәырыгеит: дара ишыртцасу, ачархәара ду руит»⁸. Даҭацъара ашәанцәа абас рзихәойт: «есымша ацәгыара иашьто ашәанцәа»⁹. Ари ашәкәыды, картлиаа дыртәызтгы, дара картлиаа реихабыра губҕан рызытомызт. Аха иара дызлапсыуаз, ацсуа хәынтқарцәа рконцелиариа дызлатәыз ала, ас еипш икәз аус афы ихы дақәйтын.

⁷ Гумба Г. Д. Значение терминов «Грузия» и «Сакартвело» в средневековых источниках. Сухум, 1994. С. 16-17.

⁸ იწყეს კულად მედგრობად ზაკულებით, ვითარცა არს ჩუეულება ქართლისა აზნაურთა». Ари ацитата аагоуп аоригинал 274 ад. аҕнытә // ქართლის ცხოვრება, ტ. 1. თბ., 1954.

⁹ «სუანნი ჯვისა მოხარკულნი...» Ари ацитата аагоуп аоригинал 316 ад. аҕнытә.

Ажәбатәи ашәышықәса актәи азбжазы аңсуа қсҳара аңстаза-рафы иқалейт зеипш қамлаңыз хтыск.

Қсыуа ҳақ, Бер ихъзыны, сарматаа¹⁰ рыдгылқәа рахытә, ар дузза драдгыланы, ашыхақәа дырхысны Ермантәыла дақәлейт. Ускан аерманцәа рыцсҳа Абас аиааира игейт. Аңсуаа раҳ ддыртаслымит, илақәагы тырхт. Ифыхразы аңсуаа ашәахтә ду рықәшейт, хыла дфырхыр акәхейт¹¹. Ари қалейт 937 шықәсазы¹². Аха ари атәи акым-зарақ амхәейт аңсуаа рамтанца.

Дача хтыс гәгәак аахғап аңсуа тоурых афынтә. Уи қалейт 1008 ш. Тао-тәылаф. Ари атәыла, иаб данцсы, зақәанла итынхейт аңсуаа рыцсҳа Баграт II. Ускан 30 шықәса ирзынаңшуа аңсуа хэынтқарраф қсҳара ибахьан. Игәылацәа, еиуарала изааигуазаз атәылақәа рха-дацәа, «шәааи, таацәашәала хусқәа хазбап» хәа иаб иахтынрафы, абаа-хан Панаскерт афы еизигейт. Ианаайдтәала ауаа рыжәйтқан – иршыыз ршыит, иркыз – абахтақәа иртарыжыит, ибналаз – Констан-тинополь аимператор иахтынрафы инейны рейртцәахит.

Баграт II иуацәа рыгәра игомызт, хымқада, лымхатасқәакгы имамкәан иқаларымызт, ацәгәа шдыршо атәи. Акыс 988 шықәсазы рееибаркны иара ифагылахьан. Ари лабфаба далаңшхьан.

Абарт афхтыскгы ирыхцәажәейт атәым тәылақәа рфы, ашәқәқәа ирнылейт, аха аңсуа раамтанца ажәакгы анымшәалейт. Аңсуа хэынтқар иахатыр ланарқәойт хәа аамтанцафы абри ахтыс давсуейт, ибжәаижьуейт. Убри алагы уафы ибойт ари афымта аңсуа хтынрафы ишейқәдыршәаз, ирейхазоу ахылаңшрагы шамаз, аңсуа қсҳа изы иакәымк алашәаргы ишырымуаз.

Абызшәатә реформа.

Абырзен бызшәа акнытә қартли бызшәахь аиасра

Аңсуа қсҳацәа рахтынрафы, ртаацәарафы, агырт амилацқәа рфеипш, рхатәи бызшәала еицәажәон. Ах-аамстацәа зеггы хбызшәак рдыруан: аңсшәагы қартли бызшәагы, абырзеншәагы. Аңсшәатқәа – фырхәалатә бызшәан: рхы иадырхәон ацәажәараф. Афбатәи – афра-аңхьараф мацара. Ахэынтқарра аусуцәа рзы афбагы

¹⁰ Асарматцәа – ажәытә Кавказ афадыхьа инхоз аңамбызшәақәа ныкәыз-гос еицатцаз ажаларқәа реилыхәыра.

¹¹ Торонский, Степанос (Асохик). Всеобщая история. М., 1864. С. 17–18.

¹² Бакрадзе, Д. З. Кавказ в древних памятниках христианства. Тифлис // Оттиск из «Записок общества любителей кавказской археологии», СПб, 1875, № 1. С. 80.

псышәан. Еиуеипшым антцамтәкәа рҕы иупылар алшон: «еиҭагоуп ацсшәахтә», «ианцоуп псышәала». Иаххәап, қартли абызшәахтә алатын бызшәахь еиҭаган Европа еицырдыруз абырзен роман «Балавар иҕәышра». Абырзентә аоригинал ызит. Еитаргар акәхейт ацсшәа (қартли бызшәа) аҕынтә. Ҷыц иҕартцаз аиҭага иатцауоп: “Translata abasgo genere stilo” – «Еиҭагоуп ацсуабызшәа аҕнытә»¹³. Ус иҕоу аҕырцштәкәа иҭеггы ыҕоуп¹⁴.

Ацсуа цсхараҕы инхоз дарбанзаалак изы «ацсуа» хәа изырхәар алшон. Убас аҕартбааит атермин «ацсуа» аҭақы¹⁵.

Хзыхцәажәо ажәытә ҕымтә аханатә, хымҭада, бырзен бызшәала ианцан, аха уи ашҭа хбом иахьазы. Нас, абызшәатә реформа инаҕәыршәаны, ацсшәахь (қартли бызшәахь) ииаргазар ҕалап. Иҕалап, иара убри иахьаны акәзар «Ацсуа цсхацәа ртәурых» атекст аҕы имаҕымкәан абырзен терминкәа захдҕылоггы. Иаххәап: магистр, куропалат, проедрос, хартулар, катепан, паракимонос, қорепископ ухәа убас иҭеггы.

Баграт II иацхьа ҕа цсыуа цсхак аҭара тимижыцызт. Ацъаз ртәа иалхыз аманат (амонета) азганк рац бызшәала ианын ацсылманцәа ихадоу ражәаҕка иалхны: «Нцәа дыҕам иазәу Анцәа ида, ицназгоггы дыҕам. Муххәмад Уи иаашьтымтә иоуп». Еггы аҕанаҕ псышәала (қартли бызшәала): «Христос, дырхарак Баграт – ацсуаа рыцсха». Баграт II акуропалат ититул иатәашьан 1000 ашықәс азы. Араҕа ацсха «акуропалат» хәа дахьарбам иаанаго уи ауп: аҭара аҭыжьра ҕалеит уаанза, 1000 шыкәса ҕалаанза ацхьа.

Иҕалап, машәырымзар Баграт ианггы иарггы Бедиатәи аныхәартә хамтас иартаз ахтәы аҕа аҕырақәа зеггы бырзеншәала акәымкәан қартли бызшәала иахьақәыҕоу. Аҭарауаа ргәы излаанаго, ари ахтис ҕалеит 999 ш. иазааигәаны. Араҕатәи ақәшыла абас ахәоит: «Ицқьоу Анцәа Иан. Биҳәа Бычқун ацсуа цсха Багра-

¹³ Нуцубидзе Ш. История грузинской философии. Тбилиси, 1960. С. 16–17, 247; Инал-Ипа Ш. Д. Вопросы этно-культурной истории абхазов. Москва, 1976. С. 271; Барамидзе А., Радиани Ш., Жгенти. История грузинской литературы. М., Учпедгиз, 1952. С. 19–20.

¹⁴ Инал-Ипа Ш. Д. Вопросы этно-культурной истории абхазов. Сухум, 1976. С. 271.

¹⁵ Анчабадзе З. В. Из средневековой истории Абхазии. Сухум, 1959. С. 117–119; Инал-Ипа Ш. Вопросы..., 1976. С. 261; Болдырев А. Н. Два ширванских поэта, Низами и Хакани // Памятники эпохи Руставели. Ленинград, 1938. С. 111–138. см. с. 137: «Стал я жителем Абхазии / И заговорил по-грузински».

ти уи иан аңсха-гәашьа Гурандухти, абри аға хамтас ибзыркыз, ари аишәа аматәахәкәа рыла еикәзыршәаз, ари аныхәарта-лашаггы зчапаз рзы. Амин». Ари ахәарада, нтамтақәакгы аңшыацәа рсахьакәа ирыдшылоу бырзен бызшәала акәымкәан қартли бызшәала икатоуп. Мацара Иаса Қырса исахьаґы Анцәа Иґа ихьз бырзен бызшәала иакәыѿѿуп. Баграт ибызшәатә реформа мѿашьарада ари аға ианыпшит. Иара убри аға формала акырза иаѿызоу даґа аґак тәахын XIX ашә. антәамтазы Елыр-ныхаґы. Уиггы қартли бызшәала акәын адѿылақәа зеггы злаґатдаз. Ус анакәха, Баграт II ажәабатәи ашәышықәса антәамтаз иашатәґьаны избоит, амѿаґараггы далагоит абызшәатә реформа. Аңсынтәыла ахьынзаназаа-зо аѿнытқатәи аусқәа рґы қартли абызшәеи аѿрей рышка аиасра. Бырзен бызшәала иѿыз еиуеипшым аңшыатә ѿырақәеи, аазабқәеи, атоурыхтә аамтантақәеи, аршахатґақәеи, арзахалқәеи ухәа, абарт зеггы абырзен бызшәахьтә қартли абызшәахь аиагара иалагеит.

Ишьаартәырахаз Византиеи Аңсынтәылеи реибашьра (1022-23 шш.) уи апроцесс иарццакызар ґалап. Аңсуа цсха итижьыз аманат, иани иареи Бедиатәи аныхәарта хамтас иартаз аға, Баслатәи ацґа (Аґәа амтан), Қәач-ныха (Анакоґиа амтан) қартли бызшәала, қартли нбанла ирнылеит антдамтақәа. Ажәакала, абырзен бызшәа иамаз атың маң-маң иааннакылоит қартли (аңсуа) бызшәа. Аңсынтәыла ахтынра аѿнытқа аңсшәа акәызтґы иныґәыргоз, аѿра-аңхьараґы қартли бызшәа ныґургон, ишаххәаз еиңш. Зқьы шықәса рыѿнытқа абырзен бызшәа, абырзенѿра, абырзенңхьара ныґәызгоз, аха ибырзенымхаз ауаа, изацәшәарыз қартли бызшәахь аиасра? Акыс қартлиаа рхатақәа мчык рыманы, акы удырцалартә ианыґамыз аамтазы?

Анакоґиа 1033 ш.¹⁶ инаркны 1072 ш. аґынза Византиатәи аимператор инапаґы иґан, насґы, ацарауаа рґәанала, хаз-феманы (бырзен районны) ахы ныґәнагон. Хымґада убри аґаґылазаашьа иачыданы абраґа, егырт Аңсны аґацәқәа рааста, иахңылоит абырзенѿыра абаґақәа¹⁷.

¹⁶ Io. Skil. Hist. (1032-1033) // Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Wiesbaden, 1980. S. 217.

¹⁷ Латышев В. В. К истории христианства на Кавказе: Греческие надписи из Ново-Афонского монастыря. - СПб, 1911. 30 с.: илл.; 27 см. Оттиск из «Сборника в честь гр. А. А. Бобринского». С. 169-198; [И. Н. сост.] Абхазия и в ней Ново-Афонский Симоно-Кананитский монастырь. М., 1898. С. 111-122.

Ишдыру еипш, хзыхцәажәо ацсуа ымта аерман бызшәалагы ыкоуп¹⁸. Таик итанхоз аерманцәа (изыхәтәз) қартли бызшәагы рдыруан. Ари еипш ашәкәы егыртаххазомызт. Ус анакәха, ацсуа цсхацәа ирыткакыз ажәларқәа рыбжьара икан уи аамтазы динла иреипшымыз, қартли бызшәа ззымдыруазгы аерманцәа.

Иаанагозеи «Егрис-Ацхазет»?

Ацсуаа ртоурых аицакразы афальсификаторцәа имачымкәан еиуеипшым амаанакәа апыртахьан. Убырт ируакын «Егрис-Ацхазети» хәа аамтак азы ицәырыргаз еижьагак. Ихытхәау ахәынтқарра. Ари атермин акыр иащангы лхы иалырхәоит М. Д. Лортқипанизе¹⁹. Акыс, «Егрис» Ацсынра ацхәа иргыланы. «Ацсуа цсхацәа ртоурых» уи ашыза ажәа егыным, егъаздыруам. Знызатәык уцыхәшәоит, аха иара уигы «Арчыл иаазаб» ағы. Атекст хада ағы акәымкәан. Зызбахә ххәаз аазаб хаамтанца иатәны икам. Ааигәа иадырхәа-леит ашәкәы аиқәыршәащәа. Уигы лацшхырцагас, цъара акала Қартли иадырхәаларц Қартли иадхәаламыз Ацсны.

Егрис ахәта ыкамкәан ишцакамыз. Уи адгьыл, Анакоциатәи аибашьра ашәтахь, ишиашаз аиааира згаз ацсуаа рахь ииасит. Хымцада уатәи аихабациәа аматцурақәа рытаны ииаргеит Қәтешька. Византиагы убас акәын ишыкартоз. Уи азоуп 750 шықәсқәа инадыркны иахәа уажәраанзагы «Егриси» хәа хәынтқаррак азбахә азәгы имахаит, урт рпызацәа рыхьзқәа цъара ианымшәалеит. Убас ала «Егрис-Ацхазет» жәа-гәащахәит, цакы хәа акы аанамхәеит. Насгы иара иахьықатәкьаз атыц еилкаам, атцарауаагы рхәоу еикәшәом ари азцаараағы. Шьоуки Чорох амшын ахьналало ацста утадырцшүеит, егырт – ащада, ашъхарахь удырцшүеит. Аеашьоуки Рванынза (Рион) инаргоит, Қәтешьынза ивазгогы дубап²⁰. Зеипш ыкам рвашьаган ибжьагалоуп аригы. Аха, хәара атахума, ахәта хәцхьака зытцара ырцаулатәу темоуп.

¹⁸ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხურის თარგმანი. გამოსცა ი. აბულაძე. თბ., 1953.

¹⁹ Лордкипанидзе М. Д. См. предисловие к кн. Матиане Картлиса. Перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе. Артануджи. 2008.

²⁰ Гумба Г. Д. Значение терминов «Грузия» и «Сакартвело» в средневековых источниках. Сухум, 1994. 18 с.

Иарбан «риашарақәу» икацоу «Ақсуа псхацәа ртоурых» атекст ағы?

Ақхьаф дзыркыалаша амаанақәа қатоуп иара аамтанта атекст ақынғы. Иаххәап, 23-тәи адакыағы абас иануп: «Ахэынтқарратә усқәа рынагзашьала, рейҕкаашьала еихаз псха дқамлацыт Апс-сынтәылагы Қартлигы». Арака – «Апссынтәылагы Қартлигы» – еивадыргылеит еикароу тәылақәак ракушәа. Аха аусқәа ус ақәа-мызт ишықатқәкыз. Ари цас икацоуп. Ғацъарагы абри ашыза уды-лоит Апссынтәылеи Қартли ииваргыланы. Ад. 26. абас иануп: «Ари Баграт, апснааи қартлиаи ирымаз апсхацәа зегы дрейхәхейт атәыла анықәцашьала».

Ейтах адакыа 26 ағы, ейтах Баграт II изкны, абас ейцш икоу хпылоит: «Убасқан агәра игар алшоит дшыкамыз Қартлигы, Апс-сынтәылагы ицназгоз даҕа псхак». Хаззаатгылаз ацықтәахагы унарбоит хаамтәзтәи ариашарақәа». Ари ашыза ахаан иқамлацы-т Апсуа хэынтқарра ағы. Дарбан шәкуфәу Апссынтәылеи Қартли иейкарәтәра згәыгуаз, ма Апссынтәыла ақхьа Қартли аргыла-ра ауп. Ақәад аky анухыр қалоит, аky ацутар алшоит. Аха иқа-ми ацыз иалхыу ақарақәа, аманатқәа (монеты); иқами ахақә иану антәмтәқәа. Урт иҕаҕаза иудырбоит «ақсуа» ақхьа ишыргылатәу. «Ақыртұа» ашбатәи атық ааннакылоит, мамзар зынзак иаумырбазар қалоит, атагылазаашьа зейцшроу ала²¹.

Ажә «қорепископ» ацакыи ахылтшәтреи

Зытцаара хәазахшәо аамтантағы лассы иупылоит зейлкаара мариама ажә «қорепископ». Кахет тәыла рхада иоуп еихарак ус зархәоз. Цулаиа Г. У.²² Бадризеи Ш. А.²³ ргәаанагарала ари атер-мин ағы рақхьатәи ажә «қор» аагоуп ақыртұа бызшәа цанараа рдиалект ақнытә, нас ирылатәеит егырт ақыртұа ртәылақәа, иа-гәаанагоит иара – ақытә, ақалақь иалгоу анхартә хәа. Насгы, арт атцарауаа излашыақәдыргәҕәо ала, ари қартлиаа рышнытқәа ииз

²¹ Чачхалиа Д. К. Титулатура абхазских царей // Чачхалиа Д. К. Трехпритворная композиция храмов средневековой Абхазии и ее влияние на архитектонику памятников Алании, Руси и Трапезунда. М., АКВА-Абаза, 2016.

²² Цулая Г. В. См. примечания в кн. Летопись Картли. Тбилиси, С. 85.

²³ Бадридзе Ш. А. К вопросу об институте правителей хорепископов // Вестник отд. общ. наук АН Груз. ССР.

ажѳоуп, Кавказ икѳынхо дача жѳларак зырзымдыруагы уи азоуп хѳа. Атцарауаа ари аѳара аѳбабаа рымбаргы калон, избанзар, ари еилоу атермин аѳжѳакгы бырзен бызшѳахѳтѳ иаѳоуп. Аѳорепи-скоп (Χωρεπίσκοπος) иаанаѳоит - аѳытѳтѳ епископ. Уи маѳк деитцан аѳалаѳтѳ епископ иаастѳа. Аханатѳ уи атермин адинхатцара иатѳын. Нас ииасит аполитикатѳ иерархиатѳ терминѳѳа рахѳ, лымкаала, ка-хѳтаа реиѳбабаѳа ус рзырхѳо иалаѳеит.

Ажѳа «хора/кора» атѳы интѳкааны иахѳѳозар уи абырзен бы-зшѳаѳы даара ахархѳара тѳбаауп жѳытѳаахыс. Иахѳѳап, адунеи-аѳ еицырдыруа Константинопольтѳи аѳахѳама «Аѳыхѳы ахоратѳ иныѳѳартѳа» ахѳз иалоуп ажѳа «ахора» (αχωρα), избанзар аныѳабаа ргылан аѳалаѳ иакѳыршаз абаагѳара антѳцѳ, аѳалаѳ иналганы, адѳаѳы²⁴. Ус инамѳатѳны иазгѳахѳтар алшоит, иара аныѳабаа зыр-гылаз византиатѳ император-ѳѳѳыс «Аѳсуа Мариа» лакѳын, аѳсуа хѳынѳѳар Баграт III иѳѳа²⁵.

Аѳсны. Аѳсына. Аѳсынтѳыла

Артѳ ажѳаѳѳа роуп хѳы иаѳархѳо хѳцсатѳгыл атѳы анахѳѳо. Иаѳарак – Аѳсны. Рхатѳы ѳыдараѳѳак рыѳѳоуп ахѳагы. Убартѳ аѳы-дараѳѳа урыѳныѳѳар, абри еиѳш алѳаа уоур кѳлоит. Егры инаркны наѳ, амраташѳарахѳ ахѳз «Аѳсны» ианаалоу иѳоуп. Кѳтѳеш иахѳтны кѳалаѳны ианыѳѳаз уалаѳѳажѳозар – «Аѳсына» иаѳа ианаало-ит. Рѳан²⁶ урны амрагылырахѳ – Кѳртѳли, Кахѳт, Еретѳ, Сомхитѳ, Тао налатцаны, Аѳсуа хѳынѳѳарра атѳы уѳѳозар – ари Аѳсынтѳылоуп. Аѳѳѳарагы аѳиара, аизѳашѳагы ус ауп ишыѳала: зны – «Аѳсны», нас – «Аѳсына», нас – «Аѳсынтѳыла». Абри еиѳш аѳеоѳраѳиатѳ-по-литикатѳ, аамѳтѳ еихшара кѳхѳдалар – хѳзыѳѳажѳо атѳаѳы уаѳы еиѳа еилиѳаауеит, анаукатѳ терминологиа иаѳа атѳы иѳѳанѳѳоит. Уи аѳринѳип абри аѳымѳѳаѳы хѳы иаѳархѳоит.

Ажѳытѳзатѳи аѳра–аѳѳара иазкыз амаѳѳахѳѳа

Аѳсуаа рыжѳѳанѳѳѳа наѳънатѳ аахыс Амшын Еиѳѳа ѳа-да-мрагыларахѳтѳи аѳаѳа иаѳакны инхон. Ари аѳѳахѳѳа зегы зны

²⁴ Милогина, Елена, Церковь Спасителя в Хоре. Серия «Музеи мира». Стамбул, 2013. С. 2; Византийский словарь. Т. 2. СПб, 2011. С. 29; Чачхалиа Д. К. Мариа Абхазская.//https://abazaduney.ru/usadba_d_ch/iskusstvo_nauka/mariya_abkhazskaya.php

²⁵ Ibid.

²⁶ Рион, азиАсахѳа

ажэйтэзан, хара хера қалаанза Абырзен империа иахыпшы, нас – Римтэи империа анапы атқа иқан, нас Византиа, Тұрқатэыла, атыхэтэаны Қырттэыла. Абарт аамтқәа рзы еиқыахпхьазат атэылақәа рсоциалтэ-экономикатэ аихьзарақәа кыр ирныцшуан хара иқаз апровинциақәагы. Зда цсыхәа ықамыз аимадарақәа ықазар акэын, ацентраф иқаз аихабыратэ класси, аганқәа рахь иқаз атыданти аелитақәеи еилибакаауа иқаларцаз, апровинциақәа афрей апхьарей, егырт адыррақәеи ирылахэызар акэын, хымпада. Ас еипш иқоу ахшыфелкаара дыртцабыргуеит археологиатэ, атоурыхтэ пшаамтқәа. Ешыра ақытан антикатэ қалақыра ахьатцнакәаз 1975 шықасазы Шамба Г. К. ицшааит ацызтэ гүцәмақьа ианыз бырзен нцамтқ²⁷. Рацәак мцыкәан, иара убри ақытан аңсуа археолог 1980–тэи ашықасқәа рзы импыхьашэит ажэйтэзатэи, хера қалаанза VI ашэышықасазтэи аңқал. Ари аңқал иану афыра Аңсны атерриторияфы мацара акәымкәан, иара Кавказ шеизакәы угозаргы, еиха изаатэиу фыратэ бақахейт²⁸.

Хара хера қалаанза VI ашэышықәса инаркны XIX ашэышықәса алагамтанза рхы иадырхәалон ацерақәа. Цереи астилоси, арт афратэ маругақәа, рацхьаза ахьцэыртц Ажэйтэ Бырзентэылеи Алатин империеи рфы акэын.

Цера – ажәабжықәа зныртцоз ағүцәмақьа зыжәла бзиоу амфы ршышаны, ақауар еипш ицағаны, мацзак иааргәафаны ацәацәашьла еиқәараны иршыхәан. Нас убри ацәацәашь астилос (афыга) ала анбанқәа аныртцон. Ас еипш иқаз адақьақәа 5-6 рқынза еидухәалар қалон. Нас зцынтца цәрыцсоу астилос ала (ицару ыгала, цәыла) ажәыбжы аныртцон. Ас еипш иқоу астилосқәа аңсуа археологцәа кырынтэ ирыцшаахьан, еихарак абәа иалхыз, насгы амшын иаңну атыцқәа рфы акэын иахьырбоз. Иу. Воронов иипцааз астилос ашьхара тыц, Цабал ауп ахьибаз, амшын акыр иацәыхараны. Цбагы – аслан абәа иалхын.

Аңсуаа жэйтэ аахыс афрей аңхьарей шырдыруз, ишныкургоз атэи зхәо иқоуп абас еипш ажәақәа: ашәкәы, арзахал, атцара²⁹, анца, анцамта, анцара, ацәахәа, адақьа, афра, акалам, афыга, аңхьа-

²⁷ Шамба Г. К. Эшерская древнегреческая надпись и вопрос возрождения абхазской государственности // Абхазоведение. Вып. 1. Сухум, 2000. С. 38-42.

²⁸ Воронов Иу. Н. Цабалтэи астилос // Аңсны ақазара. Ақәа. 1980, № 6. Ад. 12.

²⁹ Хымпада аңсуа ажәа «атцара», ақыртуа ажәа «цәра» (афра), алаз жәларқәа иныкәырго «чәруа» (афра) – хаззаатгылаз «цера» иахылтцзар.

Атоурых иазнымхеит цъара къаадк ари Анакопия амтцан ика-лаз аибашъра ашътахъ абазгааи егрисааи византиаи шеилазат атеы зхэо, аха, хымцада, уи афыза ыкамкэан калашъа амамызт. Иаиааиз ихэтаа абазгаа ироур акэын Мири Арчили ркнытэ. Византиаа ари аибашъра цъара акала иалахэымхеит: ар аармышътит, ағбақэа рыла цхыраарак рзыкамтеит. Абазгаа аиааира ргеит рхала, аимпериа цъара акала ацкы рур рыхэтан, егыікарцеит. Аибашъра аилгашъала абазгаа ироуз аполитикатэ-атерриториалтэ-статустэ алтцшэа дукэа; зегы рацхъа ахыпцшымра инаргыланы.

Византиатэ аимператор Лев IV Хазар (750 – 780) Абазгаа рах Леони ранацэа еихэшьцэан, насгы дара рхатақэа (Леви Леони) еихъзылацэан. Афеихэшьцэак ирхылтцыз ракеын. Рабду, ранацэа рыла, дазэын – ахазарцэа рхакан (рхада) иакэын. Ари еипш ашъафеа ақатцара аимпериа азыхэан имариамзар каларын. Уи азакэхап 51 шықэса иагханы изыкала Аңсуа хэынтқарра, Аңсуа цсхара азхатцара Византиа акнытэ. Азхатцара калейт – 787 ашықэс азы. Ус анакэха, иахъазы Аңсуа цсхара шыақэгылеижейти итцит 1233 шықэса.

Ихыпцшым Аңсуа хэынтқарра анышыақэгыла нахыс адиبلوما-тиатэ аимадарақэа еиха ианфыха – еихагы цсыхэа амамызт аду-неи абжа зымпытакыз византиаа (абырзенцэа) рбызшэеи рфөyreи рымдырра. Уи зырцабыргуа адокументқэа рацоуоп, аха ирылукаа-уа икоуп Константинопольтэи апатриарх Никэала Мистики³³ аңсуа цсхацэа Константины уи ица Ёаргы рахъ инаишьтыз ашәкәқәа. Аңсуа хэынтқарцэа ирфөыз еикэымхазаргы, Никэала Мистик ифөымта хэеикэхеит дара злафыз бырзен бызшәала. Арт атекстқэа адунеи-зегьтэи авизантинистикафы атцарауаа еицырдыруеит, ганрацәала-гы итырцаахьейт³⁴.

Иаха заатэи аамтақэа рзы бырзен бызшәала ирацәазар акэын ауахамақэа рфөы рхы иадырхуоз, изыпхьоз ақырсиан шәкәқәа,

³³ Никэала Мистик – Константинопольтэи апатриарх. Фөынтэ апатриархра ибахъан. Аңхъа 805–906 шш. рыбжьара, нас дамырхит, ахгарагы дақәшэеит. Аха атцыхәтәаны иахьцалакгы итып дазыхынхэит, иусура иацитейт 911–926 шықәсқәа рзы. Ажәа «мистик» – матцурахъзуп. Аңсха, аимператор имазаныкәаф, даара кыр зымчу ацхырааф.

³⁴ Шәахә.: Ed. R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink. (Corpus fontium historiae byzantinae, v. 6: Dumbarton Oaks texts, 2.) Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies (Trustees for Harvard Univ.). 1973. Pp. xl + 631. ... Nicholas I, Patriarch of Constantinople; Кулаковский, Юлиан. Христианство у алан. ВВ, 1898, № 1. С. 1–18.

еихарак Агургъаѣхъаша Ацшьхык³⁵. Бырзен бызшәала адырақәа катдоуп имацымкәан аныхачапақәа рѣы, анкыа Пицунда иатәыз, аха нас еиуеипцшым амзызкәа ирыхкыаны егырт аеклессиакәа³⁶ рышка ииасыз.

Насгы аемаль иалхны икатдоу аикона мацқәагы адырақәа рынцоуп. Урт зны-зынла ѡ-бызшәкны ирнуп, зны-зынла мацара бырзен бызшәала, зны-зынла цсуа (қартли) бызшәала³⁷.

Ажәакала, иаххәар алшоит хера калаанза афбатәи ашәышықәса инаркны хазтагыло аера Х ашәышыкәсанза анцәамтанза Ацсны иахьатанакәа апыжәара змаз абырзен бызшәеи абырзен дыреи ракәын хәа.

Атермин «ацсха». Ацакыи аиѣкаашьей

Г. У. Цулаиа иѡымтак аѣы ацсуаа атермин «ахәынтқар» рымам ихеит³⁸. Ацсны дызлаиз, дызлаазаз ала, Акәатәи апединститут дызлалгаз ала, дыршыа амам ари еипц алкаа ахыиоуыз атцарауѡ. Ихәеит, иахыиахаз иахыааигаз мхәазакәа. Аха дѡашьейт Г. У. Цулаиа – ацсуаа уи атермин рымоуп, рхы иадырхәоит, асахьаркыратә ѡымтакәа рѣгы лассы иуцылоит³⁹. Хазѣу ажәа «ацсха» ацшәаѣы цыарантә иаагақәоу иреиуам, шыагүт ажәоуп. «Ацсха» агеографиатә хыызкәа рѣы иуцылоит, ажәарқәагы ирнуп⁴⁰. Урт атерминкәа ирылукаауа икоуп ақыта Аегәараѣы иуцыло атыпхыыз «Ацсха изыхь»⁴¹. Аха макъаназы ажәа «ацсха» ахылтшьтра ишахәтоу иаарпшым.

³⁵ Кирион, епископ. Греческий пергаментный манускрипт Четвероглава (Евангелия), найденный мной в Гелатском монастыре // Орловские епархиальные ведомости, 1904, № 50; Церковные ведомости, 1905, № 4; Сборник Орловского исторического и церковно-археологического Комитета, т. 1.

³⁶ Аеклессиа – ацшәаѣы ѣыц ажәоуп. Абырзен бызшәахьтә иаагоуп. Иаа-нагоит – аныхабаа, ауахәама, аныхәарта хыбрак ахасабала.

³⁷ ზუსკივადე ლ. ზ. შუა საუკუნეების ტიბრული მინაწკარი. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში. თბილისი, 1984.

³⁸ Цулая Г. В. Абхазия и абхазы в контексте истории Грузии (домонгольский период). Москва, 1995. С. 37.

³⁹ Маршьян В. Цы. Ацсха Леон. Атоурыхтә роман. Акәа. 1994; Абхазский биографический словарь. М., 2015. С. 71.

⁴⁰ Инал-Ипа Ш. Д. Страницы исторической этнографии абхазов. Сухум, 1971. Ад. 212–246.

⁴¹ Инал-Ипа Ш. Д. Вопросы этно-культурной истории абхазов. Сухум, 1976. С. 409; Ацсуа бызшәа ажәар. Еикә. Кә. С. Шьакрыл, В. Х. Концъариа, Л. П. Чкадуа. Афбатәи атом, Акәа, 1987. Ад. 41.

Апсха – «апсуа рах» акәзам иаанаго. Ари еипш аетимология иашахом⁴². Ас ала еиқуршәо, ас еипш атдакы змоу атермин статусла илакәцәоуп ахәынтқар изыхәан. Ахцәа рах иоуп ахәынтқар. Арака рапхьатәи ацырафы иуахауеит апсуаа рфы иаизаахьоу, аха аидыгкәа рфы макъана ахархәара змоу ажәы «пшы», ах атдакы ама-ны. Арт ажәакәа пшы/ах асинонимра рзеилан анкыа. Хазәу ажәакәа «реихахара» иалцуан апс/ха, ахцәа рах, мамзаргы – апсха. Ари классикатә форма итәшәо икәзаап. Аерманцәа рхы иадырхәон апсха иацназго атермин «ишханац ишхан» - «ахцәа рах» иаанаго. Киевтәы ахәынтқар Х ашәышыкәсазы «царь» хәа изырхәомызт, ишырхәоз - ах-ду. «Ахдуи» «апсхаи» статусла еиқароуп, иаанагогы – «царь», «ахәынтқар» ауп. Атермин «апсха» иазку ажәа хыркәшо, абас еипш алкаа кәхцдар алшоит: ажәа «апсха» дарбан хәынтқарза-алакгы изырхәоит: дапсыуаз, дерманыз, доурысыз. «Апсха» – апсуаа рах» хәа аилкаара ма аитәгара иашам.

Амшыни апсуаи

Урыстәыла ареволюица каланы аимпериа анеилабга, кавказтәи атәылакәа, изтәгылаз гәатаны, рапхьакәтәи рускәа рхала ирызбар акәхеит. Қырттәылеи Апсни рхәаакәа еилыргатәхеит. Ари азцаа-ракәа зызбоз, ииун 1918 ш. еиқкааз акомиссия далахәын ақыртуа филолог Павле Ингорокәа. Уака дзыпхьаз адоклад афы убас ахәоит апсуаа XVII ашәышыкәсазы Нхыт-Кавказынтә ашьхакәа ирхытны амшын агафәхь илбаазшәа. Уи иаанагоз: аратәи акультура, ақыр-сиантә бакакәеи апсуаи акагы рзеилазам, апсуаа тәымуаауп арт адгылкәа рфы. Аха апсуаа амшын шаванхоз, уи иашьашәалоу атерминкәа шрымоу иара қартли бызшәала ифәу ажәытә хытхы-ртәкәагы шахатра руеит. Иаххәап, апостол Андриа Пхьанапхьа (I ашә. алагамтә) дзыкәшәакәаз атәы зхәоу ажәабжь афы абас еипш икоу антцамтә хдылоит: «апсуаи аколхаи мшынла еигулацәоуп» («აბსსკები კოლხების მოსაზღვრები არიან»)⁴³. Изныкымкәан византиаи арапцәеи апсуаа амшын апшахәафы ахьынхоз ирыкә-лахьан. Урт аибашьракәа ирызкны даара кры ныртдахеит ажәытә царауаа, аха азәгы игәгы итамшәеит апсуаа амшынаф инхомызт хәа.

⁴² Инал-Ипа Ш. Д. Страницы исторической этнографии абхазов. Сухум, 1971. Ад. 212–246; его же: О содержании термина «апсха» – «царь Абхазии» // Труды АБИЯЛИ, вып. 33–34. Сухум, 1963. С. 168–178.

⁴³ ტაბაღლა ი. მ. საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში. თბ., 1984. გვ. 55.

Ари атеория рҕыцны, аус адуланы, еиҗах акыпцх арбан 1954 ашыкәс азы. Иаацәушәартә аицш, қарттәи аиҗабыра рацәак иа-меигурҕазшәа рҕыкартеит. Икалап уи Бериа ишәра иахкьазар. Уи моу, ауаа идмырхакәа апсуаа азин рыртеит Ингорокәа итеория анызбара. Атак идырқацит З. В. Анчабазе. Уи дицыртеит Х. С. Бҕажәба. Арт апсуа царауаа ркритикатә җымтақәа еицкыпцхын аамтак азы, тьжымтак аҕы⁴⁴. Арт аҗымтақәа рацхьагы 1955 ш. рзы агазет «Советскаиа Абхазиа» адакьақәа рҕы кыпцхын ғәғәала Ингорокәа дахьйҕагыло апроф. Г. Соселиа икәгыламта⁴⁵. Кыр ихшәаны акәзаргы аprobanteзы ихатә гәаанагара ихәеит Шь. Д. Инал-Ица (1992)⁴⁶. Иахьагы Ингорокәа иуаҗымратә теориякәа таха рнаҗом апсуа царауаа. Урт азцаарақәа акритика рызуп ааскьа итытцыз хтәурыхтәаҗсәа А. Л. Папаскьыри (2005)⁴⁷, В. Е. Кәарциеи (2015)⁴⁸ русумта дуқәа рҕы.

Апсуаи амшыни реизыкәазашәа ртәи ухәозар, уи атәи шәышыкәса рацхьагы ишәхәны далацәажәахьан академик Н. Марр. Уи игәаанагара хыркәшо абас ихәеит: «Абхазская речь и абхазские предания полны воспоминаний интимного общения абхазов с морем»⁴⁹. Ари азцаатәи иаатгыланы иахцәажәахьан Гь. Зизариа⁵⁰, Шь. Д. Инал-Ица,⁵¹ О. П. Зизариа,⁵² А. Д. Хециа.⁵³

⁴⁴ Анчабазе З. В. Вопросы истории Абхазии в книге П. Ингоркв «Георгий Мерчуле – грузинский писатель X века» // Труды АИЯЛИ вып. XXVII. Сухум, 1956. С. 261–278; Анчабазе З. В. Труды, т. 2. Сухум, 2011. С. 223–246; Бҕажба Х. С. Некоторые вопросы этнонимии и топонимии Абхазии // Труды АИЯЛИ вып. XXVII. Сухум, 1956.

⁴⁵ Соселиа Г. Вопреки исторической правде // газ. Советская Абхазия, 18 дек. 1955 г.

⁴⁶ Инал-Ипа Ш. Д. Стихия «Горной стихии» // в кн. Инал-Ипа Ш. Д. Ступени к исторической действительности. Сухум, 1992.

⁴⁷ Папаскир А. Л. Обезы в древнерусской литературе и проблемы истории Абхазии. – Сухум, 2005. С. 18–24, 26–29.

⁴⁸ Кварчия В. Е. Из этнической истории абхазского (апсуа//абаза) народа или о языке и истории абхазов и абазин. Сухум, 2015. С. 18.

⁴⁹ Марр Н. Я. Кавказоведение и абхазский язык // в кн.: Марр Н. Я. «О языке и истории абхазов». Москва – Ленинград, 1938. С. 143.

⁵⁰ Дзидзариа Г. А. Из истории судоходства в Абхазии // Труды СГПИ, Т. XII. Сухум, 1959.

⁵¹ Инал-Ипа Ш. Д. Страницы исторической этнографии абхазов. Сухум, 1971. Ад. 189–294.

⁵² Дзидзариа О. П. Морская лексика в абхазском языке. Сухум, 1989; его же: «Море и абхазы». Сухум, 2002.

⁵³ Хециа А. Д. К характеристике терминов, связанных с плаванием, в абхаз-

Ажәа «даипкра» иазкны

Ари ажәа ласы-ласы иуғылоит зытцаара ҳағы ашымтағы. Аңсуа хәынтқаррей, уи иахәтақәаны иатцанақыз Қартли, Кахет, Ерет, Тао, Месхет хәынтқаррак ағы рықалара хатәгәапхарала иқалазшәа иа-азырпшырц зтаҳу – ари ажәа еитаргоит иаҳа ипшқоу атцакы атаны⁵⁴. Ақыртұара иадызцәыло ацарауаа, Г. У. Цулаиа дназлоу, «даипкра» аурысшәахь еитаргоит, «завоевал» мап ацәкны, «присоединил» хәа. Аха иаабахыоу ала: адгыл, атерритория, акыс имаҷым атерритория, атәыла наза ус баша азәы иртөм амалахазгы. Хымцада, ари мчылатәи усуп. З. В. Анчабазе ажәа «даипкра» далацәажәо ихәоит ари атермин ахархәарағы еиуеипшым аниуанскәа шаанахәо, аха Егритси Аңсынра алаларатә сиужет ақны ари ажәа мчылатәи адцалара атцакоуп иаанарпшуа⁵⁵. Насгы ҳаамтазтәи иара ақыртұа жәарқәа ишазгәартәо ала, ажәа «даипкра» иашатцәкыан иаанагоит «завоевал»⁵⁶. Зытцаара ҳағы аамтанца ақыртқәа иртәызар, уажәы–уажәы аңсуа цсхәцәа «изырыпкозеи» хәа азцаара цәыртцуеит.

Иара оумашәа иубаша, ганкахыала Г. Цулаиа иацхьажәағы изныкымкәа, иафцацәангы иатцишыуеит Қартли Аңсынтыла хаала иалалазшәа, ма хатәгәапхара еидылазшәа. Ишықалаз ҳаздырам, аха абар уи атыц иара Г. У. Цулаиа ихәта аурысшәахь иеитагағы аиаша шиамхәәаз: «... дааит Ѓаргы, аңсуаа рыцсхә., Леон ица; **мчыла** игоит Қартли...» (аоригинал ағы – «გამოვიდა გორგი, აფხაზთა მეფე...ძე ლეონისი; დაიპყრა ქართლი...»⁵⁷; «пришел Георгий, царь абхазов... **силой овладел Картли**»⁵⁸. Уажәыта аймакгы убра атыхәа ццәеит. Акомментариакәа мцхуп арақа. Ицәоушыаша: абри ақара еимдырххоз ажәа азәгы иагызгәеимтеит иара ахәта шапсышәо. В. Е. Кварчия ииашан иазхьаирцшит атцарадырцәа ипкра»,⁵⁹ қазшыасгы ишамо - мчыла адцалара.

ском языке // Известия АИЯЛИ, Т. XIX, Тб., 1980.

⁵⁴ Цулая Г. В. См. вступ. статью кн. Летопись Картли. Тб. С. 32 – 33, 50.

⁵⁵ Анчабадзе З. В. Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.). Сухум, 1959. С. 98-100.

⁵⁶ ჩუბინაშვილი, დავით. ქართულ-რუსული ლექსიკონი. თბ., 1984. გვ. 399-400 «დაპყრობა»; Русско-грузинский словарь. Под ред. С. Г. Каухчишвили. Тбилиси, 1959. С. 160.

⁵⁷ ქართლის ცხოვრება. ტ. 1. თბილისი., 1954. გვ. 258.

⁵⁸ Летопись Картли. Перевод, введение и примечания Г. В. Цулая. Тбилиси, 1982. С. 50 (258).

⁵⁹ Кварчия В. Е. Из этнической истории абхазского (аңсуа//абаза) народа или о языке и истории абхазов и абазин. Сухум, 2015. С. 326.

Қартли Ацсынтәыла ашьақәгылара аконтекст аҕы

Зытцаара ҳаҕу аамтанта излахнарбо ала Қарт ақалақыи уи акәша-мыкәшеи иаанкыланы измаз араптәи аемирцәа ракәын. Урт реихабы Багдад дтәан, Арапцәа рхалифат ахтнықалақь аҕы. Дара ракәын арақа ахра зуаз, уаанза ацьамцәа шырхатәаз еицш. Қарт-лиаа рхатақәа урт аемирцәа ирхыцшын. Ацсха Дырмит II ихаан Атырқәа Буга ҳәа Багдадынтә емирк 853 ш. иазааигәаны Қартли дақәлеит ар ду иманы. Арақа амца изикит ацсуа рыпсха Дырмит. Еибашьит. Ацсуа датхаеит, аха уеизгыы арақа ҳапхьақа дапшәыма-харц игәы штоу ирыдирбеит. Ари ацсуаа Қартли ргаразы рапхьатәи шыаған.

Ҳаитарыхәапшып VIII-IX ашә. рзы Қартли иахнагаз айтәкрақәа. Зны ацьамцәа Хосроуаа уи иахаңаны иқан. Нас асарацинцәа (арапцәа) Араптәи ахалифат ар рдызацәа рнапахыи иааргеит.

Қарт ақалақыи, уи акәша-мыкәшеи, ишаанагара иказ ахра-тәыла еиҕыркааит «Қарттәи аемират» ҳәа ахьзцаны. Уи аамтазы, пхьан ишаххәаз еицш, 853 ш. иазааигәаны, ацсуа цсхацәа рапхьазакәны рхы аадырпшит, арақа дара ринтерес шыкоу.

Уи ашьтахь Қартли аерманцәа ирхыцшны икалеит. Уи дазхьампшыкәан ацсуа цсха Костант Қартли импытцеикыит. Уи даргәааит аерманцәа рыпсха Сумбат Тиезеракал. Ир иманы днеин, ацсуаа ацаирхеит. Аха Сумбат итахымхеит ацсуеи иареи еиҕацәаны еицыртыр: Уплисцихе иргыжыны ииҕеит, Қартлигыи имеимкит. Уи ала ацхьақа ихәаша афыза дирхаит. Уи моу егьеиуацәахеит Сумбати Костанти. Ацсуа аамтантаҕыи урт ахтыскәа ирызкны абас ихәоит: «иагье-башьуан аерманцәеи ацсуааи Қартли еимакны» («და იბრძოდეს სომეხნი და აფხაზნი ქართლსა ზედა»)⁶⁰.

Абартқәа рышьтахь ацсха Ѓьаргь ацсуа иҕеихаб Костант дахаиртәеит Қартли тәыла. Ашьтахь ацсуаарҕыи зыгәрагаз ҳақ, Иоанн Марушь-ица зыхьызы Қартли инапы ианыртцеит. Уи нахыс уақа ахра луан Гурандухт-гәашьа, ацсха Баграт II иан. Ажәакала, абас мацара, Қартли уаха ахы аазымҕаахакәа ишиашаз Ацсынтәыла иналазҕеит. Иара убри Ацсуа ҳәынтқарра ахьынзаказ (IX-XIII ашә. рыбжьара) қартлиаа рхатә хадақ, рхатә напхгаҕык дрыздырамызт ацсуа цсха ида. Иара ҳаамтантаҕыи Қавтар Тбели ҳәа аамстак ида азәгыи дарбам. Уигыи знызатҕык ауп ихьз анхәоу.

⁶⁰ ქართლის ცხოვრება. ტ. 1. თბილისი, 1954. გ. 259.

«Аңсуа қсхацаа ртоурых» иатданакәеит 750-1072 шш. рыбжьара икалаз ахтыскәа, Ѓаргы IV иңсхара алагамтанза. Абарт ашықәсқәа рыбжьара Қартли реихабык ихьз хәазам, ииуыз арбам. Ари аамтанца иашатәкәан «Картли аамтанца» хәа ахьз узагом. «Аңсуа қсхацаа раамтанца» хәа иазыухәар зегь рыла иакәшәоит. Амала, иара ашымта ахата ґыхтәоуп. Иацданы, ихатәааны итыжьтәуп хара имгакәан. Аха уаанза икататәу аусмшәиґатәқәагы рацәоуп⁶¹.

Урысбызшәала еиґаганы шынтә итрыжьхьеит ари ажәйтә тоурыхтә бака. Икоуп ихатәаам авариантгы. Хара хаззатгылаз Г. У.Цулаиени⁶² М. Д. Лордкипанизеи рпроекткәа роуп. Хатцаараґыи урт роуп еихарак ххы иахархәо. Атекст ахата аиґагараґыи уи акара иузгәагом «аңкарстақәа» уеизгы-уеизгы. Аха аңхьажәақәа рґы, аххәаа рыкацарақәа рґы Қырттәылатәи ССР аихабырра аңсуаа ирызкны имшәапыргоз арепрессиатә идеология, акыр иацныкәеит. Ақыртұа тоурыхтә школ излаказшьо ала, аңсуаа ртоурыхтә аихьзарақәа ақыртқәа рахь ииаргеит. Уажәы-уажәы, акыр имцхәны, рхы иадырхәоит атермин «Западнаиа Грузиа» (Мрататәшәаратәи Қырттәыла). Уи Аңсны ахьз рымхәарцаз иасымша ирґақыуп. Атцаараґыи цьара ихәартаны икам уи ажәеицта. Насгы Аңсны хәта мацны Қырттәыла иалошәа; иара хучны, Қырттәыла дуны иунарбарц лапшхырцагас рхы иадырхәоит. Ашьтахь ажәа «даиңкәа» еимдырххәо идәықәлоит. Уи атәи хәатгылан халацәажәахьеит... Абас еиңш икатто амаанақәа иатәххейт амц ашәара азы. Аңхьаә дшыржьоу имбарц азы, игыи иґамшәарц дзыңхьо аамтанца аңсуаа шраку иаңытцаз картли бызшәала, Аңсуа хьнтқарраґыи ашбатәи бызшәла. Аоригинал изамыңхьо ауафы дыршьа имам атермин «Западнаиа Грузиа» (Мратәшәаратәи Қырттәыла) знызатцәыкгыи шупымло атекст ахатаґыи, ари ажәа аңхьаә даршашьарц шаку ас лассы-лассы рхы иадырхәоу аңсуа аамтанца аинтерпретаторцәа.

Атерминкәа «Грузиа», «грузин» ирызкны

Иара убас улаңш иґамшәар залшом «Аңсуа қсхацаа ртоурых» аурысшьахь аиґагагақәа рґы рхы ишадырхәо атерминкәа «Грузиа», «грузин». Ацарауаә арт ажәақәа зынзак ихы иаимырхәароуп VIII-XI

⁶¹Летопись Картли. (пер., сост., комм. Г. В. Цулая). Тбилиси, «Мецниереба», 1982; Матиане Картлиса. Перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе. Тбилиси, Артануджи, 2008.

⁶² Ари ашымта иара убас еиґаргахьан Е. С. Такаишвили, В. Д. Дондуа, Н. Т. Накашвизе.

ашә. данрыхцәажәо. Ацсуаа раамтанца иарбо ахтыскәа раан иҕан Қартли, Кахет, Ерет, Сомхет, Цывахет ухәа атәылақәа маҷымкәан. Урт рахәтә иҕан зхы иақәитыз, ихыыпшыз, зынзак зхы иақәитымыз. Атагылазаашьақәа реырыпсахәуан, урт ирықәыршәаны еитатцун атәылақәа рхәаақәа, рыстатусқәа. «Грузиа» хәа кавказтәи ажәларқәа рыбжьара тәыла ыҕамызт. Зхы иақәитыз кавказтәи ахәынтқарцәа (Ацсынтәыла, Аермантыла, Қарттәи аемират) ртикулқәа рғғы цыара иуцылом ажәа «грузин». Иахьатәи аурыс пхьаф уиазтцауазар иаанагозеи «Грузиа» хәа, иуеихәоит хазну аамтазы территориас иатцанакуа, аетнографиатә чыдарақәакгы игәлаиршәар ҕалоит. Аха иахьатәи «Грузиа», зынзак еипшым XI ашәышықәсатәи Қартли. Ускан, ианамух, кахетәа дрыман ацсха Кәрыкь III, аха қартаа рхатәи цсха дрымамызт, урт рыхьызқәагы цыара ианым. Ажәа «Грузиа» XI ашә. иадкылан иухәар – уафы изеилкаазом иарбан тәылоу зызбахә умоу хәо – Қартли аку, Кахет аку, Ерет аку, Цывахет, мамзар Тао аку. Аха арт атәылақәа (аамтак азы Кахет аламтакәан) зеггы Ацсынтәыла иатцанақәан. Ацсуаа раамтанца аитәхәацәа иртәхызгы убри ауп: «Грузиа» хәа Кавказ ағы тәыла тбаак, хәынтқарра-гәғәак ыказшәа арбара, убриалагы ацсуа жәлар ртоурых аарытхны ускантәи аамтаз иҕамыз «Грузиа» адцара.

Архитектуреи ахыыпшымреи

Аекономикатә тагылазаашьа ишиашо ианыпшуеит архитектура. Аекономика шаҕа ишьтытцуа аҕара – ихаракхоит архитектура ақазарагы. Архитектура – ацивилиазация иапаспортуп. Аргыларатә баҕақәа рылоуп излаудыруа абри ажәлар абри аамтазы цивилизацияс иамаз, насгы урт ркультура ҕазшьасы ақазараси иамаз.

X-XIII ашә. рзы Ацсуа цсхарағы иҕаз аизхазыҕара иарҕеиет имҕашьахуаз, ахаҕра чыда змаз архитектуратә школ. Абар уи ашкол арҕеиамта шьахәқәа: Лоо, Гечныха, Ахаш-ныха, Инал-ныха, Пицундатәи Аныцс-ных, Лыхнхтәи Аныцс-ных, Мықәти аныхабаа, Гелат-ныха, Лбаатәи Архыз, Абжьаратә Архызтәи аныха, Шоанатәныха ухәа убас ицдегы. Ацсуа стиль иахцәажәоуп, егышыбақғылоуп ҳаамтазтәи ачыдатә тцаамтақәа рҕы⁶³.

⁶³ Чачхалиа Д. К. Абхазская школа византийской архитектуры // Третья Абхазская Международная археологическая конференция. Проблемы древней и средневековой археологии Кавказа. Сухум, 2013. С. 302-314; его же: Трехпритворная композиция храмов средневековой Абхазии, и ее влияние на архитектурнику памятников Алании, Руси и Трапезунда. Москва, «АКВА-А-база», 2016.

Еихарак Х-тәи ашәышыкәса агәазы аермантә архитектурафәи ахы цәырнагеит таотәи (таиктәи – аерм.) аргыларатә школ. Уи аш-кол иатәуп таиктәи аҕазацәа идыргылаз х-кафедралк: Ошкванк, Хахул, Ишхан⁶⁴. Таиктәи аҕазацәа рдышәа ианырит анафстәи Аң-сынтәыла аныхаргылара аҕиашәа, иагьалшеит аңсуа стили иареи аилазфара, аиҕбаара. Иагьалшеит абас еиңш иҕоу акафедралқәа ыргылара: Бедиатәи, Қәтешьтәи Баграт-ныха, Гелаттәи, Ацфуртәи, Мцхетатәикәа: Светицховели, Самтавро, Самтависи, Қарттәи Сион, Метех ухәа ахыбра шәахәкәа ыргылара...

Абар Таиктәи ашкол ачыдарақәа реикәыпхьаза:

- шәагаала идуу апроєктқәа (урт иахарбахьейт);
- нада–аадатәи анеф (атрансепт), алтартәи анефқәа реицш ынтцәамтақәа аңсидақәа ыла ихыркәшоуп, зны-зынла афасадқәа иргәылгангы (Таллин ишықатцоу еиңш) иқатцоуп;
- фганк змоу ашәақәа, цәқәа адырдха дукәа реицш интәо;
- аҕапарақәеи, абартақәеи рфәи атуан фнытқала асфера-бжа еиңш иқатцоуп, аңбар асахьа еиңшны итқьаны хахәцәыла иатца-чацоуп, аорнаментқәа ыла ифычоуп (Баграт-ныха, Қәтешь);
- апрақәа ркалтқәа рфәи мацк атромп ааугәаладыршәо иаа-гәафоуп;
- аҕенцьырқәа ырта ифқьарстан ихсоуп;
- атызқәа адәнықала, (ерман қазшыала) еихарак афналартақәеи, аҕенцьырқәеи рааигәара фышәа цшзала антцамтақәа қатцоуп, цъара-цъара иаацәахашьны ишәуп; цъара-цъара – қьармытә цштәыла.
- ахы ақәцә аварақәа тчааны иқатцоуп (Ошкванк, Баграт-ныха).
- цъара-цъара, еихарак аҕенцьырқәа ирзааигәаны, адәахьқала, ақәцә атқәа (Ошкванк) шәыга қәцшыла тыпқәак, цъоухарқәак ырцшзоуп, насгы аппликация хасабла, дара уртгы аҕенцьырқәеи алиунетқәа рфәи рцшзагас атуф қәцшь иалцәны асалқәа рформа ыртаны иргәыларгылоуп);

Абрака еиқәыпхьазоу таиктәи аныхаргылара ачыдарақәа иры-ваургылаша умазыроуп Қартлигы ахатә хаҕра змоу архитектура аман ухәарцаз. Аха уи афызә акагы анырымба атцарауаа алкаа қартцейт абжьаратә ашәышықәсқәа раан қартлиаа ауахәама ргыла-

⁶⁴ Казарян А. Ю. Зодчие Давида Куропалата. Поиск нового образца соборной церкви в Тайке (Тао) второй половины X в.; Такайшвили Э. С. Путешествие в южные провинции Грузии 1917 года. Тбилиси, 1952.

раф рхатә традиция рымазамыт хәа⁶⁵. Иаххәап, атцарауаф Н. Кондаков изымдырит иара ажәакәа «грузинскаиа» «архитектура» реилатцара иахьынзаашоу, иахьынзалашоу⁶⁶. Ихьыпшым ахәынтқарраф ауп ахьиауа зхатә хәфәа змоу акультура, архитектура, атцарадырра. IX-XIII ашәышықәсқәа рзы, ацсуаа иаха рымч антәз, қартлиаа хьыпшын, рхатә администрация цәкьа иакәитымыт. Уи азоуп ацсуаа раамтантафгы қартлиаа рызбахәгы рацәак зупымло, рхатә архитектурагы атцара зрылымшазгы.

Аиҭагаф–аиқәыршәаф икнытә

«Ацсуа цсхацәа ртәурых» иахьатәи ацсшәахь икәхтәз аиҭага – «Қартлис Цховреба» хәа аамтантақәа реизга иагәылхьу ҟымтәуп. Уи аагоуп: ქართლის ცხოვრება. ტ. 1. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბილისი, 1955. გვ. 249-347. Ацсуа текст иагәыларгылоу ацифрақәа анапшыратә аоригинал адакьақәа удырбоит. Ххы иахархәоит иара убас хзыхцәажәо аамтанта М. Д. Лордқипанизеи Г. У. Цулаиеи аурысшәахь еиҭаргаз атекстқәеи акомментариакәеи.

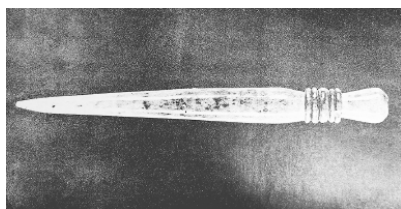
Ажәа «Анако́пия» ашышьа атәы. Иахьатәи хцәажәашьала, хантәшьалагы ажәытәтәи ацсуа хтнықалақь азы «Анако́пия» ххәоит, ус хашьцылоуп. Аха аамтанта аоригинал афы захьынцъара «Анако́пия» хәоуп ишану. Атцара-дыррафы ус иагуп – харгы хәиҭа-гамтәф аоригинал хәцныкәеит: иаанхажьит «Анако́пия» атекст ахатәфгы, иацу хәтцәамтәфгы.

Ацсшәахь еиҭагоу атексти аоригинали реиҭарпшра зылшо рзыхәан ажәытә қартли бызшәатә аоригиналгы хкьыпхьуеит ари ашәкәафы. Насгы цакыла еизааигәоу, ихеибартәауа иҭоу аеа нцәмтәқәакгы ацуп, ацхьаф, атцәафы хәзфәу атема аилкаарафы дарманшәаларц азы.

Д. Кь. Чачхалиа

⁶⁵ Frédéric DuBois de Montperreux. Voyage autour du Caucase, chez les Tscherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée. Vol. 1, p. 406. Paris, 1839–1849; Кондаков Н. П. Древняя архитектура Грузии. М., 1876. С. 6–7

⁶⁶ Кондаков Н. Иара уатәкьа. Ад. 8.

Асахыа 1. Астилос – афыга. Иу. Н. Во-
ронов ицшаамта. Цабал (VI ашә.)

Асахыа 2. Ажәытә бырзентәи
апоег-цхызба Сапфо лсахыа
Помпеиантә. Ларгъала асти-
лос лкәып, лармала – аце-
рақәа реизга (атетрад)

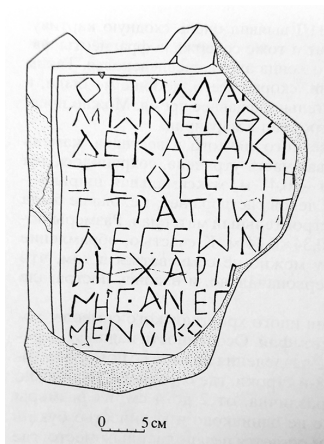
Асахыа 3. Ацера – антцартә

Асахыа 5. Акәа абаа иалақацаз
алатын бызшәа зныз ахахә-цәы
(130 ш. хәра иатәны).

Асахыа 4. Ацереи астилоси.

Асахыа 6. Ажэытэ бырзен бы-
зшэала иѡу анышэынтрата
ѣсырзы (Аѣаа абаа. Аныха аѡ-
ныѣка, VI ашэ.)

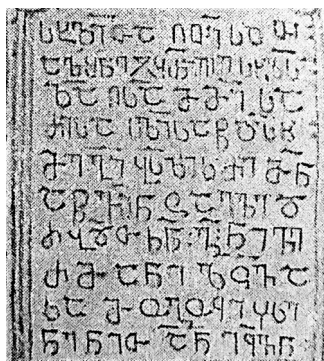
Асахыа 9. Қартли ахылаѣшѡы
– аѣсѣа-гэашыа Гэырандухт.
Аныха-баа Кэымурдо, Ёыва-
хет, 964 г. Ахахэлых рельеф
ақэтых.

Асахыа 7. Аѣсуа ѣсѣа Кон-
стантин III (899–929)
имахэыр.

Асахыа 8. Анакоѣиа иѣшааз
абырзен нѣамѣа зну ахахэ.

Асахыа 10. Анхэа-қыт иѣ-
шааз агэалашэарата ахахэ
ианѣыккалоу аныхэаѣхыыз.
XI ашэ.

Асахъа 11. Бедиатәи аҕа. 999 ашықәс.

Асахъа 11а. Баграт III иҕара, иманат.

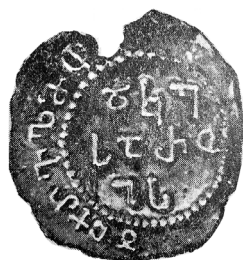
Асахъа12. Ажәытә җышәа-латәи (карҗли бызшәа-латәи) анҗамҗакәа. Аҗсуа хәынҗқарратә музеи аекс-позиция аҕынтә.

Асахъа 13. Баслатәи ацха азганк ианҗыкка-лу аҗсуа ҟыра ацыҗцәаха. XI–XII ашә.

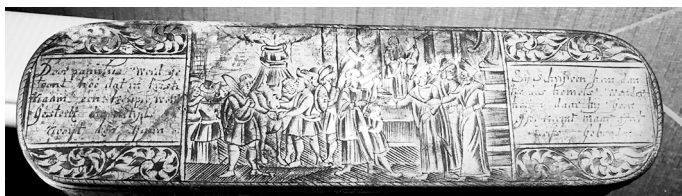

Асахья 14. Ацсуа цсха Багрat III
(960–1014).

Асахья 15. Ацсуа цсха
Гьаргь IV (1081–1089)
ицара, иманаџ.

Асахья 16. Акѡа абаа иадчапалаз
аѡы афрагмент. XVI ашѡ.
Атыркѡшѡа.

Асахья 17. Голланд бызшѡа зѡыѡу ахѡа.
XV–XVII ашѡ. Ацсуа музеи.

Арчыл агәәк-цкәа² йдунеи анипсәх ыицәа апәцәа итын-
хейт: Иуани, Ыуаншьёри. Иуана захьзыз иани ыицәа иахәшь-
цәеи аашьтихын Егриска³ дцеит. Ыуаншьер иакәзар, ианхаз
ыицәа иахәшьцәа идкыланы, Қартли-Кахет дшықаз даанхейт.
Зеггы ирейтбьыз иахәшьа Шьушьан⁴ мыцхәы дыпшзан. Лте-
ицыпш азбахә назейт Хазартәи ахакан⁵ ифынза. Уи ахәынтқар
ауаа изынаишьтит «уахәшьа дсыт» хәа. «Арапцәеи уареи шәе-
идысларафәи судгылар калоит» хәа дазырхәапшны. Хакан ицха-
ражәцәа Қарт иназон еипш Ыуаншьер иани иашьеи дразтцаит
ахакан иихәаз хадгылома хәа. Аха урт мап ркит. «Ххәычы динла
иахцәымгү драхтар ааста иеигьуп Бырзентәылаа⁶ хәерахтар,
ақырсианцәа хәерыдахкылар», – рхәейт. Шьушьангы ахазар-
цәа рыпсха дизагьит лара лтәала.

Хы-шықәса аатцхәан еипш, ахакан даалаган Блучан захьзыз
испасалар⁷ дааибитан еибашьра дишьтит. Уи ир иманы Лекеттәи⁸

¹ Аоригинал адакәкәа рнумерация удырбоит арт ацифракәа.

² Арчыл – Қартли ахада хәа дыпхьазоуп. Иашьа Мири иареи Апсны Ана-
коция афәи арапцәеи абазгааи (апсуааи) реибашьра иалахәын (736 ш.)
Аашьқәса рышьтахь идин (ақырсианра) ахьышьтаимтцаз дахьыркәаны, ды-
ргәәкны дыршьит (744 шықәсазы). Ах Арчыл итахашьа злакалаз ала Ақыр-
сиантә Уахәама агәәк-цкәацаа дырхьпхьаназалеит. Аха арака айқәымшәа-
рагы ыкоуп, избанзар агәәк-цкәа Арчыл дтадырхоит 718 ш. азы. Ари иа-
шазар, калашьа амамызт уи 736 ш. азы Анакопиадә аибашьрафәи иказаара.

³ Егрис – ажәытә алазцәеи агьркәеи рцынц, азиас Чорох апста итанхон.

⁴ Шьушьан – Ақырсиантә Уахәама агәәк-цкәацаа дырхьпхьаназалеит.

⁵ Хакан – ахазарцәа рыпсха. Ахазарцәа – ажәыттәи ажәлар-рацәа реилак.
Нхыц-кавказтәи акаршәрақәа рфәи инхон, Азови Каспии рыбжьара.

⁶ Бырзентәыла, абырзенцәа. Арака – Византия аимперия зеггы шеибакыу,
уи ахәынтқарра иаланхоз ауаапсыреи, абырзенцәа рапхьа инаргыланы.

⁷ Аспасалар – мрагыларатәи атәылақәа рфәи – ар рцыз.

⁸ Лекеттәи амәа – лекааа, иахьатәи алезгинцәа. Дагестани Азербайца-
ни инхо жәларуп. Лекеттәи амәа – убьрт рыхьз иахаршалоуп. Дариалтәи
амәа.

ртэыла иахтнықалақыны икарцеит. «Ахарць»¹⁴ хәа изышьтоу ашәахтәгы хара хтэыла иақәырцеит. Абас ҳағәнаҳарақәа ирыхъаны агарианцәа¹⁵ хрыцахеит. Анцәа лахь ҳаитеит.

251

Арпъыс Ыуаншьер пъхәысыс диҳәеит багратраа иреиуаз пъхәызбак. «Латáври» хәа изышьтаз абиңара датәын. Лаб Адарнас ихъзын. «Иуатәаз дааумгеит» хәа аеңныхәа далыргéит амаҳә иан, избанзар уи лыздырамызт лтаца Аубла¹⁶ Даут дузза «Анцәа Иаб» хәа изышьтаз ишьтра дшатәыз жьрацәарала. Аха лтаца лапъш-ғапъшы данылба, иа-разнак лгәы даахәеит, алпъхагы рылтеит.

Акыр шықәса тхъан еипъш даеазәы, уигы агарианаа иреиуаз, Хәасроу ихъзын даацәырцит. Уи Ермантәылеи Қарт-тәылеи Ерет-тәылеи ахра рзиуан. Ахазарцәа идырбгаз Қарт ақалақыгы еиташьақәиргылт.

Асахъа 18. Анакоңиа.
Ақәыпшырта бааш.

... Абырзенцәа анкәадаха урт дырфьцит аҳ Леон. Иаб иашьагы Леон ихъзын. Убри афбатәи Леон иакәын Апсынтәыла шьтрала хәа наунагза изыртаз. Ҳазеу Леон Хазартәыла аңсха ипха лыцкәын иакәын. Ианшьаду диқәғәығыны ауп аҳ Леон абырзенцәа дрылцны Апсынтәыла, Егриси налатцаны, Лихи¹⁷ ақынза адгьылқәа шитцеикыз. Апсуаа рыпсха хәа ахьз шьтихит ихала, избанзар дыпсхъан Иуана, Ыуаншьергы дажәзахъан. Хара имгакәан иара Ыуаншьергы дыпсит.

¹⁴ Ахарць. Атәым милацкәа, аңсылманра шьтызымхыз ирықәыртдон ари ашәахтә.

¹⁵ Агарианаа – араццәа рыхъз чыдақәа иреиуоп. Араццәа рхалифат иатәу ауаа.

¹⁶ Аубла – аңаимбар, (урысшә. – пророк).

¹⁷ Лихи (Лих) – Шьхеибаркыроуп. Рәан (Риони) иавоуп. Қәытешь иаеңын-гылоуп.

даакылсит Халыл захъызыз раҕк, Изид иҕа²⁴. Уи Ермантәылеи, Қартли, Ерет налатцаны, игеит. Ашот кәыропалат Гардабан²⁵ ауахәама афныцқатәкәа дтаршыит. Ишьа усқан атзы ахъкыдшылаз иахъагы иҕаҕаза иубартуоп, абыржәы ика-лазшәа.

254

Еиҕах асарацинцәа Қарт-тәыла ргеит. Халыл данцоз емир ҕасабла Али дырзынижыит, Шуаб-иҕа. Иара убасқан гардабанаа еиқәышахат-ны Иован Қәыабыл-иҕа Дачатәи дықәдыргылт ақорепископ²⁶ хәа.

Уи ишьтахъ ақориепископ хәа ддыртәеит Самоел Донауртәи. Деиҕааихит Халыл захъызыз араҕцәа рҕыза. Гардабанаа ижәле-ит Гаваз²⁷ амцан, араҕцәа азәыршык тадырхеит. Еиҕах Қарт да-хатәеит Сахаҕ, Исмаил-иҕа.

255

Аха Халылгы дкылсит. Данырҕәамцза – дыршыит Цәавахьет тәылаҕ. Уи аамтаз Қарт днеит иҕа Махмет. Уи дицлеит Ашот кәыропалат иҕа Баграт, уаха имуит – ириҕеит (Сахаҕ) Қартли.

Асахъа 19. Леон II. Аңсуа ңсхаа ашьаҕаркшы (787 ш.).

²⁴ Араҕа ызыбахә хәоу Халид бек Иезид иуоп. Ермантәыла дахылацшын, Араптәи ахалифат дахатарнакын. Қарт ақалақы аемиратреи рышәтқа-кацра иара ибзоуруоп хәа ицхъазоуп (813–823 шш.)

²⁵ Гардабан (азерб. быз. Гара-тепе) – тоурыхтә қытан. Қарт ақалақы иарей 33 км рыбжьоуп. Иахъазы Қырттәылатәи районтә центруп. Еиҕарафык иҕанхо азербайҕанцәа роуп. Иҕоуп ақыртқәеи, аерманцәеи. Азербайҕа-ни Қырттәлеи рхәаа иазааигәоуп.

²⁶ Қорепископ – (ауахәаматә) аепископ иааста деицоуп. Матцурахъзуп. Ари ахъз традициала Кахет анапхгацәа иныҕургон. Изыхъаз еилкаам. Хазы иахцәажәоуп ацхъажәа ағы.

²⁷ Гаваз – тыцхъзуп. Кахет-тәыла мрагаларахьтәи аҕацә иатәуп.

Дтытцит қарттѳи аемир Сахаѳ. Ир иманы днеин Рехь²⁸ дамта-
гылт. Махметѳи Баграти Уѳлисцихе ргеит. Гардабанынтѳа кахаа
Сахаѳ ицхраарц иааит: абраѳа, Рехь аѳы еипѳылан, аижѳылара
ду картцеит. Аха азѳгы дзазымиааит, убасала иагѳеимпит. Маха-
метгѳы днатцысын Бардавѳа²⁹ ддѳықѳеит.

Убри инаркны иахѳанза итцит ѳышѳи зеижѳа шықѳса, арап-
цѳа рдинхатцара ашьапы зкыз Мохамет ихаѳъра ѳалеижѳѳи³⁰.

256

Дааит убасѳан Багдадынтѳа тырқѳак Буга хѳа – аемир Мумн
иматцуѳа руазѳк. Дагѳыѳаитцеит уи хѳзы згымыз ар ду драпѳхѳа-
гыланы. Аермантѳыла ѳѳыбаса итарцахѳан, аихабацѳа зегѳы
тѳѳаны игеит, абранзагѳы даазан Қарт дакѳшеит. Избанзар емир
Сахаѳ хаала иеиимтѳеит. Сахаѳ дишѳын, Қарт абаагѳарақѳа еи-
лажѳны амца иаиргеит ақалақѳы уи акѳша-мыкѳшеи. Аха апѳсуа
ѳсѳа Феодоси³¹ аемир диабашѳырц дааит, ир иманы иѳырѳиа-
ны дыпѳшын Кверцхоби. Буга апѳсѳа Феодоси днаганы диѳаир-
гылт иара испасалар Зирѳи, Ашот кѳыропалат иѳа Багратгѳы. Арт
анейдысла апѳсуаа хѳатцит, азѳырѳыкгѳы тѳхеит. Апѳсѳа Феодоси
дрыцѳеит Двалеттѳи амѳала³².

Ихѳатцны ицоз ар амѳа рзырѳит гардабанаа Цѳварис-Гвер-
ди³³ аѳы, апѳсѳастѳа дугѳы рыртѳеит ихѳатцуаз ар. Ари атѳы
шааиахаз еипѳш, Буга ир иманы дтѳеит Цартѳалет. Мѳиулаа³⁴
хышѳѳык ауаа шасыс ирылихит. Овсет дтѳаларц, иаѳѳикит, Цѳа-
ват аѳынзагѳы дназеит. Аха аерманцѳа рахѳк Абулабази Ашот
иѳа Гѳыарами ашьхарыуаа рахѳ ашѳѳѳы рышьтѳит «абри Буга

²⁸ Рехь. Гори азааигѳара. Иахѳагѳы уи аѳыза ахѳз змоу атыѳ ѳѳоуп уѳаѳа. Ари
ахтѳыс ѳалеит 841 ш. Шѳахѳ. Цулая, с. 84, примечание 20.

²⁹ Бардав – қалақѳуп. Кавказтѳи Албаниа иатѳанакѳеит.

³⁰ Ари анѳамтѳаѳы иаарту ахтѳысѳа ѳалеит (622+299) 821 шықѳсазы.

³¹ Араѳа зызбахѳа ахѳоу Феодоси II (811-837), апѳсѳа Леон II иѳа иоуп.

³² Двалеттѳи амѳа. Двалет – Карѳли аѳадахѳы овсаа (ауаѳсаа) зтѳанхоз
атѳыла-ѳаѳѳ.

³³ Цѳварис-Гверди. Кахет-тѳыла аѳадахѳыла иадуп. Шѳхароуп. Итѳанхо ца-
нараа хѳа ирышьѳоуп.

³⁴ Мѳиулаа – мѳагыларахѳтѳи Кахет иаѳаѳѳуп. Атермин апѳсѳахѳ еиѳауґо-
зар иаанагоит – ашьхарыуаа.

уахь днашәмышьтын» хәа. Насгыи иткәаны ирымаз ауаа рылахь цәгьартәит. Анцәа ихьзала иршыит. Уи Анцәа ибеит. Раҕацәеи дарей еибашьуа ианалага – асы ауит. Араццәа ирҕагылан икәпоз амч ритеит, раҕацәа маңымкәан итахеит. Анцәа амч ду рылеитцеит, даара ирацәафны итахеит асарацинцәа. Урт рыеқәа шабина³⁵ рфон. Аҕкы рызтысын рыеқәа ннарцәо иалагеит. Аха аҕа ихыпхьазара рацәак ианымцшит, егыкәан дара шәиоажәа нызкьфык ирзынапшуа.

Абра дықәцын Бардав ихигеит азын зеггы (атыркә Буга). Дирбаандафит арака атәыла еихабыс сөыкәзтаз папик ипҕа. Гардабан хыла-гәыла еилеитцеит. Дарубанд³⁶ агәашә тапҕены, хышәтзы тганы урт рыла Шамхор³⁷ иртәит. Дариалан амфә ду ахь икылигеит шәытзык овсаа.

257

Урт рыла иртәит Дманис³⁸. Апҕхын анаи итаххан дагықәлеит Овсет. Хазараа итархара ишашьто еиликаан Амир-Мумн, Буга изынаицхаит: Қартли Халыл-ипҕа Хумед³⁹ ит, имаумкын хәа. Буга ус егыкәицеит. Уи дцеит, Қарт ақалақь Халыл-ипҕа Хумед инапы иантданы. Нас даеа

Асахьа 20. Дарубанд. Иахьатәи Дербент. Дагестан.

³⁵ Шабина – тцаауп. Арахә ирҕартцоит. Ахышәтқәа амедицинафы рхы иадырхәоит. Аамтала ишхамхоит.

³⁶ Дарубанд – иахьатәи Дербент. Каспитәи амшын ихықәыгыло тоурыхтә қалақьуп. Арака игылаз абаа, иара атып ахаҕагыи жәытә-натә аахыс Дарубандтәи Агәашә хәа иашьтан.

³⁷ Шамхор – Ран атәыла иатданақәан. Қалақьроуп. Абаагәара амоуп. Иахьазы Азербайҕан-тәыла иатәуп. Шамкир хәа иашьтоуп.

³⁸ Дманис – иахьа Кырттәыла иатданақәа қалақьуп. Мрагыларахьтә ҕацәуп. Итанхо еихарак азербайҕанцәоуп.

³⁹ Хумед – ихьзцәкьа: Муххамад ибн Халид – карттәи аемир (853 – 870 шш.). Шәахә. Цулая... с. 85, ссылка 29.

емирк даан Хумед длахиҳәан Иса⁴⁰ хәа азәы диртәеит, Шыхәа иҗа, убри иаҳдыруа Хумедраа дыртәны. Ақорепископс (Кахет) даман Габриел Донауртә хәа азәы, ақорепископ Самоел иашәа. Дықәцит Иса, уи ицынхәрас емирс ддыртәеит Абраҳам. Еиҗах дгъыжыит емир хасабала Хумед Халыл-иҗа, ирымихит⁴¹ арт атылақәа шеибакәы: Ермантәыла⁴², Қарттәыла, Ран.

Дықәцит уи ашьтахь Халыл-иҗа (Хумед), емирс дқартцеит Габулоц⁴³ захьзыз азәы, Сахәк дитәны. Аха Гәарам, Ашот кәыропалат иҗа, дикит уи Габулоц, дагъахигеит Бырзентәылақәа. Избанзар гардабанаа уи игәра рган, ииҳәалак қартцо уи Габулоц ибҗа дырғәғәацәеит. Уи аамтәз Ашот иаб иашәаиҗа икра дашьтан, Гәарам иашәа. Гәарам усқан ипқаны⁴⁴ иҗеикхьан Цьавахьет, Триалет, Ташьыр, Абонц, Артаан. Дагъеибашьуан иара сарацинаа дырғәагыланы. Зны иара даиааиуан, җазны дара ааиуан. Аха уеизгъы Гәарам идгьылқәа иашьцәа Баграти Адарнаси ирзишеит, ихгъы налатцаны. Абоци – имахә ииҗеит, Ермантәыла – аҗсха.

258

Иара убри аамтә иақәыршәаны дааит Ѓаргь – аҗсуаа рыҗсха, Феодосии Дырмити рашәа, Леон иҗа. Уи мчыла игеит⁴⁵ Қартли, дагьиртәеит ериставс Чыхь⁴⁶ аҗы иҗа Дырмит. Ѓаргь иҗыс анихьцуаз Дырмит иҗа Баграт – аҗсуаа рыҗсха, макьана дқәыҗшзан, ахра ибартә азингъы имамызт. Ихьзын иара Баграт, ауаа рыбжъара «абаандафы» хәа ишьтан. Аҗсха Ѓаргь иҗхәыс Дырмит-иҗа, Чыхьтәи еристав – дылшьит. Иован Шавлиани⁴⁷ хәа азәы дхылхын, илшьыз амшын даларыжыт. Аха Анцәа де-

⁴⁰ Иса – ихаҗәаны: Иса Ибн аш-Шеих аш-Шаибани

⁴¹ Аоригинал аҗы – Գրգռ.

⁴² Аоригинал аҗы – Երման.

⁴³ Габулоц – Қарттәи аемират аҗыза. М. Д. Лордкипанизе лгәанала (ад. 195-196) уи Қарттәи аемират дахагьлан 878-882 шш. рыбжъара.

⁴⁴ Аоригинал аҗы – Գրգռ.

⁴⁵ Аоригинал аҗы – Գրգռ.

⁴⁶ Чыхь. Ғыҗуп. Ашныҗқатәи Қартли иатцанакеит.

⁴⁷ Дызустәҗкәоу еилкаам, аха ижәла маҗк Шьавшет иахьахаршало, иҗалап, шьавшьетәа рахцәа дыруазәкзар. Ғабиҗарак (аби-аҗеи) Аҗсны амчра рымпыҗахалан иахатәан, зинда иаанкылан ирыман.

икәирхеит, дназеит уи Константинополь афынза. Аңсха Иован иңа Адарнас дизааигеит Ашот имаҗа, Гәарам иңҗа. Дыңсит Иован, аңсуаа рыңсха, уи ишьтахь ңсхара иуан иара иңа Адарнас Липарит, аҗагылазаашья ихы иархәаны, импыҗеикит Триалет, Клдекари хәа абаа иргылт, җызасғыы дышьтихит Баграт-иңа Даут.

259

Насри Гәарам-иңа Гәыргени аңсуаа ирыдгылан, Даути Липарити аерманцәа ирыцхрауан: аерманцәагы аңсуаагы Қартли еимакны еибашьяуан. Убри иақәыршәаны аберразы иеиркәыдит Гәарам.

Асахья 21. Клдекари. Ахыргәгәартә.

Кахаа рқорепископ⁴⁸ Габриел Донауртәи данҗсы қорепископс дықәтәеит Фадла аревмантәи⁴⁹ хәа азәы, ақәығара иманы, аусқәа реиқәыршәара иазқазаз.

Уи аамҗа иазааигәаны Наср Гәарам-иңа иаб иашья иңа Даут, иара ишқа джһаны дымҗахиган, дишьит.

260

Наср иеагыланы иабашьяуа иалагеит аерманцәа, Липаритаа, қартәа, Даут иашья Ашотҗы. Урт инарыцлеит асарацинцәа. Ианейдысла, Наср дыңхартцеит. Абаашқәа имырхит. Дцеит Наср Бырзентәыла ахәынҗқар ишқа.

Дыңсит Ашот иңа Гәарам, даҗыржит иара Оңизаф⁵⁰, ихаҗа еиҗарҗыцны иргылаз.

⁴⁸ Ақорепископ. Традициала кахаа реиҗабы ититул-хьзы.

⁴⁹ Аревманаа. Ашьхарыуаа-цанараа ирзааигәан. Кахаа иреиуан.

⁵⁰ Оңиза – Кларҗет иатцанакәа тыҗуп. Ақазареи ашәкәыҗреи җианы ахьықаз ақнытә ахьз хара инаҗуан, еицырдыруан ари атыҗ. Аратқәа зызбахә хәоу Оңизатә ауахәуама ауп. Артануҗ аладыхьы, ақыҗа Анча азааигәара.

261

Баграт, апсуаа рыпсха Дырмит-ипҭа, дыкан Бырзентәыла, Константинополь. Абырзенцәа рыпсха ар ду ииҭеит уи. Мшынала аҭбақәа рыла уи Апсны дызхытцит. Иован-ипҭа Адарнас дишьит, уи ала Апсны еикәиртәеит. Пхәысыс дигеит еибахаз Адарнас ипхәыс – Гәарам ипхәа. Апсуаа рыпсха Баграт иабхәында Наср дирҭыжьыт. Ар рыла деибитан Наср, уи дцан инапәы иааигеит х-баагәарак Гәарам иргылақәаз. Урт рыхпҭа Самцхәа⁵¹ акәын иахыглаз: Озрах, Цварис-Цихе, Ломсиана.

Иааит Гәыргени Даут-ипҭа Адарнаси. Ацхыраара рыртон аерманцәа. Еидыслеит Кәыра аҭшахәафәы. Апсуаа ацадырхеит, Наср дыршьит, ауаҭсаа⁵² раҭхыагыла Бақатарҭы, ҭсуа ҳаки⁵³.

262

Корепископ Фадла кыр иеиргәгәеит, гардабанааҭы идгылт. Ашьтахь корепископс ддыртәеит Кәрыкь⁵⁴. Қартли (атәыла) напхгара артон азнаурцәа рхала.

Убри аамтаз апсуаа рыпсха Костант даацәырцын, Қартли зегы инапахы иааигеит. Иара диақәҭо ифәаихеит аерманцәа рыпсха Сумбат Тиезеракал. Уи ир ду иманы Уҭлисцихе дадгылт. Еизыргеит ирацәазаны акыхьқәа. Убарт акыхьқәа еихаргыло-еихаргыло, нас амардуан еипш рхы иархәаны, иназеит ацәқәанза, абас, маанала абаа ргеит. Аха ҭызцәатцас еипырцит. Сумбат Уҭлисцихе иргыжьыны Костант ииҭеит, уи моу – иара Қартли атәыла зегы.

Уи ашьтахь днеит (Қарт) емирк агарианаа дреиуаны, Абул–Касым⁵⁵ ихьзны Абу Сацәа ипҭа. Уи арахь дааишьтит амир

⁵¹ Самцхәа. Самцхәа-Цъавахет хәа иазырхәоит. Аерманцәа Цъавахк хәа иашьтоуп. Тәыла-ҭәцәуп. Иахьатәи Қартынтә алада илашьтуп. Аерманцәи ақыртқәеи еиланхоит.

⁵² Овсаа, иахьатәи осетинцәа.

⁵³ Аоригиналаҭ – еристав.

⁵⁴ Аоригинал аҭы – 3306033. Арака – Кәрыкь I (893–918). Кәрыкьаа (урыс бызшә. – Кюрикиды) Аерм. ႁႏႱႫႰႱႰႱႰ. Абжьарашәышықәсқәа рзы аерманцәа рыпсхацәа рабицарахьзын. Ташьыр-Зоракерт (978–1118), Кахет–Ерет (1029/1038–1105) ахынтқаррақәа рҭы ахра руан. Ерманы хьзуп. Кахет ахас икақәаз уи ахьз зыхьзыз х-ҭык ыкан.

⁵⁵ Абу Сацә. Ихацәааны – Есыф ибн Абу Сацә. Абу-л-Касымхәаҭы дырды-

Мумн, ңхьазашьа змамыз ар итаны, ҳара ҳтәыла иамкышаз аҕа-ра. Зны уи Ермантәыла дажәлеит, атәыла зегьы ирбгеит: Сиуник, Ваедзор, Аспуракан. Аерманцәа рыҕсха Сумбат дзаҕамгылт ари ашыза амчра ду, ишьапы иеаиргеит, дыбналеит Аңсуа ашьхарахь, убра иеагытцәахит.

263

Дагыназеит Абу-Саңь (Абул Касым) Қарт ақалақь. Ускан емирс арака дтәан Цафар Али-иҕа. Днеин, Уңьарма⁵⁶ дна-дыххылт. Уака хышәшык ирзынапъшуа ар тәан. Мышқәак еибашьуан. Уаха рылымшошәа ианырба, цхабжьон ашьшьыхәа, абаа аанрыжьын, ибналеит. Абул-Касым ируаа ирыхъзан иркәакәеит. Боцорма зыхъоз «Боцорма аға игеит» хәа ишаарахаз, ирыхъоз абаа кажьны ибналеит. «Арт бóрак азыхәан иаха иқәпзар каларын, абаагәара дузза ас-цәкьа шҕакарыжьуаз? – хәа ауаа ирхыччон, егыңаршьон. Боцорма ргәтәкьейт, атызқәеи абаашқәеи ирытцааны ажрақәа иртарыжт.

Қорепископ Кәрыкь, имч шымхоз аниба, днеит Абул-Касым ишкә. «Абрахь ушааиша уабжьызгада» хәа дтәаит Қартаа реихабы. Уи (Кәрыкь) абас атакс еихәеит: «Сан лабжьамтала сааит». «Уан лгәы лхархьрым, лҕазатцәгы хайкьысрым». Уаха акы имырхкәа дишьтит. Аха Боцорма ихазы иааникылт. Бзиа дибейт (қорепископ) иара ииашареи игәымшәареи рзыхәан.

Ашьтахь (Абул-Касым) дақәлеит Қартли, еимитцәеит. Аха уртқәа кәитцаанза (қартлиаа) рхала итыржааит Уҕлисцихе абашқәа, урт арапцәа ирымгарцаз. Уантә Абул-Касым Самцхьа дцеит. Самцхьагы Цывахетҕы цәирхәит. Днеин Тмогви⁵⁷ абаа

руейт. Азербайҕан валис (хылапшәыс) даман 901–928 шш. рзы арапцәа рыхъзала. Даара кыр зымчыз Саңьаа рабицара датәын. Арака зызбахә хәоу 907–914 шш. рзы икалаз Абул Касым Аңсуа хәынткаррей Ермантәылеи дышрықәлаз атәоуп.

⁵⁶ Уңьарма – ақытеи абаагәареи Кахеттәылағ.

⁵⁷ Тмогви – (қырт. თმოგვი ციხე). Тмакаберд (аерм. Թմաքաբերդ) мамзаргы (аерм. Թմաք), Тмук / Тмок мамзаргы – Тмбук. Азиас Кәыра армарахьтәи аганала ихыкәгылоу абаагәареи, уи амтәғ ишьтоу ақытеи. Инхо еихарашык ерманцәоуп. Самцхьа-Цывахет иатцанакәеит. Ахалқалакь иазааи-гәоуп. Аермантәылеи Тырқәтәылеи рыбжьароуп.

днадгылт. Аха ари ахыргәғарта агара иахынзауадафу аниба, Квелаҕа деитатит, абаа иакәшаны ир тәеит, аибашьра далагеит.

Дрылан Габрон хәа цкәынак. Иқәлацәеи иареи есены ақәы- ларақәа кәрцозаарын.

264

Аҕацәа ари абаа анырга, иаргьы дырkit, нас цсышьа цәгьа итаны дыршьит ацкьа Габрон. Уи иаазаб⁵⁸ ашәкәы иаництеит хаб–цкьа аепископ Стефан Тбеттәи. Еиҕах иеааибитан (Абул–Касым) абрантә ддәықәлеит Двин⁵⁹ ақалақь ашқа.

Асахьа 22. Бочорма. Кахеттәыла.

Убри аамтаз (Абул–Касым) иархәеит, хыла агҕсха Сумбат шиакәы Капоети⁶⁰ абаа згаз. Ахьышәтхәа итыгь ааипҕсахын, «дарбанзаалак, сара дысмырбакәан, азәгьы дышәмышьтын» хәа адца ритеит ир. Днеин днадыххы- леит Капоет абаа. Абаа антыт игылаз азә дагмыжь- кәа, зегьы таацәала иаа- никылеит. Убри иахырҕканы

абаагьы дырбгеит, Сумбатгьы дырkit. Абул–Касым уи дыткәаны Двин дахьнеиз, цлакаф дыкнахан дишьит.

Абри ашьтахь, шықәсқәак аатцхьан еигҕш, атәылагьы мацк ианеиқәтәа, Кәрыкь агҕсуа гҕсха Костант дааипҕхьеит, афыцья- гьы еиманы Ерет илакәлан Вежьын⁶¹ абаа иакәшеит. Агҕсуаа рыгҕсха ахәадала днеит, Кәрыкь – цақала. Шьта абаа агара ака- гьы шагмыз, даакылсит патрыкь⁶² Адарнас, Параскева луахәама афнытқа еиқәшәан, ҳаинышәап хәа ирабжьеигеит.

⁵⁸ Аазаб. Агәаҕрақәа, адин азыхәан уафы ихигауа.

⁵⁹ Двин – жәытә Аермантәыла ахтнықалақькәа руак.

⁶⁰ Капоети. Иахьыказ еилкаам.

⁶¹ Вежьын – Ерет амрагыларатә хәаа иазааигәазоуп.

⁶² Патрыкь (урисшәала – патрикий). Византиатәи аимпериафы ирехазоу атитулқәа руак. Кәыропалат ааста еицоуп.

Афсуаа рыпсха иртеит Арышы⁶³ Гавази⁶⁴. Кэрыкь иоуит Орцѳб⁶⁵. Уатѳкьа еинышѳан еипыртцит.

Афсуаа рыпсха Алаверди днеин, уака Аергь иныха афхьа илахь ифымшь изатѳит, хьыла ифычеит асахьа⁶⁶. Ар ицыз еихарафьк афныка ишьѳит.

Корепископ Кэрыкь даара апатукѳа икѳитцан Костант ифныка амѳа дыкѳитеит.

Мышкѳак рышьтахь Костант дыпсын, афсуаа ртѳылафь алафѳеиласракѳа кѳалейт, избанзар Костант фыцьа афѳацаа иман, ранацаа хазын.

265

Аитѳы афбатѳи ипхѳыс илыхшаз иакѳын. Аихабы – Гьаргь ихьзын, аитѳы – Баграт. Аиѳара баапс рыбжьан. Уи атѳы досу рыхтысфьыракѳа инартѳааны ирнуп.

Баграт зыхьызы ахцаа рах Гьырген димахѳын. Уи Гьырген зегь рыла абга иитѳн афнытѳ, урт рейѳара еикѳымтѳейт, Баграт ипсы ахьынзатѳз.

Аха Баграт данпсы афсуаа рыпсха Гьаргь иаразнак иахра зегьы инапѳы иаѳигейт. Уи агѳыразрей егырт абзиаракѳеи злаз уафын. Дыгѳгѳан, ахатѳара згымыз, згѳы тѳааз хѳа дыпхьазан. Анѳаа дизхѳыцуан, аныхабаакѳа иргылон, арыцѳацаа дрыцхьарауан. Уи итѳылафь даара кыр аускѳа ирееит, Чкѳондид ауахѳаама

Асахьа 23. Вежын. Абашкѳа руак. Еретѳыла.

⁶³ Арышь – абагѳара, ажѳытѳ кьѳа. Ерет–тѳыла иаѳацѳууп. Кахети Дагестани рыбжьара. Крызѳазкѳа тьпын. Аратѳи ахцаа – Арышьаа хѳа ахьз чьда ныкѳыргѳн.

⁶⁴ Гавази. Мрагыларатѳи Ерет иатьпуп.

⁶⁵ Орцѳб – баагѳарѳуп. Ерет–тѳыла иатѳанакѳейт. Аумак кратѳанакѳа иѳамьзт. Ара изыхѳаажѳо ахтыскѳа 915–920 шш. рыбжьара иѳалакѳаз роуп.

⁶⁶ Арака зызбахѳ хѳоу ахтыскѳа даѳакала иаарѳшуп, насгьы ианыкалаз аамѳагы иашаны иарбоуп Ередви ауахѳаа атѳафь – 906 ш. Шѳахѳапш: М. Гѳынба «Афсуа рсха Константин хьызѳаѳара Ерет дышдѳыкѳалаз атѳы зхѳо Ередвитѳ антѳамѳа» // Афсуа Казаразы амаѳахѳаѳа. Карт, 1968 ш.

ггы, каггы амам». Иахаз агәра игеит, иара ицнагацаа «уи-жьоит» шиархәозггы, урт раб-жыга имахаит. Цхабжьон қде-икәтцак дақәтәан Кәыра дхы-леит. Иаразнак иагацаа иқәле-ит дыркырц, аха игәы еилгеит, дышжыаз еиликааит, шытахла ддәықәлеит нақ абаа дталарц. Урт рықдеикәтцақәеи дарей еикәымшәеит, еила-әеилас-хейт, шыоукы азы итахаит. Ашытыбжь рацаахейт. Дцәыртцит агъсха, ируааггы гылт, абаа иакәшан итәеит. Ашамтаз агъшаарақәа дырфы-цит. Иара-хәаша, азы дтыгын, ацакбақәа рыбжъара иейтәахыза-ап. Иара убра дагырбейт. Дгәазтаз ихата рыцхак иакәын, дибейт агъсха ица дахыбжыатәаз. Дыркын, агъсха ифәпъха даакәдыр-гылт. Даара гәымбылцьбарала иус рызбейт: иблақәаггы тырхит,

Асахьа 24. Цқон-дид (Мартвили). Арақа джуп аныха зырфыңыз Гьаргь II.

268

дагыдырхәеит. Изымчхакәан длахыпсааит. Абаа итагылаз аам-стацаа ажәа рытаны идәылигеит, Тбетәа ахақәитра рытан Аспу-раганка⁷² еибгала идәықәйтцейт.

Қорепископ Фадла дыпсит, уи ицынхәрас қорепископс дтәеит Кәрыкь⁷³. Гардабантәи аамстацаа агъсха Гьаргь ишқа ии-асуа, иеимардо иалагеит.

Агъсха Гьаргь еитәх ддәықәлеит иусқәа рырәеиразы. Кахьет дақәлан, иблит, ирбгеит, ифныкаггы дгыжыит. Аамтала Атен⁷⁴ ам-цан даатгылеит.

изықәтәо атәарта-ақәгыларта

⁷² Васпуракан – аурыс традицияфы. Аоригинал афы – Վասպուրական. Аерман ңсхацаа, Арцруниаа рнапәфы иказ аерман-тәыла.

⁷³ Кәрыкь II (929-976).

⁷⁴ Атен. Абжъаратә шышықәсқәа рзы қалақын, абаагәара ду аман. Аныха-баа Атентәи Сион иахыаггы уафы иңьейшыо игылоуп. Еихаразак аерманцәа рақәын инхоз. Иргылоуп 630 ш. аерман-қаза Теодосак инапала. Уи ина-патақа ахахә зцәуаз аерманцәа ргәыпқ аус руан. Атентәи Сиони аныха-баа Цъвари конструкциялеи, аргыаларатә техникаи рыла мцху еикәшәоит. Иахьатәи ақ. Гори 10-қа км аладахьқа иқоуп.

Ицкэын Леон усқан еристав хасабла Қартли дахатѳан. Уи еиѳах ир шыѳыхны Кахѳѳ дақаларц избеит. Аха Кэрыкъ аѳагыла-ра шилымшоз идыруан, днеит апсха иѳапыха хырқыиара хѳа, аха нас дыбналарц иакѳикит. Леон дааникылеит, диманы Кахѳѳ дигеит, иѳаацѳагы шыѳыхны дгыжыырц. Аха урт бналеит, избан-зар қартлитѳ аамстацѳа ргѳырѳаныртцахъан.

Қорепископ Кэрыкъ иашъа Шурѳа апсха Ѓаргъ дхихырц даѳын: уи иитеит ихатѳ баа – Уцъарма. Егъырт абаакѳагы ргеит, хпѳа рыда: Нахчаван, Бочорма, Лотцобан.

Лотцобан абаа Иуана Ариш-иѳа итѳын. Уи кыр иеиргѳѳан, дызхыпшызгы дитыѳтит. Идыргылеит Шурисцихе, аруаа рыла еибыртеит. Марани абаа усқан Хахѳа инапѳы иқан, уигы Ариш-иѳацѳа дреиуан – Иуана диашъан, иашъа диеипшыны уигы махѳѳа гѳгѳала икын ибаа. Дааит апсха, ар еижѳыларц адѳа ритеит. Заманала абаа ргеит, Хахѳагы апсха иѳапыха даакѳ-дыргылт. Апсха Цыигѳѳ-тѳыла дганы абахѳа дтаркырц реихѳеит.

Нахчаван абаа Кэрыкъ-ипѳа Фадла иакѳын изтѳыз. Уигы ѳныѳқала даара иеиргѳѳеит. Қорепископ Кэрыкъ, имч шазым-хо аниба, ажѳа имихит

269

ипѳы шеикѳирхо, уи азы Кахѳѳ-тѳыла апсха Ѓаргъ ишииѳѳ. Апсха ипѳа Леон Кэрыкъ доуишыѳырц игѳгы иѳамшѳеит, аха аб даѳеакала дныкѳеит. Кэрыкъ хѳапыха азынразы имрымхырц Бочорма абаа. Амшапѳы қалаанза дзыхѳаз, пату акѳырѳеит. Уи акнѳытѳ Нахчаван абаагы ргеит, шасысгы ицкѳын аитѳбы Даут димырхит. Уи Аиниара⁷⁵ аѳны доурышыѳтит.

Апсха Апсныка дгыжыит, Кэрыкъ абаагѳара Бочорма Амшапѳы ашыѳахѳ ѳаирѳѳырц иѳазыкаитѳон. Ус ишықаз Қарт-тѳы-леи Кахѳѳѳаа раамстацѳеи: Годѳрзи Мгѳѳѳр, Мама Қанчаѳл, Дачи Қоринѳѳл, Дачи Иуанеи Схвилосѳѳлаа, аишыцѳа Сѳреи Григоли Цхвнѳѳлаа назлаз ѳѳа ѳынѳажѳижаба егъырт аамстацѳеи, рыжѳѳахыр еибыѳтаны, Кэрыкъ идгыларц рызбеит. Иагѳалагеит абаакѳа рыргыжыра. Мышқѳак рыла зегы дырхынхѳит, ипѳы-

⁷⁵ Аиниара. Акъырсианѳѳ дин аныхѳаратѳ амш. Иаса Къырса дхуѳны рапхѳаза ауахѳама инагара иазкыуп.

реит Шурисцихе, Лотцобантәи абаакәа. Кәрыкь еиҥах итәыла да-
хагылт.

Инеин аңсха Ёаргь иархәеит «Кахет зтәыз иргеит» хәа. Иахаз даара игәы инархыит ах, гәыбҕангыи ритеит, пхьан «қорепископ Кәрыкь дхашьтыроуп» хәа иазхәақәоз. Азын ишаагытцысыз еипҭш, еиҥах аңсха ир дәықәитцеит, иҭа Леон пызас дрыҥаны. Дақәлеит уи Кахет, амца иаиргеит. Кахетәа рыпҕара дшафыз аңсырыз иархәеит: Ёаргь дузза, Анцәа бзиа дызбоз, ицҥазара дшалтцыз ала. Леон иаразнак ақорепископ Кәрыкь дипҭхьеит, Базалеттәи азиа ахықәаф, наҕ-ааҕ аецәа азәй-азәй рываргыланы, хәлаанза лапҭш-фапҭшы еицәажәон.

Убранза имхәеит иаб дшыпҭсыз. Бзиа дшибо агәра ирганы, ипҭагыи махәыс дшиҥаху ихәеит. Кәрыкь уи атәы аниаха,

270

дҽежәпҭан дхырхәеит, мыцхәы игәы иахәеит ас еипҭш аинышәара. Иахарақ – ирыбжьарцаран иҕаз аиуара.

Дгьыжыит Леон, иаб иҥынхаз адгьылқәа инапафы иааигеит, итәыла ашныҥқатәи аиқәымшәарақәа рырҽеира иҽазикит, иара убасқан Аңсны дазыгыжыит. Анцәа имч ала идгьылқәа еидикылеит, егыртбааит⁷⁶. Иаб иеипҭш Анцәа бзиа дибон, аҕазшья бзиақәа илан, аңсаҥа ирхауан. Уи иргылт Мықә абааных ду⁷⁷, иара уаҕа аепископат хиртит, Анцәа илпҭха иманы ашныҥқа иахәҥаз ала ишыҽеит.

Иңсхара аусқәа анирҽеи, Кәрыкь дзықәиргәығыз иажәа наигзеит: изҕаб ҥацас дриҥеит. Аха аамҥа рацәак мҥыкәан Леон ипҭха дыпҭсит. Еиҥах Леон Кәрыкь ҕас дҕаитцеит, Кахетҕыи дақәларц иҽынеихеит. Ар дузза иманы ддәықәлеит Арагви⁷⁸

⁷⁶ Араҕа ишәпыло аиҥахәарақәа аоригинал аҽынтә иаагоуп.

⁷⁷ Мықә абааных ду. Ари Калеит инықәырҭшны 964 ш. азы. Леон III Мықә ақытан иргылт уаха Кавказ иупымло 5-нефк змоу, адуниаф зеиуа ыҕам хә-нефк змааны х-фаҕарақ ала зкомпозиция шьяқәыргыло аныхабаа. Шәахә. : Д. К. Чачхалиа «Трехпритворная композиция храмов средневековой Абхазии и ее влияние на архитектонику памятников Алании, Руси и Трепезунда». Москва, 2016. С. 39.

⁷⁸ Арагви. Азиас Кәыра армарахьтәи аҕәытцәа ду. Урт азқәа ахьеилало аҥып аҽы игылоуп ақалақь Мцхетә. Азыбжьараф иқәгылоуп Свети Цховели

ахықәахь, ихишьааит Мухнар, Херки, Базалет. Уи ақәыларантә дгъежын, игәы рахәымхан, дыпсит.

Уи ашьтахь җсхас дкалеит Дырмит, Леон иашьа. Уи Қартли ҕыц итцеикит. Аха уақатәи аусқәа ртып, ақәцара аамта ицәнарзит. Бырзентәыла уи иашьак дықан, Феодоси зыхьзыз. Җара хтәқәак даарыпхьазаап уи, «уааины, уашьа уиҕагыл» хәа. Уи агъсуаа рыпсха дузза Җаргь ихаан иқатцаз усын. Җыҕа Җаргь ипјацәа – Феодосии Баграти, Бырзентәыла иахганы ирыман, ахра еимакны ағара рыбжамларц.

Феодоси Бырзентәылантә дшааиуаз рапхьа Самцхьа днecin, уақа даатгылт. Маргис Мере хәа дахьтәаз ахь дрыпхьейт месхаа⁷⁹ раамстацәа. Даара җытқоык аруаа еидигалт ихатәымчла игарц иаб итынха. Аха

Асахьа 25. Базалеттәи азия иахьа. Қартынтә 40 км ашада.

апсха Дырмит дигьықланы ар ижәйтцейт, игәы итамкәан диқәлейт, дыпхитцейт Феодоси. Дцейт уи Қартли, Замтәи ахада Адарнас иҕы днecит. Дидикылт абааҕы. Уи атып, акәша-мыкәша иусқәак иреиуан.

Ах Дырмит ихатә ир ала дрыжәларц далагейт.

Зама абаа иакәшаны хымз айбашьра иаҕын. Нас, рымққәа аныршәа, еиқәышақатхейт Феодоси ихы дшақәитыртәуа. Ирхәаз нарыгзейт. Феодоси нақ днарылцын Даут Кәыропалат ишқа дцан, уа шықәсынакык сасра дитан.

Еиҕах уи Таонтә Қартли дақәлейт. Дырмит ацҳаражәхәаф дишьтит Феодосии, қорепископ Кәрыкыи рахь абас еицш ажәақәа наццаны: Бырзентәылантә сашьа дханхәын ақнытә,

захьзу аныхабаа. Мцхеттәи акалтакос (акатоликос) иахтынра, итәартә.

⁷⁹ Месхаа. Месхет – тәылаҕацәуп. Цьавахет иатцанакәейт. Ауаацсыралагыи, акәыльтуралагыи уи аамтазы арақа апыжәара змаз аерманцәа ракәын. Аладатәи Кавказ иатәуп.

еиҥахаашья змам аиҥара хаб-
жалт. «Шьта уара ухабжья-
лан хайнырша сашьеи сареи
хтэыла еицныкэахгартэ еиҥш,
пъхан сашья Леони сареи ишха-
маз еиҥш. Иудкыл са скнытэ
абжьяказацэеи ашахатцэеи,
саргы уцабаа сырзрым». Абарт,
аҥсха Дырмит иажэакэа
ѡбамтэкаа, ақорепископ Кэры-
кь Феодоси дилабжьеит аҥсха
дизызырѡырц, абасгы нацитце-
ит: «икамлаша калар – ушьа
зуеит». Абасала иашья инапы

Асахья 26. Леон III. Кэымурдо аныха
агэашья аханы атзы иаласо
дантаны дишьтит Феодоси. апсха ихафэра. Цьавахет, 964 ш.

Днаргеит уи Мцхетэ Иҥ-
шьоу Ацъар акны, атоуба идыруит акалтакоси⁸⁰ егырт аеи-
скопцаагы, ауаа хатэрақеи рфапъха.

272

Феодоси иашья ифы днеин, уака мышқәак ихигеит. Аха Ды-
рмит ихаштит Анцэеи ауааи ириҥаз ажэа, еилегеит ишьҥеитцаз
атоуба. Иашья даанкылан иблақәа кылиблааит. Ари еиҥш иа-
нақәшэа Феодоси идгылацәа ҥсхас дықәдыргыларц иалагеит
даеа рашьяк, Чала⁸¹ хәа изышьҥаз. Аха уигы рылымшеит, избан-
зар Дырмит дығәғәан, дгәымшәан, уи дузынкыломызт.

Дырмит данҥсы, ажәлар зегы аҥсха атынха дышимамыз
дырны, Аҥсынтәылеи Қартли рыҥсхас Феодоси дцәырырган
дшьақәдыргылт.

Ускан кахаа ааин, Уҥлисцихе инатцагылт. Қартли ҥызас
дрыҥан аңсуа хәынҥқар ихаҥарнак Иван Марушь-иҥа. Кры

⁸⁰ Акалтакос. Католикос. Аңсуатә, Мцхетатә, Қартлиатә, Аермантә руахәама
анапхгацәа ус рзырхәон, мрагыларатә традиция иакәныкәаны.

⁸¹ Чала. Аңсшәа акнытә иагазар калап. Зымч каңсоу, иарчалаз. Акәада. Ана-
намга.

Асахъа 27. Мцхет. Светицховели.
Қартли аныха хада.

зкыз, кыр зымчыз, зыгара-
газ уафын. Даут Кэыропалат
иахъ днаишьтит итѳык, уи ила
днаипъхьеит Қартли еицыргарц,
ма ихала игарц, мамзарггы Ба-
грат Гэыргъен ипѳа иитарц, акыс
уи агъсуаа рыпъсха Гьаргъ ипъха
дылпъан. Иан лганахъала Агъсни
Қартли изеипъшны итѳын. Убри
Иван Марушь-ипѳа итѳахын Агс-
ны пъсхас дамазарц Баграт. Ар
хѳа имаз зеггы шытѳхны Даут
Кэыропалат днеин, Қартли дна-
лагылт. Арахъ ддѳықѳеит хѳа
шаарахаз еипъш, кахаа бналеит,
Қартли нақ инкажъны.

Дааит Даут Кэыропалат, дтѳеит Қѳахврели. Днеит иара иѳы
Иван Марушь-ипѳа. Даут иара икнйтѳ Упълисцихе идикылан, нас
иара убратѳѳа иритѳеит Баграти уи иаб Гэыргени, избанзар Даут
пѳа димамызт акнйтѳ, Баграт Гэырген-ипѳа пѳас дѳаитѳахъан.

273

Уи Даут Кэыропалат Таотѳи ахадацѳа азѳы диепъшымкѳан
ахъз ду ичапѳеит.

274

Уи Анцѳа дитѳахын, арыцѳхашъара илан, игѳы разын, атѳабы-
рг дацныкѳон, дпѳагъамызт, аныхабаакѳа иргылон, дгѳыбзыцъын,
игѳы тѳаан, ауафы дитѳахын, аберцѳа рахатыр ибон, мцхѳы абзи-
арақѳа илан. Уи иргылт ауахѳаамен абертыпъи – аеклессиа цѳа
Хахѳылтѳи⁸².

⁸² Хахултѳи ауахѳаама. Шѳахѳа.: Казарян А. Ю. Зодчие Давида Кэыропалата.
Поиск нового образца соборной церкви в Тайке (Тао) второй половины X в.
// Вопросы Всеобщей истории архитектуры. Вып. 4. Личность. Эпоха. Стиль.
Сост., отв. Ред. Н. А. Коновалова. Москва, ЛЕНАНД, 2012. С. 18–51. Иахъатѳи

Аоныҥа хәа имҕа даннықәла Уп̄лисцихе аҕы иаанижыт Гәыргени уи иҕа Баграти. Уи аамтаз Баграт қарала дмачын, ахра ибартә датанакәамызт аҕнытә (Даут кәыропалат) уи ачқәын иаб Гәырген инапы данитцеит. Қартли аамстацаа зегғы еизигеит, абасгғы рылеихәеит: «абри иоуп Таогғы, Қартлигғы, Ап̄сынтәылеи зтынхо. Сара дысп̄оуп, дсаазамтоуп. Сара иара ихылап̄шҕы, ицхырааҕ соуп. Иихәо шәацныкәала». Арака мышқәак даарылап̄хьан, нас Тао-тәылахь дгғыжыт.

Аамтақ тхьан еип̄ш еитәх қартли аамстацаа, рыцәгҕарақәа цәырыгеит, дара ишыртасу: ачархәара ду руит. Нақәырдев Саботари иқәынхо аамстацаеи дарей еибыхәаны Кахетынтә ар тыргеит, Уп̄лисцихе ахьчаразы игылаз аруаа рыҕерымданы Гәыргени уи иҕа Баграти иртаслымны, Гәырандухт-гәашьагғы дрылакны Кахетка иахыргеит.

Ари еип̄ш ажәабжь изыцәгҕахеит Даут. Ар имаз аашьтыхны дталт Триалет, уантә Кахет дақәларц. Аха кахаа адырра роуит, ип̄ыҕланы аинышәара идыргалт. Ацхаражәхәаҕцаа бжәагаланы, Гәыргени, Баграти, Гәырандухти иааурызжын

275

Қартлигғы Уп̄лисцихегғы – Гәырандухт-гәашьа лнапы ианыз – зегғы дыргғыжыт. Ари гәашьахан ап̄суа ңсха Гьаргь дип̄хан.

Итцит ус даҕа хышықәса. Ап̄сынтәыла ахра азиуан Феодоси Блатых, ахәынтқарра еилахауан, реырып̄сахит ап̄хьатәи ахцаа иап̄ырцаз азақәанқәеи атасқәеи. Ари збоз аамстацаа даара рылахь еикәнатон.

Иуана Марушь-иҕа итаххеит Баграт ңсхас Ап̄сны даха-иртәарц. Еицҕакны иадгылт Даут Кәыропалат ихәып̄ха Баграт ңсхас иҕатара. Иара Даут атыхәтәаны рацәак итахымкәан, агәыҕбара иманы дақәшахатхеит, избанзар, ңхьан ишысхәахьаз еип̄ш, ңа димамызт Даут ихаҕа. Баграт дзитыхыз Тао аҕ-хәтақ-

Тыркәтәыла Қарстәи авилает аҕы иахьагғы иубартоуп. Шәахә. Иара убас: Такайшвили Э. С. Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии [Текст] / Акад. наук Груз. ССР. – Тбилиси : Изд-во Акад. наук Груз. ССР, 1952. 101 с.

Асахъа 28. Даут Кәыропалат.
Ерзерумтәи амузеи.
ЧДК ифот, 2013.

Асахъа 29. Гәырандухт
агсха-гәашъа. Цъавахет,
964 ш.

ггы еидикылап хәа акәын. Аха Қартли
Агъсни абас тынхада ианықәха, атәы-
ла ныкәызгашаз арпъыс дрымаимкит,
амала ражәа ишахәтоу инарыгзарцаз,
хәдақәцатәыс ауаа рылихит.

Дыргеит уи Агъсныка, днапыкәырце-
ит⁸³ агсхаразы, зеггы ихәатәы иатца-
гылт, избанзар шыта иқәра назахъан. Уи
ашьтахъ, шышықәса цхъаны, уи аусқәа
реилыргара дафын иабду хазына агсха
Гьаргь дузза иқатцашьала⁸⁴. Абрака иа-
цыстоит: иусқәа рынагзарафы Даут
Кәыропалат дузза ихъз дагъсаны ихы
шааирпъшуаз, ауааггы даара абзиа-
рақәа идырбалт. Иаб иашъа Феодоси
ахтнытә усқәа дырпырганы дыцхъаи-
кит: Тао тәылахъ, Даут Кәыропалат ишқа
дишьтит

276

ус еигъын азыхәан, ауаа, адуукәеи
амачқәеи, рыртынчра, реикәыкразы. Уи
ашьтахъ агсха Қартли датааит, уатәи
еилагъатаз аусқәа рырҕеиразы. Агъхъа
Тигва⁸⁵ днеит. Агсха уахъ инеира зтахы-
мызггы аамстацәа ықан Қартли атәы-
лафы. Урт дара ишыртахыз рхала русқәа

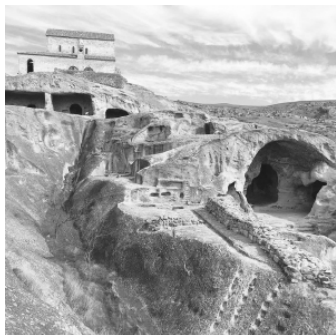
⁸³ Анапыкәцара. Ақьырсиантә ныхацаарафы – изыхәтоу ианихәтоу ихы акъысра, уи ала алпха итара. Аоригинал афы қартли бызшәала – დალოცვს (ბეჭდ). Арака – агсхаразы анапыкәцара, алпха итара, иреихазоу зинла, Анцәа Ду имчала. Ғыц иалагалоу ажәоуп.

⁸⁴ Арака аамтантца зыфуаз (автор) мфашьарада иатишьыр итахуп Баграт агсуа хынтқарцәа рышьтра дшатәу, урт рыпқаррақәа шракәу мфәкәцаган дзықәныкәо.

⁸⁵ Тигва. Қытоуп. Иахъатәи Уапстәыла иатданақәеит. Еицырдыруа ауахәама тагылоуп.

рызбо, ус иашыцылахъан. Егъы-
рахъ: Гъырандухт лнапафъы икоуп
хъа ипхъазан.

Қартлиаа аңсха иғағылара
ргәағит. Пхәағылас дқартцеит
Кавтар Тбели⁸⁶, Могрис ашьапағы
ртып, алырхит. Арт данрылапш
апсуаа рыпсха Баграт, «шәнеи-
бац» хәа рылағитит ипсұтыр, иагье-
ижәылеит аф-рык. Қартлиаа тры-
сит, иот, еипхьыттеит. Изыхьаз
ршыт, иркыз – дыртаслымит, иаан-
хаз ршыапы рөадыргеит.

Асахья 30. Удлисцихе.
Аҳапы-қалақь.

Днеит Баграт Уӊлисцихе, иан уи абаа лымихын, Қартли аусқәа реиқәыршәара даҕын, нас иан дааштыхны Аҗсныҕа дцеит. Акыр збахьоу аҕбаныҕәцафык еипӱш, ахара дыӱшуа, акы дадымсылакәа, аӱсуаа русқәагы мѡаѡигон. Ирацәафымызт, аи-ашаз, наҕ иқәганы иӱсахтәхаз аусуцәа, аматцуцәа.

Ииасит уи аамшѣтахъ даѣа шыѣкъсѣаѣ. Клдекартѣи абаа да-
хагылан аѣ Рати. Уи инапахыи ииасхѣан Атентѣи абаа, егырт
Қартѣи адгыылқѣагы, Кѣыра аладахыи иѣаз адгыылқѣа зегы:
Триалет, Манглис агѣста, Сквирет. Баграт датѣаимбеит ари, дѣа-
мапагыхеит.

Апҫсха Баграт мазала ир зеґы еизигеит, даґьталеит Қартли, Рати дикрацы. Даут Кәыропалат иаразнак адырра иртеит, Апҫсны ар штытыз ала. Аха абас ауп уи ишиархәаз: «Уи ґаґьара акәым-кәан,

277

уара ушырауоп дыздәықәлаз» хәа, амц рхейт. Гәыргенгы иееи-
бйейт, ипәа дйыларц. Даут Кәыропалат дыццакны ир драпәы-

⁸⁶ Тбели. Афныцкати Картли еиҥа крызтцазкээз ахцәа (ериставцәа) рыжәла. Ацсуа цсҥа Костанти дарей еиқәшәеит 906 шықәсазы, уи Костант Ерет да-нақәлоз. Ускан Картли аиҥабра (ериставра) азыуаз Иван Тбели иакәын. Ацсуа цсҥа ҂аргь иҥа Костант иаб даниҕагыла, Тбелираа ачархәаф Костант ибдылеит.

Ирмчкәа зеггы иманы, Қартли дҗалеит. Уантәи заанатц ацҗа-
ражәхәаџцәа ишьҗит Кахетҗка. Ирымпыҗцахалан иаанхаз қартли-
аа рбаагәарақәа шырҗыжытәхо ргәырҗеанитцеит. Қорепископс
ускан иамаз Даут иакәын. Уи абаақәа рырҗыжыра иҗахымхеит,
дмақарны абас еиҗш аҗак җаитцеит: «Абаагәарақәа ргара шулшо
махәҗалеи еибашырали агәра сырға Қсан аҗшахәаҗы».

Ари даара иҗсахы җнажәеит аҗсуааи қартлиааи рыҗсҗа Ба-
грат. Акәыропалат Баграт уи аамҗазы Длив дыҗан, уантә Таотәы-
леи Қартлии русқәа ирҗеиуан. Иаб «ахҗәа рах» Гәырген данҗсы
нахыс иара ихала Таотәыла аусқәа мџаҗигон⁸⁹.

279

Ауаа дәықәитцеит Аҗсныҗаҗы Қартлиҗаҗы, ар аарышьтырҗ
адҗа рыҗаны. Ихата идҗылқәа дрылсуа Триалет дназеит, Мцхета
Ацҗаҗы⁹⁰ дахыст. Абраҗа ирыҗлеит аҗсуаа рырхәҗақәеи, қарт-
лиааи. Триалет итәеит. Уантәи уажәы-уажәы Кахет дажәлон,
иҗәыбаса иҗаитҗон. Даут⁹¹ аҗы ааилымшеит, избанзар Баграт
ир җхәызара рықәмызт. Нас абаақәа иго иҗәаихеит. Ус Еретҗы
рҗәигеит; хадас уаҗа Абулал дахаирҗылан, ахҗынрахыы дҗыжыт.

Убри иақәыршәаны аҗсуаа рыҗсҗа Аҗсны даннеи, еретәа
еиҗах аҗсҗа ихымхәыҗқәан Даут ишҗа ииасит. Даут Ерет Кахыет
иадитцеит. Рацәак мҗыкәа дыҗсит. Еиҗах Баграт ир иманы Ерет
дҗалеит, ашынтәҗы инапахыы иааигеит. Хаҗала Динар-гәашыа

⁸⁹ Араҗа аамҗанҗаџы азбахә ихәом высшыа змам хҗыс дук. Кавказ абҗыа-
рашәышықәсқәа рҗорыхаҗ уи амықәшәатә «Ишыаартҗәырахаз ачара» хәа
хызыс ахалеит. 1008 шықәсазы Баграт II иаб Гәырген иҗсра ашыҗах аер-
манҗәа рбагратраа, иабшыҗра иатәыз иашыҗәа җәацәашәала хәицәажәап
хәа реиҗәан, иаб иахҗынраҗы Панаскерт абаагәара ашынҗҗка ишыт,
иикәакәеит, иҗаҗылашаз азәы даанмыжыкәа. Уи атәы рҗит: [Сумбат, сын
Давида.] Жизнь и известия о Багратидах, царях наших грузинских, откәыда
они явились в эту страну или с какого времени владеют они царством Гру-
зинским, которое написал Сумбат, сын Давида // Э. С. Такайшвили. Исто-
чники грузинских летописей. Три хроники. Издание Управления Кавказско-
го учебного округа. Тифлис, 1900. с. 216. С. 117–182. Шәахә. иара убас: Д.
К. Чачхалиа «Абхазское царство. Эпоха Баграта II. Москва. «АКВА-Абаза»,
2018. С. 52, примечание 48.

⁹⁰ Мцхета Ацҗа – Қартлии Кахетии еимаздо амџа.

⁹¹ Даут (976–1010). Кахетҗәи қорепископ.

тә дазыразхеит (Фадлон), напынтчала иршахатит ихаҭа, ируаа драҕызаны (Баграт) иаҕацаа дшырҕагыло ала. Баграт убасқан аматтура изалаз зеггы еизганы адҭа ритеит, ақалақь ғәғәаны иркызарц дара рымчқәа рыла. Иахәапышын, еиҭахәапышын ус рхәеит: «Хамчқәа хшәеит егырт арратә ускәа хшырҕыз, ҕсе-иҭакрак хамбацт».

Еиҭах аиҭабыра еизиган алагала ҕаитеит «аинышәара идах-галап Фадлон» хәа. Зеггы уи абжьгара мѡабзиан ирбеит, иа-

Асахыа 31. Аңсуа ңсха Баграт II (960-1014).

ҕадгылт. Фадлон даара даргәырҕеит, (Баграт) иажәақәа зеггы усла ирҭа-быргит. Ахамҭа дуқәа ритеит зеггы, (аңсуаа) хатыр ду рықәҭданы инаскье-игеит. Багратггы ахыз иманы аѡныҕа дггыжыт.

281

Зызбахә хамоу аҕсха дузза ир-гылеит Бедиатәи ауахәама, уаҕа аепископ диртәеит. Гәыдаҕәантә⁹⁷ абрахь иеигеит акафедрa. Ақыҭақәа рацәаны, аҕсҭақәа, архақәа, хамҭас иаиҭеит.

Апҕарра азичаҕеит, алҕха аҭаны, аепископ диртәеит. Дарбан-заалак уи (аңсха Баграт) дзакәыз здырыц, дахьынзадууз еилы-зкаарц зҭаххо – дниины ибааит зны уи иргыламҭа, уи аныхабаа блахкыга. Убасқан агәра игар алшоит дшыҕамыз Қартлиггы, Апҕ-сынтәылаггы ицназгоз даҕа ҕсхак.

Уи алҕха аиҭеит, иҭшьеит, Қәтешь аныхабаа ду ашьаҭа аны-ркәаз⁹⁸, аныҕәгашыа – аңҕарра ссирза азпичәеит, избанзар аа-игәа иҕаз аҕсхацәеи, акалҭакосцәеи, егырт ауахәама аиҭа-бырреи, абертҕыҕқәа рхылаҕшцәеи, ладеи-ѡадеи иҕаз атәы-

⁹⁷ Гәыдаҕәа. Гәыдаа. Аңсны жәыттәи тоурыхтә ҭыҭхьзуп. Абжьыуааи самыр-заканааи рхәаа иазааигәоуп.

⁹⁸ Қәтешьтәи Баграт иныха-баа ашьаҭа ркит, иара аҭзы ианырбалаз ашыра злахәо ала, 1003 ашықәс азы.

Асахъа 32. Бедиатә аҭа (999 ш.)

лақәа рҭынтә, иаб итынхаз идгьылқәа налацаны, абарт зегьы дразцааноуп ишеикәир-шәаз.

Ари Баграт, аҭснааи қарт-лиааи ирымаз аҭсхацәа зегьы дреихахеит атәыла аныкә-гашьала. Игәы ҕатцоз, иажәа иацныкәоз зегьы рахрақәа роуп, хьызрацараан зхы икәы-зцоз, зыгәрагаз – иаамстацәа-ны икалеит. Дызцәымғыз – ида

пҭсыхәа рымамкәаны икаитцеит, ихәатәы изахымцдо икалеит. Итәыла тбаа атынчра ду ала ииртәит.

282

Псы зхоу дарбанзаалак хәашьа изатом уи дзакәыз, урт рахь-тә мацзак ауп сара сҭы иасырхәаз, абри зегьы наунагза иаан-харц адунеи цәа змам агәалашәараҭы.

Насгьы исымхәар залшом Вахтанг Горгасал⁹⁹ иаамшьтахь, ари еигҭш амчра дузза, аизхазыгәара, аизызырәра, аизыразра ыкамызт атәылаҭы. Ари аныхабаакәа рычапҭа ду иакәын, мчы-ла икәадаз, ирыцхаз – дрыцхраауан, ацабырг иашьтаз збафын.

283

Уи ҭажәижәаф шықәса аҭсхара ныкәигеит. Идунеи ипҭсахт қороникон ҭышәи ҭажәи жәипҭшь¹⁰⁰ шықәсазы, маи бжьба рзы, ахәашәены. Ипҭсра аены Тао дықан. Ипҭсыбаф ахцәа рах Звиад иааганы Бедиа абаа аҭныцқа анышә иаемеидеит.

⁹⁹ Вахтанг Горгасал – Ибериатә аҭсха (440-502 шш.) Ақыртуа Уахәама ипшьоу хәа дыпхьаназоит. Шьтрала иҭьамкәоу Хәасроуаа рабицара датәуп. Аҭсха Митридат VI, аҭсха-гәашьа Саандухти рҭа иоуп. Ихьз-чыда «Горгасал» апарс (аҭьам) бызшәахьтә еиҭаугозар «Абга ахы (зхагылоу)» хәа иа-анагоит.

¹⁰⁰ 1014 ашықәса.

Псхас уи ишьтахь дҕалеит Баграт иҕа Ғаргь. Уигы Анцәа имчала даара абзирақәа илан.

284

Аҕсха Ғаргь имчра иаб итынхаз атәыла иахыгзеит дшыцкәыназ, избанзар уи аҕсхара датцагылахьан жәаҭа маца-ра шихыцуаз.

Уи (Ғаргь) иахра ныкәигожьтеи быжь шықәса анцы Аҕсны дақәлеит Бырзентәыла аҕсха Басила¹⁰¹. Ар ду еидкылан, насгьы қыралла иааигаз, згәыжәла баацсыз атәымуаа ырыхәтақәа еи-

Асахьа 33. Басила II ир Ғаргь III аңсуа ируаа ирышьтоуп.
1022 ш. Тао атәылаҭ

дигалеит. Аха Ғаргьгы иаацьюшьартә ар дузза еизыхәхәаны диеҕагылт. Краамта арт еиҕацшуа, аидыслара рзымгәагьуа, еиҕатәан Басиан¹⁰² ацәхәыраҕы. Ғаргь иеахиган, аҭада дца-ны Олҕис¹⁰³ иблит. Уантә Кóла¹⁰⁴ шықаз деиҕатцит. Бырзентәыла аҕсха дааицрымцуа дышишьтаз ишьтахьқала дихьзеит. Абрака

¹⁰¹ Басила. Басила II, Βουλγαροκτόνος; (958 – декабр15, 1025) Византиа аимператор.

¹⁰² Басиан. Иахьазы – Пасенлер (тырқа.). Абаа-хыргәгәартә, жәытә қалақьуп. Иахьагы иубартоуп. Ахәынҕқарра ахылацшуеит. Ерзерумтәи авилаиет иатцанакәеит, афедералтә трасса ихықәгылоуп.

¹⁰³ Олҕис, Олту – абаа-хыргәгәартә, ажәытә қалақыра. Иахьагы қалақьуп. Аҭадатәи Тао (Таик) иахҕны қалақьны ицхьазан.

¹⁰⁴ Кола – хыргәгәартоуп. Олту иазааигәоуп ҭада-мрагыларахьала. Ерзерумтәи авилаиет иатцанакәеит.

Асахъа 34. Византиа император Ба-
сила II (958–15 декабр 1025)

285

ир атыхәан аибашьра шафә.

Уатәкьа аҗхьагылацәа хьархәны, драҗгылан дрыжәлеит. Из-
банзар, исымхәази, уи дхатца гәгәан, дгәымшәан. Аҗсха Ғьаргь
днеиуан дмитәха, ируаа рзы дгәышьтыхганы.

Дрыхъзеит аҗсха Басилаггы ир ду иманы. Аеарфьцит аи-
башьра: зны хаз-хазы игылт, нас еижәyleит, аибашьра кәлеит,
ирацәахеит аҗсытбара, абырзенцәа шьардафны итәхеит, амал
ду рымхын. Аидысларақәа краамта еихсыгьуамызт. (Басила) иру-
аа рымчқәа нтәеит. Азныказ аҗсха Басила ахьатра игәы ите-
икытәкьеит, дагьхьатцит.

Аха ишәеит қартлиаа, ргәы трысын, шьтахьла идәыкәлеит.
Абырзенцәа ирыхъзан даара ирацәафны иршьит. Абырзенцәа
рыр Артаан¹⁰⁶ иназеит, уигьы дыртаслымит, идырбгеит. Аҗсха
Ғьаргь Триалет шыказ дандәықәла, Басила уахьгы дишьтәлеит,
ирбганы ишьтеитдеит Ывавахет, Триалетгьы убас дахьтцит. Еитәх
еиґагылеит дара. Ғьаргь дахъзеит аеазырхьиаара. Кахетәаи
Еретәаи рызфитит. Аха афбатәи ажәылара имазеит.

Деитәцеит Басила Триалет, Ывавахет, Артаан. Еитәх дрыгьры-
сит. Еитәх, җхьан ааста ргәаг иманы, еимитцәеит урт ыжәлар.

¹⁰⁵ Шьиримни. Еикәыпхьазо атыпқәа дара-дара еизааигәоуп. Зегьы Ала-
датәи Кавказ иатцанакәеит.

¹⁰⁶ Артаан. Карс аґадахьы. Идыру тыпхъзуп.

Азынразы, ғыжәра хәа, дцан дтәеит Халдеи-тәылаҕ, Трапезунд¹⁰⁷ иацәы-харамкәан. Ацхаражәхәащәа инеи-мырда-ааимырдон, аинышәара рыб-жьартцарц иаҕын. Избанзар уи аамта-зы Бырзентәыла аилафынтра дукәа мҗаҕысуан. Рыжәахыр еибыртәит спаспәти¹⁰⁸,

286

ачархәаф-ипја Царвәзи¹⁰⁹. Басила арт ахтыскәа даара ддыршәеит, аха Анцәа хәартак изиуит: Ксифи Царвез дишьит. Еимҗалацәаны ишыҕаз еиҕацәаны иаакәгылт. Ксифигыи ихәтаз иоуит Царвез амцурақәа изиуз дрыхкәаны. Избанзар даласанаа¹¹⁰ джьаны зны абаа дыфнаркит, нас дхәынцаны Басила дизнаргеит.

Асахъа 35. Олту абаа хамтазы. Фото ЧДК, 2013 ш.

287

Уи даалаган хара дгьылбжяхак ахь дахигеит. Фока-ипја ишыа дахыркәаны. Абасеипҗш ацәгъара зыршаз ирацәафны рыхкәа хырцәеит. Урт дрылан Цьоцык-ипја Перис, Тао иатәыз, егырт бырзенцәан.

Деиҕагыжыт Басила Басиан ашҕа. Абаакәеи адгьылкәеи хазшәыргыжь хәа дмақаруан, нас тынч анхамҗа шәахтоит хәа иакәыргәыҕны. Ғьаргь, аҕагылазаашьа зеипҗшраз гәатаны, аҕсха Басила ишҕа дишьтит хатарнакс ах Звиад, ихатә ир ицны. Уи

¹⁰⁷ Трапезунд. Иахьатәи Трабзан. Тьркәтәыла.

¹⁰⁸ Спаспәт – иреихазоу ар рҕыза. Ажәа ахата аҕам бызшәахьтә иаагоуп. Ари атып аҕы Никифор Ксифи ихъз машәырни ибжәжьуп хәа аҕәанагара ыкоуп. Шәахә. : Сулая, с. 58, примечание 94.

¹⁰⁹ Царвәз. Варда Фока иҕа. Варда Фокеи Никофор Қсифии роуп уи аамта-зы аимператор Басила II иҕагылан икәыхразы ауаа зырбыжкыз.

¹¹⁰ Даласанаа (аоригинал аҕы – *დალასანოს*). Далассинаа – Евфрат азиас ахахьы инхоз аерманцәа раамстажәлак акәын. Иҕалап урт рхатарнакцәа алахәызтгыи арт аила-фәиласрақәа. Убарт шытрала дреиуан Анна Даласина (1030 – 1102) захъыз византиатә ар рҕыза Иоанн Комнин ипхәыс.

тепан¹¹² иакәын днаскъязгоз
иаб идгьылқәа рхәаа аҕынза¹¹³.
Дназаны даныгьыжъуаз аамта-
зы амандатур¹¹⁴ дихъзан аҕсха
иашъа Константин иѳынтә
ашәкәы акатепан инапы иаир-
кит. Уаҕа абас ианын: «Анцәа Ду
имчала бзиа избоз сашъа, аҕсха
Басила, идунеи ипсхит. Уи
ицынхәрас Бырзентәыла зегъы
псхас сҕалеит сара. Сара исытца-
ку адгьылқәа рахьтә дахьыҕаза-
алакгы аҕсуаа реиҕабы Ғаргь
иҗа Баграт, ирласзаны дшәы-
ргьыжъ, сҕапхъа, сыла дабартә, дшәыргыл». Акатепан, ари да-
напхъа, Баграт иргьыжъра иеазишәеит. Маҷк днаскъан ибеит
шаҕа ирацәаз уи инаскыагацәа: кыр зымчыз Тао ахатарнакцәа,
инагаз аамстацәа, аруаа рапхъагылацәа, месхаа, қартлиаа, лапш
зхьымзо, пхъазара зқәым аниба, даахьапхъын ихъаз амандатур
ус иеиҳәеит: Дузрылгозар – дга. Сара уи шыта исылшом.

Асахъа 36. Басиан абаа. Иахъатәи
Пасенлер.
Тыркәтәыла. Фото ЧДК, 2013

290

Уа, бла иамбац ассир, Анцәа шыарда зымчу! Шаҕа лассы де-
иқәурхазеи, дрымыухызеи хара змам Баграт. Ауаа заалымда-
рала шықәсыла еиқәдырәеәоз, Анцәа игәапхарала иаразнак
иширбго збарц зтаху, шәааи, ижәба аҕсуаа рыпсха-хуцы Баграт
ипсы шѳихыз. Ари ашыза уаҕа еа псхак дақәымшәацызт, уи

¹¹² Катепан – «иреихазоу». Византиатәи аимпериа IX–XI ашә. рзы иҕаз ире-
ихазаз аматурахъз. Аимпериа аганқәа рахъ иҕаз аҕацәкәа рхадацәа, даа-
ра кыр зымчыз аҕсха ихатарнакцәа ракәын. Рылшарақәа рацәан. Шәахә. :
Византийский словарь. Сост. и общ. ред. К. А. Филатова]. Т. 1. Санкт-Петер-
бург : Амфора. 2011.

¹¹³ Иахъатәи Ценек-ақыта илытцакны. Мрагыларатә Анатолиа, Тыркәтәыла.
Бана аныхабаа ахыҕыло псыуа дгьылуп хәа ипхъазан. Ахәаа иазаагәазан.

¹¹⁴ Амандатур – араҕа ацхаражәхәәф чыда. Шәахә. Мандатор: Византий-
ский словарь. Сост. и общ. ред. К. А. Филатова]. Т. 2 Санкт-Петербург : Амфо-
ра. 2011, ад. 20.

натѣи аепископ Иован, уи ицлеит ирацааџны таотѣи аамстацаа. Абырзенцаа рыпъсха Константин, шықасык тџхъан еипъш, тџџа змамыз ар итаны, Аңсны еикэсыртѣароуп хџа, паракиманос¹¹⁸ ддѣықѣитцеит.

292

Урт неин, ирықѣлеит, иагѣеимырцѣеит адгъылқѣа, пџхъан еимитџаахъаз аңсха Басила. Ар Триалет итѣсны Клдекари абаа иназеит. Ускан арт атыпъқѣа итџакны иман аамстацаа раамста Липарит-иџа Липарит. Аамстацаа ирацааџны идкыланы, Ганза дџтѣтеит. Уи абаа ашьапаџы еибакит абырзенцѣеи дарѣи ре-ибашъра. Паракиманос абаа шырзымго ангѣеитџа, шыџахъџа дхъџџит. Иара убаскан Бырзентѣылахъ диасит Чанчах Пѣлели, Гарклѣбтѣи абаа нарытаны дрыцлеит. Арцъевани Хѣлопас-ипѣеи ирыртѣит абырзенцаа Цѣрепъџи-абаа.

Саба, Тбеттѣи аепископ, дзыкѣгѣыгуа уаџы данимба, Шавшет-тѣылаџ Тбет ашьџа ахацѣкѣан ихала абаагѣара иргылт, ина-пахъы иааигѣит Шавшет адгъылқѣа, иара уи ала иагѣааирпъшит аңсха Баграт гѣгѣала дышидгылоу. Анцѣагъы уи дизхъапъшит: азѣгъы дицрамсит, итѣыла имрымхит. Избанзар ускан параки-маноси харџулар¹¹⁹ проедроси, Иован Банатѣи, уи дицны Ва-лангагъы, ар ду драпъызаны, нас Дырмит Кларцътѣи Сумбаџ-ипџа еицны ауаа иазыкарџарџ, дара рахъ ииасырџ ахъархъ уаа. Урт дрыцлеит Езра Анчатѣи, егъырт иара идгылахъаз аамстацаа зѣгъы убри абаа аџнытџка рыѣдыргѣгѣеит.

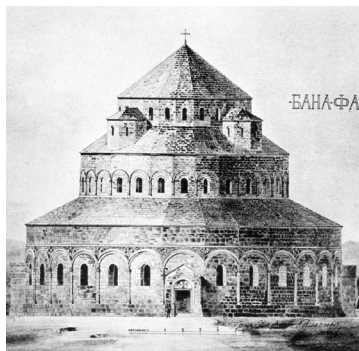
293

Арџануцътѣи абаа аамста Иован Абусер итѣын. Уи аамџазы уи атѣылаџ аилаџеилас рацѣан, дара-дара нибартѣѣон. Абарт агъѣе-ибакрақѣа гѣѣтаны Анцѣа аңсуааи рыпъсха Баграти, қартѣлиааи еиџах дрызхъапъшит. Уи аамџаз аңсха Константин дызгашаз чмазарак ихът. Паракимононос проедрос ашѣџу изааишыџит лас-

¹¹⁸ Паракимононос – кырза ихаракѣы византиатѣ ахантѣ матџурак. Даара зы-гѣара рџоз ракѣын уахъ инарџоз.

¹¹⁹ Ахартулар. Харџулѣри (chartularius) – авизантиатѣ титул, акыр ихаракыз аматџурахъз, аруаа рсиакѣа еикѣзыршѣоз, изырѣыцуаз, иныкѣызгѣоз

шон, аха ачкэын, Дырмит захьзыз, макьаназ дмаццэан. Аңсха иҥахт дырзыкэдыртэомызт, уи иашьтаз, амца аҥазтцоз шыҥказгьы. Аңсха Багратгьы уи иан Мариамгьы ддыргэыбзыгырц иа-лаган, аха уахьгьы иамуит. Дырмит ари еиңш аҥагылазаашьа данакэшэа, наҥ дцеит Бырзентэыла аңсха иахь, егыҥтеит уи Анакоҥиа. Убри нахыс иахьа уажэраанзагьы Анакоҥиа аңсуаа рыҥсхара иалам, рнапаҥы иҥам.

Асахьа 39. Бана. Иахьатэи Ценеҥь. Аиҥашьақэыргыларатэ сахьа

296

Убри ашьтахь акыр иеиргэҥеит Баграт иабацаа рыдгьылаҥ. Ладагьы-ҥадагьы инапаҥы иааигеит ихымхэыцуаз. Фадлон-ду ари аамтазы даара иеырцагьаны иеыҥаитцеит, икэша-мыкэша инхо Баграт иаамстацаа дрықэмақаруан. Баграт, макьана дызламачыз ала, Липарити Иуана Абаза-иҥеи аамта мгакэа атэыла ар еизыргеит, урт дрыцлеит кахааи ранааи рыҥсха Кэрыкь дузза¹²⁴, дааит аерманцаа рыҥсха Даут, Цьа-

фар – Қартаа ремир: абарт зегьы, Кэрыкь иабжьгамтала Фадлон иеагыларц еизеит Еклец атыҥ аҥы.

Ари аҥыза аниба Фадлон дыҥт. Ир ркэакэеит, деимырцэеит, амал ду имырхит, ахьымаҥаа рацааны. Абас шизырузгьы, ңсрае-нынза илшоз ала аҥхастақэа ҥаитцон.

Убарт аамтақэа рзы, аңсха Баграт дахьынзамачыз – Липарит иҥеи Қартлитэ аамста-ду Иуана Абаза-иҥеи Қарттэи аемир Цьафар маанала дымҥахьргеит Мухагверди ашҥа, убра дырkit, дытҥкэаны краамта дрыман. Ддыргэаҥит, Биртвис имрымхыкэа дырмышьҥит.

¹²⁴ Кэрыкь III, Адузза (1010-1038).

297

Дрыцхаишьеит уи аҗсха Баграт, еиҗа емирс дишьтит Қартқа. Убри нахыс аиҗара рыбжьалт Липарити аемири. Аамҗак тцханы Липарит Баграт иҗы днеит Қарт хгап хәа. Апсуаа рыр аарцә ала Қарт иазнеит – цәкалаҗы җадалаҗы. Нырцә, Исани ағанахьала, кахааи ерааи рырқәа неит. Убри аамҗазы овсаа иртәыз азәы кахаа рыҗсха Кәрыкь дузза дишьызаап. Избанзар аибашьран Кәрыкь дишьхьазаарын овсаа рыҗсха Урдуре. Ажәакала, шәарыцара дшаҗыз, Парази ашьхара дшыҗаз, Кәрыкь дузза, ишысхәаз, овсаа ртәык дишьит.

Уи аамҗазы Кахет җсхас дахагылан Гагик, аерманцәа рыҗсха Даут иҗа Самшьвилди Зоракерти зкыз, Кәрыкь иахәшьаҗа. Ғышықәса Цәафар иабашьуан. Али-иҗа Цәафар иакәын хадас ирымаз Қартәа. Урт убранза игәаҗны иҗан: литрак¹²⁵ аеадаҗыы җынҗаҗеи жәаба драхма иаҗсан. Қартәа шыҗа амлакра иахырҗаны рхы рзыхьчомызт. Ақалақь карыҗьырц рызбеит. Ақалақь тҗәаны ахьынзаркыз аҗсуа җсха ир Орбет ргахьан, Парцхьыс абаақәаҗы иара убАсахьа Аемир ақдеиқәтқәеи афлықақәеи чаҗаны еибитахьан, тцхабжьон Фадлон иҗа Лашкари иахь Ганза шыҗоу ибналарц. Апсуа җсха иаамста-дуцәа «емир дыпхоумтан», – хәа итархәон. Липарит имырхакәан, иара убас Липарит имырдырзакәа аемир дақәдыршахәтит аинышәара; ари рылархәеит даҗышыақәдыргылт Қарт-ақалақь аемирс. Апсуаа рыҗсха дрыҗхьеит кахаа, Ашот – Марилаа раҗхьагыла, аҗсха Кәрыкь имахә, насҗы Хахәила Гәырҗа Цьварцихетәи. Апсуаа рыҗсха ақалақь даҗәлан, кахаа җәақәо иҗынеихеит. Липаритҗы, аҗагылазаашьа ихы иархәаны, иеихабы диҗагыланы, иҗазшыа бааҗсқәа цәыригеит.

298

Ддәықәлеит аҗсуаа рыҗсха Кахетҗа, уа аублаақәа Мқали Габри¹²⁶ рышьхараҗ аидыслара җалеит. Уи аидыслара аан итҗәан: Стефаноз Варцъан-иҗа, Цанкистәи аҗхьагыла; Ваца Гәырген

¹²⁵ Литраки килаки рыкапан ахьеиҗшу аҗнытә жәйтәын ус ухәарҗы җалон.

¹²⁶ Ғакала – арханҗелцәа Михаили Гавриили.

Бери-иҗа, Хорнабуцътәи Ыеди Годерзи иахәшьаҗа – Шторааи Мачалааи раҗхьагыла. Ыианет длахысын, рыҗсха дузза Кәрыкь иргыламта – Бодоҗы ахан-ңшза иблит. Абарт аериставцаа зеггы шеибакәы рбаашкәа зеггы иртон, аха аҗсуаа рыҗсха ируаа Кахет ытамлеит, избанзар Липарит ифныҗа еиҗах дгыҗхын, ацә-гъара кәцә далагеит.

Аамтак бжысхьан еиҗш Липарит Бырзентәыла аҗсха ыр-ггы, Баграт иашәа Дырмитггы ар имхны, арахь ддәыкәлеит. Қарт-ли шхала дакәшан ыталеит Атен, аамстацәак амған ирыцлеит. Атен инеит, Қартли җара–җара амца ацрарцеит.

Липарит ицын кахаа, абырзенцаа, аха ирзымгеит урт Атен, избанзар Атен абаа зыхьчоз Баграт идгылацаа иашакәа ракәын, Ыарсман Тмогвитә, Бешкен Ыакели Ыухаристәи аамстанагацаа аламтакәан.

Ицеит Ыавахетҗа, уа абаагәара дыргыло иалагеит Ахалқа-лақь иакәыршаны, избанзар уаанза ари ақәалақь агәара ама-мызт. Азын ааит, абырзенцаа рыфныҗа игыҗхьырц иакәыркит. Еинышәеит Липарити аҗсуаа рыҗсхаи: Липарит Қартли хы-лаҗшфыс дҗаитцеит аҗсха. Абырзенцаа ртәылахь идәыкәлеит, Дырмитггы дыргеит.

299

Еиҗах иеиргәҗәеит аҗсха Баграт иара итәылаҗ, иааит иара изыманшәалаз аамта. Уи дицлеит Вест¹²⁷ жәбаагәарак иманы, Амбер аламтакәан. Аниаа рықалақь Мариам лнапы ианыртце-ит – Баграт иан. Избанзар урти лареи еизыҗан, анҗсха Мариам, аерманцаа рыҗсха Сенекерим иҗха лакәын.

Адәахыы ааҗын қалахьан, Баграт Аҗсны дықан. Уи Анакоҗиа дадгылан агаразы акагы игымкәан. Қартынтә ауаа нагақәа изнеит, қарттәи аемир Ыафар идунеи шипсахыз атәы рхәан, абаржәытқәа рықалақь итцеикыртә иархәеит, насгы ацхыра-ара ширто агәра идыргеит, иаарласны дрыццар шыртахәыггы иархәеит. Аҗсха ацара иеақәикит. Анакоҗиа агара, аҗсуаа рыр анапхгара – Қәабулел Атаҗо Чача-иҗа инапы ианитцеит. Ихатә Қәтешь дцеит. Самоқалақьаа аамстадуцаа рырқәа рылхны игеит,

¹²⁷ Вест. Ихьзцәҗа – Саргис Хаиказн. Ахтны қалақь Ани ахатәрақәа руазәк.

зар кахаа еизганы Цока шыказ даатгылт. Мацкээрел, аңсха дикэатцын, Липарит иеидикылт. Аңсха, уи ани-аха, длалаган азын агөтаз, асытэхэа шасуаз, Шавшет ахэада длахыцын Қартли дталеит.

Асахьа 40. Баграт III (1018 – ноиабр 24, 1072) итыжымта-пара

Липарит еитах Бырзен-тэылантэ дааигеит Дырмит, аңсха Баграт иашьа. Абырзен ңсха ир, насгы имал рыла деибитеит. Ейкөпеит атэыла, ейфеиргылт ажэлар: Дырмит идгылаз – хазы, Баграт идгылацэа – хазы.

Аха Баграт Липарит ихата ица – Иуана дыткэаны диман. Липарит уи даара диҳэаны димихит. Ацынхэрас Абусер ибаагэареи иареи рхы иакөуититэит. Кахаа, рыр рыманы Липарит идгылацэан, иара убас Даутгыи – аерманцэа рыпсха ирмчкэа зеггы шицыз.

301

Абарт идкыланы даара имчкэа иргэгэуеит иара изааигэоу Қартли азбжафы. Аха ағыгеибакра дзышыцалаз дзафэымтцит.

Ус ишыказ иаацэыртцит хнызеқыык уарангыаа¹²⁸. Урт дыртэеит Баш афы. Иара урт рахьтэ быжышэык мацара шытихит. Багратгыи дцэыртцит афнытқатэи ир иманы. Месхаа ирзымпшыкэа уарангыаа дэықэлеит, иагыейдыслеит Сасиреттэи аккара иахьналаго. Афнытқатэи ар ргэи цеит, шытахыла идэықэлеит. Ажэылараан дрыткэеит Абусер, уи идкыланы – аеа пытэык аңхьагылацэа. Ирылымшеит арт уарангыаа уафцас рфагылара. Липарит урт рыхэтаа ритеит ацхыраара ируз азыхэан. Дара ахьцоз амфан захьынцьара ача шрыдыргалоз мацара иахыст Лих¹²⁹.

Убри калаанза дыңсит Баграт иашьа Дырмит. Баграт ир анатцаха, дацэшэеит ари ахтыс атэыла еифнашар хэа, Липарит

¹²⁸ Уарангыаа. Урыс бызшэ. – вариаги. Скандинавтэ ажэларкэа иреиуоуп. X–XII ашэ. рзы византиатэ ар рфы қырала еибашьуан.

¹²⁹ Лих – ашыха еибаркыра. Сурамтэи ахэада хэагы иашьтоуп.

Аамтэк цхван еипш, аамста-нага Сула Калмахтэи, Григол Артануцтэи ийбыхэаны, егырт месхаа раамстацэеи драгы-зарц аҗсха Баграт иҗхьеит. Аҗсха ир иманы, Ркинис-Цьвари хэа зырхэоз амха дахысын, Аркисцихе аҗы еиқашэеит. Заанат ари захаз Липарит, ир еизиган, кахааи аерманцэеи рызҗитит, абырзенцэа усгы инкылан иман. Ргэыреанзамкэан Аркисцихе длақэлан, драбашыа иҗааихеит. Еиҗа даиааит Липарит.

Еиҥах дыҥхарцеит аҥсха. Ах Сула Калмахтѳи дрыткѳеит. Да-
ара ддыргѳаҥит, атцлаҥ дыкнахан ибаагѳара Калмах имырхырц,
аха иримтѳеит. Иара убри аидыслараҥ ддырбаандаѳит Григол,
Абусер ипа, «Артануцъ хаумтар уахшыуеит» – хѳа ддыргѳакуан,
иритѳеит. Иеиргѳѳеит Липарит Аѳадатѳи адгьылкѳа рѳы, итѳе-
икит абаақѳа, идикылт ахадацѳа, ахцѳа; абас ала деикѳашѳаны
дталеит Двин. Бырзентѳылантѳ аҥсха адтѳа иитѳаз ала Двин да-
башьын, итѳылахъ дгьыжыт.

Атырқәцәа Ганза ишы́каз и́казан. Ганза абаагәара илеи-
лаҳарц акагы агзамызт. Абырзенцәа рыцсха ихатә ицынхәрас

лихтур¹³⁰ днаишьтит ар ду итаны, Баграт изџыртын, уигы ир зеггы иманы дрыццеит.

Атырқәцәеи дарей гәгәала еиџасит, Ганза агәашә аџынза иназеит, ирулак уи адгьыл аңсы џырхит, рыфныкақәа рахь игьыжыт атынчрей агәахәарей риманы. Нас еиџах, қартаа Баграт дааңханы уахь дтаргалт. Уи ала еиқәтәеит агәамтрақәа, ишьақә-гылт атынчрей аизыразрей.

Асахьа 41. Двин. Аерманцәа рахт-ны-қалақь, X ашә. Амакет

303

Уи ашьтахь Липарит дырбаандафны дызмаз атырқәцәа иерымихын, днеины Ани дақәлеит. Баграт Қарт аанимыжьыр қамлеит, Липарит ихырқьаны. Липарит иеиргәгәар акәхеит, избанзар абырзен ңсха иматц ахьынзайуаз, ихата иусқәа еиләханы изыңшын. Бырзентәыла деиџацан аңсха ир хәтақәак иманы да-аит. Уи азы Баграт акы илымшо дқалеит.

Баграт қак диман, Ёаргь ихьзын. Уи Қәтешь даанижыт, насггы Аңсынтәыла Аәадатәи азбжа ңсхас даиџахьан. Ихата Бырзентәылақа дцеит рхада иахь. Ускан абырзенцәа рыңсхас дықан Константин Мономах, нас уи ахра имеидеит Михаил¹³¹. Ускан, Липарит ихырқьаны, Баграт иаразнак афныка дзымгьыжыт, дааныркылеит уа Бырзентәыла хышықәса, даара ахатыр ду иқәтаны.

304

Баграт Бырзентәыла дшықаз, Липарит аңсха-гәашьа дадгаланы, кырымчыз аамстацәа адңхаланы, Ёаргь Баграт-иңа ңсхас дқарцарц рабжьеигеит. Руисстәи аныхабааџы алңха ирџеит аңсхаразы. Хылаңшфыс Липарит дирџеит, аазафмыс – Баграт

¹³⁰ Лихтур. Арақа, иқалап – ар рдыза. Шәахә. – Цулая, примечание 127.

¹³¹ Михаил VII, Дука (1050 – 1090). Византиатә император. Аңсуа ңсха Баграт III иңха Мариа лхатца.

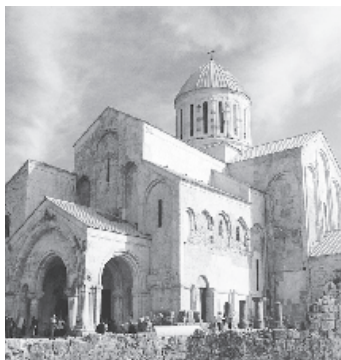
305

Гьаргы, Баграт иҗеи, ңшын Ғрти-
лаҕ. Ус Липарит дшыркыз раҳаит.
Инаган ақалақь абаа иҗаркит
икны ирымаз Липарити, Иуанеи,
Баграт даанза хәа, нас инапы иа-
нырцарц. Баграт даан, Сула иибаз
аңбаа азы наунагза хәа ииҗеит
Цихис-Цъвари, Охре, Бодо-Клде
шеицу, егырахь – ауахәама афь-
чагақәа, ииҗахыз аҳамҗақәа зуах-
кы уҗаху.

Ақсха Цъавахет дшыҗаз днеит
уахь Сула, Липарити Иуани изне-
игеит, насгы иҗаитцақәаз зегы изеиҗеихәеит: ихала липаритаа
рбаагәарақәа Арҗануңь, Квела, Уҗлисцихе, Биртвиси шрыхихыз.
Амала Клдекари зыхьчоз ақсраказ ирымуйт, хәңымырха иқә-
гылт, избанзар абаа афьныҗқа дыҗан Анамор – Липарит зда ңсыхәа
имамыз иматцуфь, анапынҗамҗақәа реиҗабы. Липарити Иуанеи
нарҗеит Триалет, уаҗатәи аҗәларгы ирымуйт, ирырымҗеит Клде-
кари. Усҗан илалаган а-шьаҗак адырсын, Липарити Иуани иахаҗ-
нарҗаит, убас мацарала иршьырц иақәырҗеит. Мышқәак анҗы
абаагәара иҗази, ақсха, аамсҗацәеи иааиҗәажәан ихы дақәиҗны
дрышьҗтит Липарит. Уи абаа афьныҗқа изҗаз амалгы игеит.

Клдекари җадырҗеит. Иара аберҗәа рымаҗәа ишәиҗан
иҗа хылаҗшра хәа ақсха дииҗеит. Иуана изаанхеит иабдуҗәа
рҗьынҗь – Аргвет. Липарит җоуба иуйт цәгьара шиимуа хәа,
ахақәиҗтра ирҗан, дҗеит Бырзентәылаҗа.

Раҗәак мҗакәа Иуана мазала дыбналеит Бырзентәылаҗа,
шықәсқәакгы даанхеит. Нианиа дыҗсит. Ани ақалақь абырзен-
цәа рнапаҗы ишыҗац иҗан. Иуана усгы иаб ақсха инапы да-
нитҗахьан. Баграт, уи Ақсныҗқа дааҗхьаны, иабаҗәа ирҗьынҗьыз
Аргвет дахаирҗеит, Қартли иатцанақәазгы дгылқәак ииҗеит.
Иуана, даара дыҗәғәан, уи атәыла напхгара азиуан, спасалар
бзиас дыҗан, ақсха иматц иуан. Липарит дыҗсит

Асахьа 43. Баграт-ныха. Кәтешь.
1003 шықәсазы ашьапы икит
Баграт II

306

Бырзентәыла дшыҕаз ахтнықалақь Константинополь ағы. Иаазамтацаа ицагылан, даара патукәцарала Кацх¹³³ днаганы, игәакыцаа рыбжьара дыржит. Баграт дхатцахеит, итәылағ аңсхацаа иҕаз дреиғны дҕалеит. Уи итцеикит Ереттәи абаакәа, Кахет; Кветари Нахчавани аламцакәа. Даара аус дукәа ҕартцон уи аамтаз аңсхацаа.

Иара иңсхара аан, ақәылаара игәы итакны, даацәырцит Арпасаран – Аңьамтәылатәи аңсха. Даацәырцит ишизыңшымыз. Ирбгеит Кангари Триалеті. Мышкы афнытқала ақәылацаа назеит Җвели, иахыст Шавшет, Кларцет, Таогы – Панаскерт ағынза. Уи ағны дталт Тори, Ғоинис Хеви. Ихаҕа хымш хәа дтәеит Триалет.

Хазғу амш ағны аңсха Таоҕа амға дықәын. Уи ицын иан, иахәшьа, ица Ғьаргь. Урт тәан Хекребул ағы. Рцамтаз асултан ир нарыжелан, инеин ахәада инхықәғылт. Аха арт Ғартли анеира рәахырыгзеит усғы. Атырқәцаа Цьавахет инеин Ахалқалақь иакәшеит, избанзар месхаа раамстацаа, иара ғадауаағыы ргедыргәған Ахалқалақь афнытқала хымш хацәнымырха еибашьуан, избанзар ақалақь абаагәара акәыршамызт уафтАсахьа Ирзымычхаит ақалақыуаа, уртғыы абцар шытырхт, ағәашә аадыртын аибашьра дырғеыцит. Итәлеит атырқәцаа абаа афнытқала, итҕәаны иргеит ирацаафны ақырсианцаа, иргеит ахазынеи амали рацааны. Ахалқалақь иалсуаз азы уафшьала итәны, ихышхытцәан илеиуан.

¹³³ Кацх. Ажәыттәи абааных. Ахцаа Багәашьаа (урт ирхылтцыштыроу липаритаи) рақәын иара зыргыламто, Аңсуа хәынтқар аңсха Баграт II ихаан. Ари атәы зхәо ахәамта ара ахахә ианпыққаланы еикәхеит. Иахәогыы абриа ауп: «Иңшыоу Ахын, дырхарақ, ихъз шытых Уара утахрала ишыақәыргылаз Баграт, аңсуаи картлиаи таоаи ранаа, кахетәа рыңсха, Мрагылара зегы ркәыропалат дууза» (Шәахә. : Marie-Félicité Brosset, Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle, Académie impériale des Sciences de Russie, Saint-Petersbourg, 1849. P. 95). Араҕа Ахын захъзу – Аби, Аңеи, Аңсыцқәеи рзеиңш хағра; ажәа – хҕа аҕнытә иаауеит (шәахә. уарыс «Троица»), жәағыцуп.

307

Асултан Ахалқалақынтә Баграт ишқа ахатарнак днаишьтит, имахәра идигалт, «уахәшьа лыцхала дсыт» – хәа. Нас Ани шыказ ифааихеит, еимитцәеит, ирацаафны икәакәеит, иткәеит. Ани-қалақ абырзенцаа ирымыхны дгыжыит Цьамтәылақа. Мануче иитеит, Абуласвар ица.

Баграт иахәшьа лыцқа, Асултан «дсыутароуп» хәа дызфыз, аерманцаа рыцсқа Кәрыкь¹³⁴ иашыа ицқа лакәын. Багратгыи уилзы ахәара кәитцеит, аха аерманцаа рыцсқа Кәрыкь имузеит. Еитәх ацхаражәхәаф днаишьтит аамста-нага Вараз-Бақәра Гамрекел. Нас ацсқа Кәрыкь ии иашыа Сумбат ирыткәеит Қвештәи абнафы. Уи атәи иаразнак ирыцхаит (ацсқа) Баграт иахь. Уи уатқәа длатрысын днеит Қәахврели. Дара идырбаандафыз идырбеит Клдекари азааигәара. «Самшвилд уақыртц» – хәа иархәит, аха Кәрыкь имуит, избанзар уа дықан иашыцаа руазәи – Адарнас Дырхәазаны днаргеит Самшвилд. Уақа ашыақа адырсын аерманцаа рыцсқа Кәрыкь хымш уа дыкнахан. Иаразнак аинышәарагыи иахәеит Самшвилдгыи рыртәит. Иааит еа шыцаа аамстацаа аерманцаа рыцсқа итәны, Лукии, Кақвакари рацхыагылацаа. Кәрыкь иашыа Сумбат хбаагәарак ритеит: Оцрет, Кашк, Варзакар. Ацсқа Баграт, игәи цшаан, абаақәа зегыи иргыжыит, Самшвилд ада. Уаха аамстақгыи днамышыткәа, ихала уи аныкәгара избеит. Уақа инхоз аерманцаагыи изыразхеит.

Баграт ицқа Марфа абырзенцаа рыцсқа диитеит¹³⁵.

¹³⁴ Кәрыкьаа. Абжьаратәи ашышықәсқәа раан аерманцаа рыцсқатә бицарахьзуп. Урт рнапәи иқан Ташыр-Зоракерттәи Кахет-Ереттәи ахәынтқаррақәа. Багратраа иреуан. 1045 ш. инаркны ихыцшым напхгацәан, аха 1060 ш. афбатәи азбжа инаркны атырқәцаа-асельцукцәа ирхыцшын.

¹³⁵ Марта. Ақсуа қсқа Баграт III ицқа. Константинополь ахтынрафы «Ақсуа Мариа» хәа акәымкәан – «Аланаа р-Мариа» хәа илыштан, лан – Борена дахьуацсыз (дахьаланцхаз) иахыркыаны. Ақсуа қсқа Баграт III ицқа Мариа – Византиа аимператор Михаил VII Дүка (1071–1078) дипхәысын (шәахә. Д. Чачхалиа «Мария Абхазская» // abazaduney.ru/usadba...nauka/mariya_abkhazskaya.php

308

Хышықәса рышьтахь Аңьамтәыла аңсха Ран дахыкәшан, Ерет дақәлеит. Уи атәылаф кырзымчыз зегьы аңсуаа рыңсха Баграт идгылан, гәыкала изықан. Уи аамтаз Кахет амаа зкыз, малла уамак иҕамыз Гагик-иҕа Ағсартан иакәын. Кахетәа зегьы рбаа-гәарақәа иртыцны ицеит Кавказ ашьхақәа рахь. Баграт иакәын усқан Кахетәа рыбжьара иашьтаз. Ир аңхьа ирышьтхьан, ңызас Вежынтәи Цирквалел дрытаны. Урт гыжьыт аиқәшахәтра, аи-зыразреи рыманы. Насгы иархәеит Баграт асултан дышрықәлаз, баақәакгы шыргаз аҕацәа. Баграт иаразнак дгыжьыт, итәыла Қартли ашқа дыццакны ддәықәлеит.

309

Ағсартан асултан дихьыңшны дқәлеит: ахамта дуқәа изнеи-геит, идин иңсахит, иеирыцқеит, ахарцъ ашәара дазыразхеит. Асултан иакәзар, изирхынхәит хамтас ииҕаз абаақәа, уимоу аңсуа ңсха иаамстацәа ирхашәалаз иара изахеитцеит. Хымчыбжь рышьтахь асултан диқәлеит аңсуаа рыңсха. Уи дицлеит аерман-цәа рыңсха Кәрыкь, қартаа ремир Ағсартан. Амацәаз итаркит Қарт. Ашамтаз идәықәырцеит ақәылацәа. Итәит Қартли урт рыла хәлаанза. Ари қәлеит декабр 10 рзы. Усқан хәзтагылаз короникон 288 акәын (1068 ш.).

Иқан Қартли уи аамтазы ачеи аҕи меигзарах. Фымз ақәыла-цәа қяф рыман, еимырцәон, иршьуан ақалақьуаа: аимтәацәа Аргветқәа ииасит, идырхәит атәыла зегьы Свертәи абаа аҕынза. Иқәырхит цәазмам ақырсианцәа, ирытқәеит. Иҕаастаха, ауаҕы дзафампшуа иқартцеит Қартли тәыла. Ирацәан еилажьыз аңс-цәа, улаңш ахыугара уақәымшәо. Аныхақәа тацәит. Ахьтақәа ирыхьаны Қартли зегьы мрагылара аган ала ишьаартцәыроу аңтақәа рыла аңныжәван хәахеит. Ицеицеиуа амш ацынхәрас амш мыхәла хзықәлеит. Абас ицәыршәаҕахеит адунеи. Ишьа-артцәыроу ақәа акәын илеиуаз жәванынтә. Даара ибааңсыз азын рзықәлеит ауаа. Ашьхаф зеызтәахқәаз ахьта иагеит. Қарт-ли зегьы-зегьы хьаны ар тәан. Урт рңыза дтәан Карб амцан, нас

дылбааит Шуртул шыказ. Уи азын бааңс, асытәхәа гәгәакәа даа-
ра аңырхага иртеит.

Аңсха Баграт дишьтит Иуана Липарит-ица асултани иареи
реикәшәара еиҕикаарц. Асултан Липарит диргыжьит, дидим-
кылт: «раңхәа ахарць шәа, нас аинышәара хабжьахцап» – хәа.

310

Аха азын бааңс иахырҕаны атак дзазымңшыкәа дцеит
Қартли. Имәатәшәа Рустави иган, Ганза ахра азызуаз Фадлон
иитеит. Аамстацаа, иахтны аонытқа икақәаз, рҕырмашьцаны
иузыразушәа рхы удырбон. Аха убзиарақәа зеггы рцынхәрас,
харама иузынҕәон, избанзар урт аңыныш ицныкәон: Қарт анеи-
мыртәоз урт рыр хәышәнызқь иназон.

Дцеит асултан итәылагәакыахь. Ааңын азысаамтақәа анааи,
азхытца ду кәлеит. Кәыра аңста итамзо ихышхытцәан идәықәле-
ит, амхәкәа агеит, аңстбара рацәахеит, асултан ицәаанхақәаз
азы иаанахәеит.

Уртқәа рышьтахь ацәгәа иуа далагеит Фадлон, уи знапы ахы
аңссоюз аказацаа Қарт акәша-мыкәша иказ маанала иалиго дала-
геит. Ааңын анааи, аңсха Қарт дтытцын Дидгор ахтынрахы ди-
асит, убра акәын аңсхацаа аңхынтәи рыңсшьарта тың. Уи атәы
хәаас икамтақәан, Фадлон ақыалақәа Исани аңшахәаҕы иргы-
леит. 33-нызқь аруааггы уа ииртәан, уахынла Мухнар дахыкә-
шан, дрыцрасит Қартли атцарқәа.

311

Уи аамтаз Қарт аңтытц иказ аңсуаа рыңсха, Қартли Фадлон
еимитцәеит хәа аниаха – Нианиа ипеи, Қәабулел ипеи, Липа-
рит-ица Иуанеи ибара рыдитцеит. Урт ирыцларц адца кәицеит
Мурван Цыкел – Квелтәи аамста, даҕа ңхәагылацақәак рыцле-
ит ар рыманы. Аха Қартли уи иқәымшәеит, ишцоз Мухнар амтан
ихъзеит, Цикла ашьха ашьапаҕы Фадлон ир аңхәагылацаҕеи да-
реи еиҕахаит.

Раңхәаза хәатыхла иахъеидыслаз, иаразнак Фадлон ируаа
ргәы трысит, иәны рҕынархеит. Иәны ишцоз Нареквави агәаәа-

– ихәеит. Аха дыздырыз дҕалеит: «Уара уцҳаражәхәафым, аха аемирцәа ремир Фадлон ихата уоуп» – иҕаирххит дыздырыз.

Даҕапызезы, дыздырыз иахь ус ихәеит: «Амал ду устоит ахы, аразны – сумтин; акаршәрахь хкылга, уагьсыцла».

– Уи афыз аҕастом, ухацкы. Сара с-аратәуп. Уара ухаҕа усыцла, Ағсартан иахь сара уназгоит, нас иара уишьтып утәылахь – хәа аҕак иоуит.

Фадлон иҕахымызт ари фыза, аха Ерцо ацаразы рымч рызхомызт. Ари ауафы ишьтанеиуа ишцоз, днаган Жалет ақытаҕе месх аамста-нагак Исаак Толошьел иҕны днаргеит.

312

Ари Фадлон даниба, ицқәаз иаарымаз зегьы рымихит, рыеқәагьы. Фадлон ихата агәыжь дақәыртәаны дишьтит. Ихаштит уи Исаак ихата аңсуа ңсха дшихыпшу. Уи аңсуа хәынтқар ицәыбналаз Фадлон дыкны Бочорма Баграт изы дырбаандафны димазар ахәтан. Ирласны Телав днеиган Кахаа рхада Ағсартан инапы даниҕеит. Уи Ағсартан, аңсуа ңсха дицәшәан, наҕ Хорнабуцҕа дишьтит. Хорнабуцҕа днаганы дандыргәаҕ – Хорнабуцҕ абаа наҕ ириҕеит. Нас Арадет днарган – Арадетгыи Ағсартан иҕеит.

Баграт Фадлон доуижьыр иҕахымхеит. Кахаа ириҕеит Бочормеи Уцҕармеи. Урт рцынхәрас Фадлон дигеит. Дыкнархаит уи, агәашьа арсны. Ашьтахь диаргеит Қартҕа. Гәаҕрыла Қарт ргеит, избанзар хацәнымырха дырҕагылеит ақалақь зхазы изтахахаз, емирс зхы зыцхязоз азәы. Аха Баграт ихазы акәмызт Қарт зитахыз. Уи дицшааит Дманис иаанижьхяз, Сиҕил захьзыз раҕк. Убри дааганы Қарт диртәеит емир хасабла. Ихазы игеит абаагәарақәа: Рустав, Царцхыс, Агаран, Григол Цминда, Гавазин, ңшынызқь адрахканқәеи, Фадлон иашьа Мануче иҕа дигеит, шасысгыи – хөык Ганза аҕцәа–нагақәа.

Асултан Баграт дизиначишьтит ар рҕызак Алхаз хәа, уи бжәаказарыла, насгыи асултан иабжҕарала Баграти Фадлони еинирнаалеит. Уи дишьтит иқалақь Ганза ашҕа. Ар рҕызеи иареи еицдәықәырҕеит.

313

Абаагџара Гаг ацаңхақџа изнаргеит Баграт. Уи ала аңсуа ңсха Гаг абаагџара инапағы иоуит. Аха еилеигеит Фадлон итџуба, асултан дузза ихы иадитцаз, абжџаказара. Гавазин абаа имхџа-имырза ирцџеигеит. Уи ашьтахъ аңсха Аңсны дшыказ Фадлон Агаран абаа дазааигџаны днеит. Аха уацџкџа даацџыркџеит Аңсуа ңсха, дагџажџеит, егыгеит Агаран.

Изеитит уи овсаа рыңсха Дорџолел, 40-нызкџ ар змаз. Иңа Гџаргџ Кџыропалат урт ңызас дрытаны Ганза дабашыт, даара аңыхъашџа ду еизихџџеит. Овсаа рыңсха ифныка днаскџеигеит. Ашьтахъ овсаа рыңсха ду имахџ ибара итџаххан абас-абас хџа изынаиңхаит. Севаст¹³⁶ Баграт деигџырџаны дшизыңшу ала адырра иитеит. Дорџолел дгџырџаны иреигџу аңхџагылацџа шытыхны, Аңсуаа рымџа зегџы данысны Кџџешъ дназеит. Абас овсаа рыңсха иахџшьа дибейт Гџаргџ Кџыропалат иан. Аха уа-анза диңылейт иара Гџаргџ Кџыропалат, дааргеит Кџртлинза. Аңсха Тинисхидтџи аккараџ дгылан, Надарбазевџи амцан дыгџиңылейт гџырџара дула, зеиңџакам патула.

Кезуџа азааигџара аиқџшџара еиџыркааит. Агџырџара ду кџалейт. Ахымаақџеи абыкџқџеи рыбжџқџа ахауа иалан ихааза. Абасала еибаргџырџо имџапыргеит жџаџака мшы ргџы нкаршџзаны. Шџџа азын иааигџахон аңнытџ, овсаа рыфныка иццакит. Баграт ахамџа дукџа рыла деибитеит овсаа рах, ицқџаз аңхџагылацџа рахыгџы азџгы дагмыжџкџа. Инаскџаргеит, асасцџагџы игџырџацџаа рымџа инықџалейт.

314

Абартқџа рышьтахъ асултан изныкымкџан ахџтарнакцџа наишьџуа, ахамџақџа изеизганы изынаитџуан, ахарңъ шшџџатџугџы игџџалаиршџџон. Аха ахарңъ хџа Баграт акы датцамлейт. Ихџагџы ахамџақџа рытџо ахџтарнакцџа изынаишьџуан. Абасала ажџа гџыбзыгџ рыбжџан.

Шықџџсқџаак аатцхџан еиңш, Самшьвилд азааигџара азыжџ дышхықџџџалаз, амгџыхъ изцџџырџдын, Марабда дцеит. Ахџаа икџџамџтит, џџџарцџџеит. Асакаса данцаны дыргеит. Гџаргџ Кџыро-

¹³⁶ Севаст – Византиа иреихџџџоу атитулқџа руак.

палат изааигэаз аамстацаа зеггы ицын. Ёаргы Кэыропалат аңха дрышьтит аңсха идкыларе еиёыркарц. Убасала Картли иназеит, итакыра зеггы ицны. Ианггы уа дкалеит, аңсха-гэаша Мариам, иңхэыс Борена, рызгабгы Мариа¹³⁷. Мышқак мтыкэан Ёаргы Кэыропалат дкаитеит ари атёылаёы аамстацаа зеггы дырхаданы. Гёыграла дихэаңшуан. Зеггы иара ихыпшын. Ианггы ус леиҳэеит: «Уа, сан, брыцхасшьоит, избанзар иаабхылтцыз зеггы анышэ иатаны, нас ауп бхата баныцсуа». Абри хэаны ицсы ихытцит ноиабр мазы 24-тэи амшаз, хроникон 292-тэи акэын усқан хазныз¹³⁸.

Баграт иңсра иазааигэаны дыршьит асултанггы, зықара зфахыз тырқак инапала, иара ир рыфныцка дшыказ. Диасит иара Ыеон ашка 700 нызкы ауаа ицны. Ыара Самарканд

Асахьа 45. Карт. Нарыкь-кала XII ашэ.

азааигэара дшеибашьуаз, убра дагытахеит (асултан) абаагэара зкыз тырқак инапала. Аха аёытцаахырта имазамкэан ихатаггы хэатыхла дырқакэеит. Баграт издырамызт асултан дшыцсыз, асултанггы имахаит Баграт иңсра атёы. Уи ашьтахь ңсхас дтэеит Баграт иңа Ёаргы Кэыропалат.

315

Акэытқаа цёкьа, ицабоушэа, акыт рыхэламшэо, еишьхныцсылан игылан. Хатыр дуула итагылан днаганы анышэ дамардеит Ыкондид. Ари Баграт жэшықаса шихыцуаз ңсхас дкарцеит, 56 шықаса дшыртагылаз дыпсит. Аңха кэыропалатс дықан, нас новелисимосны дкалеит, нас севастосны.

¹³⁷ Мариа. Шэахэ. 135-тэи азгэата. Михаил VII дипхэысын, Византиа даңсхахэажын (урыс бызшэ. – царица). Лаб иңсраан Константинополь акэымкэан Кетешь дызлакалаз ыашьахуп. Хараза иказ аңха лаб дшихагылаз дахьцсыз – хтысхеит.

¹³⁸ 1072 ш.

Еиџах Иуана ахэынџкар-
ра дафэџцит. Гаги абаа зыхьчоз
аңсха Ёаргь иуаа маанала иры-
михын, Фадлон ирхэхаит, Ганза
ахада. Ус шыказ ақырсианцэа
зцэымџу асулџан Меликшах даа-
цэырџцит. Иуана ичкэын Липарит
уи иахь ддэыкэитџцит, «уеимада»
хэа. Аамџак уи инапафэы дыџан,
аха уаха изымчхан, дыбналеит.
Асулџан иеааибиџан

317

Самшьвилд аџызкэа днарыд-
гылт. Самшьвилд игеит. Иџкэаны
игеит Иуани иңхэыси, имаџа-
цэеи, иаамсџацэа – рџаацэареи дарей. Самшьвилд абаа иџеикит.
Қартли дахьынзаџказ, иџағэыхаа иџаирцэит уи атэыла, ирацэаф-
ны ауаа хэынчаны игеит, даара арахэ-ашэахэ, амал еидгаланы
дыкэџцит. Ганза игеит, хадас дриџеит 48-нызкь ауаа змаз азэы,
ари атэыла инапафэы иџазарџ. Фадлон баагэарак иеџаџахны
дахьыџказ, уаха кагьы илымшеит, арахь ддэылырган, уигьы де-
иџаџах дышьџартџцит.

Раџаак мџыкэа уи ар рџыза Двини Дманиси рахџаа иџырхы-
рааны, иргьы ганзаа рыргьы неилаџаны аңсха Ёаргь диџагыла-
ны ддэыкэлеит. Иееибиџеит аңсхацаа рыџсха Ёаргь, ир-хэџакэа
Аџадатэи Аладатэи адгьылкэа ирылихыз ршьапы иџаиргылеит,
диџхраарџ дааигеит кахаа рыџсха Агсарџан. Амитэ ду илеиџе-
ит Анцэа аңсха Ёаргь. Аџьарџшьа ала игэы рџағэаны диџэле-
ит уи ар рџыза Алхаз Ыарџхьыс амџан. Ирзымычхаит, ифны
идэыкэлеит Алхаз ируаа, наџ иңхьеиџеит урт, иџаихзеит. Шьџа
еилахэло иалагахьан, уи рыхэеит, иаџаахит, еиџахараны иџаз
рыџсы еиџанархеит. Аңсхацаа рыџсха Ёаргь деибга-дызџыда
итэыла дазыгьыжыит.

Асахьа 46. Самшьвилд абаа

Уи ашьтахь еиҥах Анцэа Ду имчала абаакэа, уаанза абырзен-
цэа ирымпыҥахалан иҥаз, дыргыжыт. Аҥсны абаакэа ирхадоу,
иахтынроу Анакоҥиа – абырзенцэа шытахьҥа ирымихит – иара
убас абаагэарақэа рацэаны Кларцэет, Шавшет, Цэавахет, Арта-
ан иҥаз. Нас даеазных Анцэа Гьаргь дихэеит – ииргэит уи аҥа-
лақь Кари – абааи атэылеи, абаакэа Ванадтэи, Каринфор; уантэ
аҥырқэцэа наҥ иҥицеит.

АХЬЫЗҚӘА РЫРБАГА

Абрахам, аемир 36
Абул-Касым (Абу Саць иңа), Қартаа ремир 38, 11
Абулабази, аерманцәа рыпсха 34
Абулал, ереттәи ахада 53
Абусер, артануцтәи аемир 63, 69
Ағсартан, Гагик-иңа 76,78,79,82
Ағсартан, Қартаа ремир 76
Ағсартан, Кахаа рқорепископ 78,79, 83, 84
Адарнас, Ашот Куропалат иңа 31, 32, 36, 41
Адарнас (Шавлиани), аңсуа цсха, Иован иңа 37, 49
Адарнас, патрыкъ, Ереттаа рхада 41
Адарнас, Замтәи ахада, аерман 46
Адарнас, Кәрыкъ III иашъа 75
Али Шуаб-иңа, Қарттәи аемир, асарацин 32, 33
Алхаз, ар рңыза, аңьам 80
Амир Мумн, 35, 39
Анамор 39
Арңьеван 63
Арпасаран, Цьамтәылатәи аңсха, асултан 74, 75, 77, 80, 81
Арчыл, ибераа рхада 29
Асултан Меликшах 480
Асултан (шәахә. Арпасаран)
Аубла Даут (урысшә. пророк) 33
Ашот Куропалат, Тао-Кларцьеҭаа рхада 34-39
Ашот, Марилаа раңхьагыла 66
Баграт, Ашот Куропалат иңа, Таотәи 33, 34, 36

- Баграт I, аңсуа ңсха, аңсха Дырмит иңа, Чыхьтѳи аеристав 36-38
Баграт, аңсуа ңсха. Костант иңа, Ѓаргы II иашьа 41
Баграт II, аңсуаа рыңсха, Таиктѳи Гурген иңа (978 ш. ашьтахь),
1000 ш. ашьтахь, акуропалат 49-57
Баграт III, аңсуаа рыңсха, Ѓаргы III иңа 62-70, 75, 77, 80 (севаст), 81,
82
Баґаґар, овсаа раңхьагыла 38
Бараким Илми, аґырқә султан 70
Басила II (958 -1025) византиатѳи аимператор 57-61
Бешкен Тьакели 67
Блучан 30, 12
Борена, овсаа рхада Дерголень иңха 65, 81
Буґа, емир 34-36, 38
Валанга, скандинавтѳи жѳларуп (урыс. – варьаг) 63
Вараз-Бақәра Гамрекел 75
Варда Фока, Басила II иаґа 59, 60
Вахтанг, Горгасал 30, 32, 56
Ваца Карич-иңа 63
Ваца, Гурген Бери-иңа 67
Вест 67
Габриел Донауртѳа 36-38
Габулоц 37
Габрон, аґәаґ-цқьа 40
ґагик I, Кахет аңсха, ашаханшах, аерман 54, 66, 69
Годерзи Мґдеур, аамсґа 47
Григол Абусер иңа 70
Григол Артануцѳтѳи 70
Григол, кахаа рхада 33
Григол Пхвнел, аамсґа 47
ґәарам, Абулабази Ашот Куропалат иңа 35-39
ґәарам Годерз иңа 70
Гурген, ґәарам иңа, ахцәа рах 38, 39, 41, 42
Гурген, Таиктѳи, Баграт II иаб 49, 52, 53
Гурандухт, аңсха ґәашьа, Баграт II иңха 49, 51
ґаргы I, аңсуа рыңсха Леон II иңа 37, 39-44, 46-48

Гьаргь II, апсуа ырысха, Костант ица, Цкондид арфыцыы 42-44, 49, 50

Гьаргь III, апсуа ысха 57-65

Гьаргь, Баграт III ица 75, 79 (куропалат), 80, 82(ацсхацаа ырысха), 83

Доргодел (шэахэ. Дергоделъ) 79

Даут (Аубла) 31

Даут, аерманцаа ырысха 66, 69

Даут, Кэрыкь II ица, ақорепископ 52, 53,

Даут Куропалат, Ашадатэи Таик ахада, аерманы 47, 49-52, 60

Дачи Қоринтел, аамста 47

Дачи Схвилосел, аамста 47

Дергодел, овсаа (ауацсаа) ырысха 79

Динар Гэашьа, еретаа ырысха-гэашьа 42, 54

Доғлубег 39

Дырмит I, апсуа ысха 37, 38, 17, 18, 20, 30, 36

Дырмит II, апсуа ысха Леон III иашьа 37, 38, 17, 18, 20, 31, 36

Дырмит, Гьаргь III ица 63

Дырмит Кларцэтэи 63

Дырмит, Баграт III ица, Анакоциатэ 65, 67, 71

Цафар Али-ица, Қарттэи емират ахада 66, 68

Цьеди Годерзи 67

Цьоцъик 60

Цьуаншьер 30–33

Цьакелаа 82

Елена, апсуа ысха Баграт III ицхэыс 64-65

Езра Анчатэи 64

Звиад, ахцаа рах 57, 60

Зирқи 35

Зоиа 31

Иван Самшвилдтэи 48

Иван Марушь-ица, Қартли ахылацшы 18-20

Иван Абаза-ица 65, 67, 69

Иване Дадиян 69

Изид 34

- Исаак Толошьел 78
Иса Шьыхѳа иѳа 37
Исан 36
Иуан, Арчыл-иѳа 30
Иуана Схвилосел, аамста 46
Иован Қѳабыл-иѳа, аѳрепископ 34
Иован Шавлиани, аѳсуа рыѳсха, аузурпатор 37, 38
Иован Абусер, Арѳануѳьтѳи аамста 64
Иован, Банатѳи аепископ 63
Иуана Ариш иѳа, Лотѳобан-абаа аѳыза 44
Иуана, Липарит иѳа 69, 77, 78, 81
Ишьханик, еретѳаа рыѳсха, рнѳѳаѳ 442
Каѳа 635
Қавѳар Ъбели 51
Константин, византиатѳ аимператор, Басила II иашьа 61, 62, 64
Константин Мономах 39
Костант I аѳсуа цсха 39, 40, 41
Костант, Қарѳли ахада, аѳсха Ѓаргь II иѳа, ачархѳаѳ 42, 43
Кѳрыкъ I, кахаа рѳорепископ 39, 40, 41, 42
Кѳрыкъ II, кахаа рѳорепископ 44, 45, 54
Кѳрыкъ Дузза III, кахаа рѳорепископ 65, 66, 75
Қѳабул иѳа, Аѳѳаѳа Қѳѳа-иѳа 68, 78
Ксифи 60
Лашкари, Фадлон Еретѳѳи иѳа 66
Леон I, апсуа цсха 32
Леон II, апсуа цсха 32, 33, 36
Леон III, апсуа цсха, Ѓаргь II иѳа 44-46
Липарит I, аеристав, Рати иѳа 52
Липарит II, Липарит иѳа 65-67, 70, 72
Липарит III, Иуана иѳа 82
Маѳьалаа 34
Мама Қанчаел 47
Мануче, Абуласвар-иѳа 775
Марѳа 42
Марабда 46

Марфа, Ацсуа Мариа, Баграт III ицха, Византиа аимператор
Михаил VII ицхәыс 80

Марфа Ёаргы III ицха, дшызкыз дыцсит 63

Мариам, ацсуа цсха-гәашьа 64, 65, 68, 81

Маслама 33

Махмет Халыл ица, Қарттәи аемир 34, 35

Мацкәарел, аепископ 69

Михаил 38

Мумн, аемир 35, 40

Мурван, Цьақел 78

Наср 37, 38

Нианиа, Липарит ица 38, 40, 43, 47, 49 77, 82

Нианиа, Қәабул ица 81, 82

Орқоб 40

Церис 60

Царсман Тмогвитә 67

Рати Багәашь, Клдекартәи ацыза 52

Романоз, Византиа аимператор 64

Саба, Цбеттәи аепископ 63

Сацьаа, сарацинцәоуп 42

Самоел Донауртәи, ақорепископ 33, 36

Сара Цхвнел 46

Сахақ Исмаил-ица, Қарттәи аемир, арац 34, 35

Сенекерим, васпуракантәи ацсха 35

Сиңил, арац 79

Стефан Цбеттәи, ацкәандар (аепископ) 40

Стефаноз Варцъан-ица 67

Сула, Калмахтәи 70

Сумбат Тиезеракал 38, 39-41, 43

Сумбат Кларцътәи 63

Схиволоселаа 43

Телав, ақыта 46

Уардан, ашәанцәа рхада 81-82

Урдуре 66

Фадлон, ганзатәи аемир 54-56, 65, 67, 77, 78, 79, 82

- Фадла, аревмантәи, кахаа рқорепископ 38, 39
Фадла II, кахаа рқорепископ, Кәрыкь иңа Лотцобантәи аеклессиа
аргылаѿ 42, 44
Феодоси I, аңсуа рыңсха, Леон II иңа 33, 35, 37
Феодоси II, аңсуа рыңсха, Леон III иңа (Блатых), 46, 47, 49-51
Фока 59, 60
Хакан 30
Хахәа Ариш иңа, Марани-абаа ахада 45
Холопас-иңа 63
Хүмед Халыл иңа 36, 37
Хурси 58
Хәарасан 39
Хәасроу 31, 32
Хахәила Гарта 66-67
Халыл Изид иңа 34
Царвез, аңсха Басила иаға Варда Фока иңа 59
Чанчах Цалели 63
Штораи 34
Шуаб 34
Шурта, Кәрыкь II иашья 44
Шьушьан 30, 31
Шьыхәа 37

АГЕОГРАФИАТӘ – ЕТНИКАТӘ РБАГА

- Абонц 38
Абырзенцәа рыцсха 40, 75
Агаран, абаа79
Ацъамтәыла 74, 75, 77
Аеристав Чыхътәи 37
Аермантәыла 35, 37, 40
Аерманцәа 35, 38, 39, 54, 70
Аерманцәа рыцсха 37, 39, 40, 42, 68, 79
Ақорепископ 34, 78, 40, 41-44
Амбер 67
Анакоџиа 65, 80
Ани 67, 69, 73-75
Аниаа 67
Анцәа Иан 31
Анча 64
Ацсуа ашьхара 40
Ацсуа рыцсха 32, 35, 37-39, 41-42, 45, 67, 77-79
Ацсны 44, 46, 48, 50, 52, 70, 73, 79
Ацснаа 56
Ацсынтәыла 32, 48-50, 53, 71
Ацсынтәыла (аџадатәи) 71
Ацсуаа 35, 37-39, 53, ыр 66, 67
Арагви, азымџас 46, 78
Арапцәа 36, 41
Аргвет 53, 73
Ардабаган 43
Аревман 38
Арџисцихе 70
Арџаан 37, 59, 60, 80
Арџануџь 69, 72
Арышь 41
Асарацинцәа 33-36, 43
Асиспори 33
Аскалан 79
Аспасалар 30, 35
Асулџан (ацъамтәи) 74, 75
Атен 67
Аџырқәцәа 70, 74
Ауаџсаа 39
Аспураган (Васпуракан) 44
Ахазарцәа 31, 32
Ахазарцәа рхакан 30
Ахалқалақь 74
Аџџур 69
Аџоу-тәыла 31
Багдад 35
Базалет, азиа 45, 46
Бана 63
Бардав 36, 42
Басиан 60, 69
Бедиа 55, 57

- Бечи, абаагѳара 69
 Биртвис 66, 72
 Бодо-клде 72
 Бодоѳи, ахан 67
 Бочорма 40, 45, 46, 54, 78
 Бырзентѳыла 30, 33, 37, 38, 46, 57, 60, 63-65, 70, 71, 73
 Ванад 80
 Варзаѳар 73
 Вежъын, абаа 41, 77
 Гаваз 33, 39
 Гавазин, абаа 79
 Гаг (Гаги), абаа 77, 82
 Ганза 63, 65, 70, 76, 79, 82
 ганзаа рыр 82
 Гардабан 34-36, 44
 гардабанаа 35, 39
 Габулоц 37
 Гардатхрили 52
 Гарѳлоби 63
 Гарѳа, атшѳара 78
 Григол –Цминда 79
 Гѳыдаѳѳа 55
 Гѳыриа 68
 Гѳыриаа 68
 Грѳила 68, 72
 Гѳинис Хеви 74
 Дариалан 31, 36
 Двалетѳѳи амѳа 35
 Двин 41, 69, 82
 Дигом, адѳы 67
 Дидгор, ахѳынра 76
 Длив 52, 53, 72
 Дманис 36, 79, 82
 Цъвар, аныхабаа 35, 42
 Цъварцихе 66
 Цъварис-Гверди 35
 Цъавахет 37, 41, 59, 60, 67, 72, 74, 82
 Цъеон 81
 Цъигетѳѳыла 44
 Егрис 30, 31
 Еграа рѳѳыла 81
 Еклец 65
 Екран 82
 Ераа 66
 Ерет, Еретѳѳыла 32, 34, 41-43, 54, 73, 75
 Ерцо 78
 Зоракерт 54, 65
 Жалет 78
 Исани 65, 67, 76
 Ицрони 62
 Кангари 74
 Калмах 69, 71, 72
 Каѳѳакари 78
 Капоет, абаа 42
 Кашк 75
 Карб 76
 Каринфор 83
 Қарт, аѳалаѳ 31, 32, 34, 35, 40, 65, 75, 79
 Қартѳѳѳи атѳыла 31, 65, 75
 Қартѳѳѳи аемир 33, 65, 75, 79
 Қарт-Кахет 30, 36
 Қарт, атѳыла Қартѳѳѳыла 30, 31, 34, 67
 Қартли 33-36, 39, 40, 42, 46-53, 67-69, 76, 77, 82
 Қартлиаа 51, 53, 54, 60, 70

- Карушет 52
Кахаа рқорепископ 37, 38
Кахаа, кахетәа 35, 48, 59, 65, 66, 69, 78
Кахаа рыр 69
Кахаа рыцсха 67, 82
Кахет 31, 33, 43, 44, 46, 50, 53, 54, 66, 73, 75
Кахетәа рпыза 34
Кацх, абааных 73
Кветари 73
Квеш, абна 74
Кезута 79
Кларцет 33, 74, 83
Клдекар, абаа 51, 52, 64, 72-74, 82
Константинополь 38, 39, 61, 73
Кола 58, 60
Қсан, азымшас 33, 53, 81
Қаахврели 48, 74
Қаыра, азымшас 39, 43
Қаыра, ацста 76
Қаыропалат 33, 48
Қәтешь 56, 62, 72, 79, 81, 82
Қвела 72, 73, 77
Латаври 32
Лекеттәи амша 30
липаритаа 37
Лих 32, 69, 71
Ломсиана 39
Лотцобан, аныхабаа 42, 44, 45
Лотцобан, абаа 82
Луки 75
Манглис, ацста 52
Марабда 80
Маргис Мере 46
Марилаа 66
Махамет Ихацъра 35
Мачалаа 67
месхаа 69, 71, 74, 82
Могрис 51
Мкинвари 62
Мтиулаа 35
Мцхет 42, 47, 53
Мухагверди 66
Мухнар 46, 76, 77
Мықә, абааных 46
Надарбазеви 79
Нақәырдеи 75
Нарекваи 781
Нахчаван 44, 73
Нигали 33
Овсаа 36, 66 рыцсха 66
Озрах 39
Олтис 58
Оциза 39
Оцрет 75
Одрои 70
Орцоб 42
Орбет 66
Охре 73
Панаскерт 74
Панкыис 67
Парази, ашьхара 65
Парцхыис 65, 79, 83
Пока 68
Ран, атәыла 55, 75
Ранаа 64
Рехь 35
Ркинис-цъвари 69

Руис, аныхабаа 71	Удлсцихе 35, 39, 40, 50, 51,
Рустав 76, 79	70, 72
Сазвере 44	Утагубо 82
Сацаа 43	Хазариа 30
Салараа 43	хазараа 36
Самарканд 81	Халдеи-тэыла 59
Самоқалақи 70	Хахэыл 50
Самоқалақыаа 67	Хекребул 74
Самцхьа 41, 47, 82	Херки 47
Самшьвилд 66, 74, 75, 80-82	Хавле 69
Сасирет, аккара 69	Херки 78
Свер, абаа 76	Хорнабуц 66
Сиуник 40	Хэпат 67, 71
Сквирет 52	Хэарасан 70, 72
Табо 68	хэасроуаа 31
Тао (Таик) 44, 47-49, 53, 57, 60,	Хэасроу 32
62, 65, 74	Хихат 69
Таотэи аамстацаа 60, 63	Цепти 52
Тигва 51	Циклан, амѳа 78
Тинисхиди, аккара 79	Цихис-Цъвари 68, 72
Тифлис 31	Цанараа 33
Тори 74	Церепти, абаа 63
Триалет 37, 50, 52-54, 59, 62, 63,	Цикла, ашьха 77
73, 74	Цкалкин 68
Тианет 66	Чарталет 35
Ташыр 37	Чыхь 37
Тбет 41, 43, 63	Чкондид 43, 81
Тбетаа 43, 44	Шабо, абнара 78
Телав 76	Шавшет 52, 63, 69, 74, 83
Тмогви 41, 67, 82	Шамхор 36, 55
Трапезунд 59	Штораа 66
Тухарис 66	Шурис-цихе 44, 45
Уцарма 40, 44, 78	Шуртул 76
Уқэым, абаа 70	Шыримни 58
Умедеул 68	

ИАЛКААУ ТЕРМИНҚӘК РЫРБАГА

Абер 73	Ановелисимос 81
Аблаҫыхра 49	Анцәа Иаб 32
Абула 64	Апаракиманос 63
Абыкь 68	Апаракиманос проедрос 64
Абырзенцәа 32, 59, 60, 70, 71	Апсҫа дузза 79
Ацъар Цқъа (Пшъа) 48, 61	Апсҫацәа рыпсҫа 86
Аспасалар 30	Апсуаа Рымҫа 79, 80
Ахакан 30	Асарацинцәа 33
Аемир 34, 37	Асеваст 79
Аемират 31	Аспаспет 59
Аемирцәа ремир 78	Атахт (апсҫа итахт) 65
Аепископ (ацқәандар) 41, 56	Атоуба аура 48, 64, 73, 79
Аепископат 47	Ауахәама
Аеристав 45	Аубла 32, 67
Аеклессиа 50	Афлыка 66
Азнаур 39	Ахазарцәа 32
Аиниара 46	Ахазына 74
Аинышәара 66	Ахакан 30
Акатепан 61	Ахарць 32
Акатоликос (аколҫакос) 48	Ахымаа 68
Акафедра 56	Ахәдақәцатәы 51
Ақдеиқәца 66	Аҫымаа 68
Ақәыропалат 33, 54, 64	Ахартулар проедрос 63
(ицәаматәа)	Ашаханшах 55
Ақорепископ 38, 40, 54	Свидокс 60
Ақьырсианцәа 74	Патрыкь 42
Алихтур 68	Цанараа 33
Амандатур 61	
Амурҫаҫ 31	
Амшаҫы 46	

[249]

შემდგომად ამისა, რაჟამს აღესრულა წმიდა მოწამე არჩილ, დაშთეს შვილნი მისნი იოვანე და ჯუანშერ. წარვიდა იოვანე ეგრისად და წარიტანა თანა დედა და ორნი დანი თჳსნი. ხოლო ჯუანშერ და ორნი დანი მისნი დაშთეს ქუეყანასა ქართლისასა და კახეთისასა. არამედ უმრწემესი დაჲ მისი იყო სახითა შუენიერ. და მიესმა სიშუენიერე მისი ხაზართა მეფესა ხაკანს; მოუგზავნა მოციქული და ითხოვა შუშან ცოლად, და უქადა შუელად სარკინოზთა ზედა. რაჟამს მოიწია მოციქული ხაკანისა, მიუმცნო ჯუანშერ ძმასა თჳსსა და დედასა. ხოლო მათ არა ინებეს და უთხრეს: „უკეთუ უღონო იქმნეს ყოფა ჩუენი, უმჯობეს არს, რათა შევიდეთ საბერძნეთად და მივმართოთ ქრისტიანეთა, ვიდრედარა შეიგინოს შვილი ჩუენი წარმართთა მიერ“. და შუშანცა აგინა ხაზართა მეფესა.

შემდგომად სამისა წლისა მოგზავნა ხაკანმან სპასალარი თჳსი ბლუჩან; გამოვლო გზა ლეკეთისა და შემოვიდა კახეთად; მოადგა ციხესა, რომელსა შინა იყვნეს ჯუანშერ და დაჲ მისი შუშან, და მცირედთა დღეთა წარიღო და ტყუე ყვნა იგინი; შემუსრა ქალაქი ტფილისი, წარტყუნა ქართლი და ყოველი ესე ქუეყანა.

[250]

და ვითარ წარემართა გზასა დარიალანისასა, დღესა ერთსა რქუა შუშან ძმასა თჳსსა: „უმჯობეს არს ჩემთვის სიკუდილი, რათა ღირს მყოს მე უფალმან წმიდათა დედათა თანა, ვიდრედარა შევიგინო წარმართთა მიერ“. და ჰქონდა მას ბეჭედი, აღმოუგდო მას თუალი და მოწოა იგი; რამეთუ იყო თუალსა მას ქუეშე წამალი სასიკუდინე, და მუნქუესვე მოკუდა.

წარვიდა ბლუჩან ხაკანისა, მიჰგუარა ჯუანშერ და მიუთხრა სიკუდილი დისა მისისა შუშანისი. ხოლო იგი განუწყრა არამიტანებისათჳს გუამისა მისისა, რომლისა წადიერ იყო ხილვად შეიპყრეს ბლუჩან და მოაბეს ყელსა საბელი, და განზიდვად სცეს ორთა ცხენოსანთა იმიერ და ამიერ, და მოსწყვდეს თავი მისი

ბოროტად. და ვითარ დაჰყო ჯუანშერ წელიწადი შუდი, განუტევა ნიჭითა დიდითა ხაკანმან და წარმოგზავნა ქუეყანად თჳსად.

ხოლო ამიერიტგან იწყო შემცირებად მეფობამან დიდთა მეფეთა ხუასროანთამან. პირველად, უფლება სარკინოზთა განდიდნა და მიერიტგან მიეცა ყოველი ესე ქუეყანა ჟამითი-ჟამად რბევასა და ოჯრებასა. მეორედ, იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა და შეერია ბრძოლა, იქმნეს მტერ ურთიერთას. და უკეთუ ვინმე გამოჩნდის შვილთა შორის ვახტანგისთა, რომელიმცა ღირს იყო მეფედ, იქმნის შემცირებულ სარკინოზთაგან. რამეთუ დაიპყრეს ქალაქი ტფილისი აგარიანთა, შექმნეს სახლად საყოფლად თჳსად; მიიღებდეს ხარკსა ქუეყანისა ამისგან, რომელსა ჰქვან ხარაჯა. რამეთუ განგებითა ღმრთისათა სიმრავლისათჳს ცოდვათა ჩუენთასა განდიდნა ნათესავი აგარიანთა.

[251]

ხოლო ამან ჯუანშერ შეირთო ცოლი ნათესავი ბაგრატიონიანთა, ასული ადარნასესი, სახელით ლატავრი, და აბრალა დედამან მისმან მოყვანება მისი ცოლად: არათურე კეთილად მეცნიერი იყო, ვითარმედ არიან იგინი ნათესავნი დავით წინასწარმეტყუელისანი, რომელი-იგი ჯორციელად მამად ღმრთისად იწოდა. და ვითარ იხილა მის ცოლი თჳსი, შეუყუარდა, აკურთხა და დალოცა.

და ვითარ გარდაცდეს ამას შინა წელიწადნი მრავალნი, მოვიდა ამირა აგარიანი, რომელი მთავრობდა სომხითს, ქართლს და ჰერეთს, სახელით ხუასრო; ამან აღაშენა ტფილისი ქალაქი, მოოჯრებული ხაზართაგან.

ხოლო რაჟამს მოუძღოურდეს ბერძენნი, გადგა მათგან ერისთავი აფხაზთა, სახელით ლეონ, ძმისწული ლეონ ერისთავისა, რომლისად მიეცა სამკჳდროდ აფხაზეთი. ესე მეორე ლეონ ასულის წული იყო ხაზართა მეფისა, და ძალითა მათითა გაადგა ბერძენთა, დაიპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე, სახელ-იდგა მეფე აფხაზთა, რამეთუ მიცვალებულ იყო იოვანე და დაბერებულ იყო ჯუანშერ. და შემდგომად ამისა ჯუანშერცა მიიცვალა.

არამედ სიცოცხლესავე ჯუანშერისა იცვალა ადარნასე ბაგრატიონიანმან ნასამალი კლარჯეთისა, შავშეთისა, აჭარისა,

ნიგალისა, ასისფორისა, არტანისა და ქუემოსა ტაოსა, და ციხეთაგანცა რომელნი ჰქონდეს შვილისშვილთა ვახტანგ მეფისათა. და წარვიდა ადარნასე კლარჯეთად და მუნ მოკუდა.

[252]

შემდგომად სიკუდილისა ადარნასესისა განადიდა უფალმან მეფობა აშოტ კურაპალატისა: ხოლო ეუფლა ქართლს და საზღვართა მისთა. რამეთუ მათვე ჟამთა შესრულ იყო მასლამა საბერძნეთად, და შეიქცა მოუძღურებული და განწბილებული. მაშინ ბერძენთა მეფემან მოუბოძა კურაპალატობა აშოტს, და მოუძღურებულ იყვნეს სარკინოზნი, და განდიდნა აშოტ კურაპალატი. ხოლო ტფილისს არავინ დარჩა სარკინოზთაგანი თვნიერ ალი შუაზის მისა. და გრიგოლი მთავრობდა კახეთს.

მას ჟამსა გამოილაშქრა აშოტ კურაპალატმან, და უშუელა თ(C177a)ევდოსი აფხაზთა მეფემან, ძემან მეორისა ლეონისმან, რომელი-იგი სიძე იყო აშოტ კურაპალატისა. მოვიდა გრიგოლ კახეთით, და გრიგოლს უშუელეს მთიულთა და წანართა და ამირამან ტფილელმან. და შეიბნეს ქსანსა ზედა აშოტ და გრიგოლ. გააქციეს გრიგოლ, მთა

[253]

ვარი კახეთისა, და დაიპყრეს ქუეყანა, რომელი ჰქონდა ქართლისაგან. და დაიპყრა აშოტ კლარჯეთითგან ვიდრე ქსნამდე.

შემდგომად ამისსა მოვიდა ხალილ იზიდის ძე არაბიელი, და დაიპყრა სომხითი, ქართლი და ჰერეთი. და მოკლეს აშოტ კურაპალატი გარდაბანს, ეკლესიასა შინა, და სისხლი მისი, რომელი მაშინ დაითხია, აწცა იხილვების ვითარცა ახალი.

[254]

ხოლო კუალადცა ეუფლნეს სარკინოზნი ქართლსა. და ვითარ წარვიდა ხალილ, დაუტევა ამირად ალი შუაზის ძე. მას ჟამსა შეითქუნეს გარდაბანელნი და განაჩინეს ქორეპისკოპოსად დაჩი, ძე იოვანე ქუაბულის მისა და შემდგომად ამისსა დასუეს ქორ ეპისკოპოსად სამოელ დონაური. კუალად მეორედ მოვიდა იგივე ხალილ არაბი. შეებნეს გარდაბანელნი, გავაზს; და გააქციეს ხალილ, და მოსწყდა სიმრავლე ფრიადი.

[255]

კუალად დაჯდა ამირად ტფილისს საჰაკ ისმაელის ძე. ხოლო ხალილ მოვიდა მესამედ, და მოკლეს ჯავახეთს და ძე მისი მოჰამედ მოვიდა ქართლს. მოერთო მას ბაგრატ, ძე აშოტ კურაპალატისა, და მისცა მას ქართლი.

გამოვიდა საჰაკ, ამირა ტფილელი, ლაშქრითა და დადგა რეკს, ხოლო მოჰამედ და ბაგრატ წარიდეს უფლისციხე. და მოვიდეს კახნი გარდაბანელნი შუელად საჰაკისა; შეიბნეს რეკს და იყო ბრძოლა მათ შორის: არცა იგინი გაიქცეს და არცა იგინი, ვიდრემდის გაიყარნეს. აიყარა მოჰამედ და წარვიდა ბარდავს.

აქა ჟამამდის გარდასრულ იყვნეს წელიწადნი მოჰამედის გამოჩინებითგან, რომელმან სარკინოზთა სჯული დაუდგა, ორას ცხრამეტნი.

[256]

მაშინ მოვიდა ბულა თურქი მონა ბაღდადით რომელი გამოეგზავნა ამირ-მუმნსა, სპითა დიდითა: შემუსრა ყოველი სომხითი და ტყუე ყვნა ყოველნი მთავარნი მათნი. და მოვიდა და მოადგა ქალაქსა ტფილისსა, რამეთუ არა მორჩილობდა ამირა სააკ: მოკლა სააკ, შემუსრა ტფილისი, დაწუა ცეცხლითა და მოაოჭრნა ყოველნი არენი მისნი.

და თევდოსი, მეფე აფხაზთა, გამოვიდა წინააღმდეგომად მისა, და დადგა კუერცხობს. ხოლო ბულა, ვითარცა ცნა, წარავლინა ზირაქ, სპასალარი თვსი, და ბაგრატ, ძე აშოტ კურაპალატისა: შეიბნეს და გააქცივნეს აფხაზნი, და მოსწყდა სიმრავლე ურიცხვ. და თევდოსი მეფე წარვიდა მეოტი გზასა დვალეთისასა.

კუალად უკუმოქცეულთა დაუდგეს წინა გარდაბანელნი ჯუარის-გურდსა, და ავნეს დიდად ლაშქარსა. ვითარ ცნა ბულა, აღიყარა მუნით და მოვიდა ჭართალეთს, და დადგა მუნ შინა; აღიყვანნა მთიულთაგან მძევალნი, კაცი სამასი, და ლამოდა შესლვასა ოვსეთად, და შევიდა ცხავატამდის. ხოლო აბულაბაზ სომეხთა ერისთავმან და გუარამ აშოტის ძემან მიუწერეს მთიულთა, რათა არა შეუშუან. ხოლო მათ გაწირნეს მძევალნი მათნი. უშუელა ღმერთმან: რამეთუ მოვიდა თოვლი, დაუდგეს წინა და შეეხნეს. მოსცა ღმერთმან ძლევა, და მოკუდა ურიცხვ ერი სარკინოზთა; და ცხენმან მათმან მოვა იელი, და დაიჯოცა ფრიად.

ხოლო სიმრავლისაგან ლაშქრისა არა აჩნდა დაკლება, რამეთუ იყო სიმრავლე მისი ვითარ ასოცი ათასი.

შეიქცა გარე და დაიზამთრა ბარდავს და შეიპყრა ხუცისა ვინმე ძე, რომელი გამთავრებულ იყო, და შემუსრა გარდაბანი. განაღო კარი დარუბანდისა და გამოიყვანნა ხაზარნი, სახლი სამასი, და დასხნა იგინი შანქორს. დარიალანით გამოიყვანნა

[257]

ოვსნი ვითარ სახლი ასი, და დასხნა იგინი დმანისს, და ენება ზაფხულის შესლვა ოვსეთად. ხოლო ამირ-მუმნმან ვითარ ცნა, ვითარმედ ხაზართა, ტომთა მისთა, ზრახავს, მოუვლინა ბუღას, რათა დაუტეოს ქართლი ჰუმედს, ხალილის ძესა. და წარვიდა ბუღა, და ამირობდა ჰუმედ, ხალილის ძე. და გარდაადგინა ამირამან მან ჰუმედ და დაადგინა ისე შიხის ძე, ნათესავი ჰუმედისივე.

და ქორეპისკოპოსი იყო გაბრიელ დონაური, ძმა სამოელ ქორეპისკოპოსისა. და წარვიდა ისე, და მოვიდა სხუა ამირა, აბრაჰამ. და მოვიდა კულად ამირად ხალილის ძე ჰუმედ, და უფროს ნებიერად დაიპყრა ყოველი ესე ქუეყანა: სომხითი, ქართლი და რანი.

და წარვიდა ხალილის ძე, და დადგა ამირად კაცი სააკის მონათაგანი, სახელით გაბულოც. ხოლო გუარამ, ძემან აშოტ კურაპალატისამან, შეიპყრა გაბულოც და წარსცა საბერძნეთად: რამეთუ განდიდებულ იყო გაბულოც და დაემორჩილნეს გარდაბანელნი.

და ბრძოდა აშოტ მამის ძმისწულსა მისსა, ძმასა გუარამისსა. ხოლო გუარამს დაეპყრა ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი, და არტანი. და ჰბრძოდა სარკინოზთა: ზოგჯერ სძლის გუარამ და ზოგჯერ სარკინოზთა. ხოლო გუარამ განუყვნა ქუეყანანი ძმათა თვსთა ადარნასეს და ბაგრატს, და აბოცი განუყო ცოლის ძმასა თვსსა სომეხთა მეფესა.

[258]

მას ჟამსა გამოვიდა გიორგი, აფხაზთა მეფე, ძმა თეოდოსესი და დემეტრესი, ძე ლეონისი; დაიპყრა ქართლი და დაუტევა ერისთავად ჩიხას ძე დემეტრესი, და ვითარ გარდაიკვალა გიორგი აფხაზთა მეფე, დარჩა ძე დემეტრესი მცირე, რომელსა

ერქუა ბაგრატ, რომელი იცნობების ექსორია-ქმნილობით. და ცოლმან გიორგი მეფისამან მოკლა ძე დემეტრესი, ერისთავი ჩიხისა. და ეცრუა იგი ივანე მთავარსა შავლიანსა, და შთააგდეს ბაგრატ ზღუასა. ხოლო ღმერთმან განარიჩა იგი, და მიიწია ქალაქად კოსტანტინეპოლედ. და მოჰგუარა მეფემან იოვანე ძესა თვსსა ადარნასეს ცოლი, ასული გუარამ აშოტის მისა. და მოკუდა იოვანე, მეფე აფხაზთა, და მეფობდა მის წილ ძე მისი ადარნასე. და შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, აღაგო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ბაგრატის ძე.

[259]

ხოლო ნასრა, ძე გუარამისი, და გურგენ იყვნეს აფხაზთა კერძ, ხოლო დავით და ლიპარიტ უშუელდეს სომეხთა, და იბრძოდეს სომეხნი და აფხაზნი ქართლსა ზედა. მას ჟამსა მონაზონ იქმნა გუარამ.

და ვითარ მოკუდა კახთა ქორეპისკოპოსი გაბრიელ დონაური, დაჯდა ქორეპისკოპოსად ფადლა არეგმანელი, კაცი ბრძენი და საქმის მეცნიერი.

მას ჟამსა, ვითარცა მოიტყუა ნასრა ძემან გუარამისმან დავით ძე ბაგრატისი, მამის მძისწული მისი, და მოკლა იგი

ხოლო ნასრას შეუკრბეს მტერად სომეხნი, ლიპარიტ და ქართველნი, და აშოტ ძმა დავითისი, და მათ თანა სარკინოზნი. და შეეზნეს ნასრას და გააქციეს, და მიუზუნეს ციხენი. და წარვიდა საბერძნეთს წინაშე ბერძენთა მეფისა.

და მოკუდა გუარამ ძე აშოტისი, და დამარხეს ოპიზას, მეორედ მისგან აღშენებულსა.

[261]

ხოლო ბაგრატ, ძე აფხაზთა მეფისა დემეტრესი, შესრულ იყო საბერძნეთად, კოსტანტინეპოლედ, და მოსცა ბერძენთა მეფემან ლაშქარი, და მოგზავნა ზღვთ და ნავითა შემოვიდა აფხაზეთად, და მოკლა ადარნასე, ძე იოვანესი, და დაიპყრა აფხაზეთი. და შეირთო ცოლი მისი ცოლად, ასული გუარამისი; და გამოიყვანა ბაგრატ აფხაზთა მეფემან ნასრა ცოლის ძმა მისი საბერძნეთით და მისცა ლაშქარი მისი. ხოლო ნასრა შეიპყრნა სამნი ციხენი სამცხეს: ოძრკე, ჯუარის-ციხე და ლომსიანთა, გუარამისი-ვე აღშენებული.

მოვიდეს გურგენ და ადარნასე, მე დავითისი; უშუელეს სომეხთა, შეიბნეს მტკუარსა ზედა; იძლივნეს აფხაზნი, მოკლეს ნასრა და ზაყათარ, მთავარი ოვსი, და ერისთავი აფხაზთა.

[262]

ხოლო ფადლა ქორეპისკოპოსი განმლიერდა და დაიმორჩილნა გარდაბანელნი, და შემდგომად მისსა დაჟდა კვრიკე ქორეპისკოპოსად; და იპყრობდეს ქართლს აზნაურნი.

მას ჟამსა გამოვიდა კოსტანტი, აფხაზთა მეფე, დაიპყრა ქართლი, და ემტერა სომეხთა მეფე სუმბატ ტიეზერაკალი; გამოილაშქრა სპითა დიდითა, და მოადგა უფლისციხესა, და მოიღეს პალან-კურდანი, აღმოაგეს ზემო-კერძო და წარიღეს ციხე კერკითა. ხოლო კეთილად იმზახნეს სუმბატ და კოსტანტი, და უკუმოსცა უფლისციხე და ყოველი ქართლი.

ხოლო ამისსა შემდგომად მოვიდა ამირა აგარიანი, სახელით აბულ-კასიმ, მე აბუსაჯისი, რომელი გამოეგზავნა ამირ-მუმნსა სპითა დიდითა და ურიცხვთა, რომელთა არა იტევდა ქუეყანა. რამეთუ მოვიდა პირველად სომხითს, და მოსრა ყოველი სომხითი, სივნეთი, ვაემორი და ასფურაგანი. და სუმბატ სომეხთა მეფემან ვერ დაიდგნა ზარისა მისისაგან, და წარმოვიდა მუნიტ მეოტობით და მიმართა მათათა აფხაზეთისათა, და მუნ იყოფოდა.

[263]

და მოვიდა აბუ-საჯის მე ტფილისს, და მას ჟამსა ამირა იყო ჯაფარ, მე ალისი. მოვიდა და მოადგა უჯარმოს. შიგა დგა სამასი კაცი, და ჰბრძოდეს მრავალთა დღეთა. დავითარ იხილეს, რამეთუ ვერ დაუდგმიდეს, დააგდეს ღამე და გარდაიხუეწნეს: რომელნიმე წარვიდეს და რომელთამე ეწივნეს და დაჯოცნეს, ვითარცა ცნეს ბოჭორმელთა ციხოვანთა წაღება უჯარმისა, დააგდეს ციხე და გარდაიხუეწნეს. რაჟამს მოვიდეს, პოვეს იგი უკაცური და თქუეს: „რომელი ბაკი იყო, მუნ შინა ფიცხლად შეგუებნეს; და რომელი ციხე არს, იგი უკაცურად დაუგდიათ“. აღიღეს ბოჭორმა და დაიჭირეს ციხედვე, და უჯარმის ზღუდენი დაარღვევნეს.

ხოლო კვრიკე ქორეპისკოპოსმან ვითარ იხილა, რომელ არა იყო ღონე მისი, მიენდო ფიცითა, მივიდა და ნახა; და ჰკითხა მან: „ვინ გაწვა აქა მოსლვა?“ და უთხრა: „მაწვა დედამან ჩემმან“. და

თქუა: „არა ვატკინო გული ერთისა შემხედვარსა“. და შეუყუარდა სიკეთისა მისისათჳს და განუტევა, გარნა ბოჴორმა თჳთ დაიჴირა.

შემდგომად ამისა შემოვიდა ქართლად, და მოაოჴრა ქართლი; და ვიდრე იგი შემოვიდოდა, მოარღჴვნეს ზღუდენი უფლისციხისანი, რომელ არა დაიმჴირონ. შევიდა მუნით სამცხეს, და მოაოჴრა სამცხე და ჯავახეთი, მოადგა ციხესა თმოგვსასა. და ვითარ იხილა სიმტკიცე მისი და სიმაგრე, აიყარა მუნით, მოვიდა ყუელს, მოადგა გარე და უწყო ბრძოლად.

იყო მუნ შინა ჴაბუკი ერთი, სახელით გობრონ; ებრძოდა შიგნით გამოდმართ ყოველთა დღეთა მოყუასთა თჳსთა თანა. და ვითარ წარიღეს ციხე იგი, შეიპყრეს

[264]

წმიდა გობრონ და აწამეს, რომლისა წამება მისი ვრცელად აღწერა წმიდამან მამამან ჩუენმან სტეფანე მტბევარ ეპისკოპოსმან.

აღიყარა მუნით და წარვიდა დვინად ქალაქად. მოვიდეს და უთხრეს, ვითარმედ სუმბატ მეფე შევიდა ციხესა კაპოეტისასა; მსწრაფლ აღიყარა და მიუმცნო ლაშქარსა თჳსსა, რათა ყოველი კაცი, რომელი პოვონ ცოცხალი, გამოიყვანონ მის წინაშე მოვიდა და მოადგა ციხესა კაპოეტისასა; და ციხოვანთა დედა-წული რომელი პოვა გარეგნით, დაიპყრა ჴელთა. ამისთჳს გამოსცეს ციხე და შეიპყრეს სუმბატ; წარიყვანა დვინს, ჩამოჴვიდა ძელსა და მოკუდა.

შემდგომად ამისა, ვითარ გარდაჴდეს წელნი რაოდენნიმე და მოეშენა ქუეყანა, მაშინ უჴმო კჳრიკე ქორეპისკოპოსმან კოსტანტი აფხაზთა მეფესა; ჩავიდეს ჴერეთად და მოადგეს ციხესა ვეჟინისასა. აფხაზთა მეფე მოადგა ზედათ-კერძო, და კჳრიკე ქუემოთ. და ვითარ მისწურეს წაღებად, მაშინ ადარნასე პატრიკი მოვიდა, პარასკევის ჯუარსა მიუპყრა ჴავის პირი, მოსცა აფხაზთა მეფესა არიში, გავაზნი, და კჳრიკეს ორჴობი. ვითარ დაიზავნეს, და შემოიქცეს. მოვიდა კოსტანტი, აფხაზთა მეფე, ილოცა ალავერდს წმიდის გიორგის წინაშე, და შემოსა ხატი მისი ოქროთა. ხოლო ლაშქარი მისი უმრავლესი წარავლინა გზასა გარესა და ფრიად პატივ-სცა კჳრიკე ქორეპისკოპოსმან, და წარვიდა ქუეყანად თჳსად.

შემდგომად მცირედთა დღეთა გარდაიცვალა კოსტანტი,

აფხაზთა მეფე, და იშლებოდა ქუეყანა აფხაზეთისა ჟამ რაოდენმე. რამეთუ ესხნეს ძენი ორნი კოსტანტი მეფესა:

[265]

ერთი უზუცესი და მეორე, რომელი უშვა მეორემან ცოლმან, უმრწემესი. უზუცესსა ერქუა გიორგი, უმრწემესსა ბაგრატ. და იყო მათ შორის ბრძოლა ფიცხელი, რომელი თვთოეულად ჰპოვო ცხოვრებასა მათსა.

ხოლო ესე ბაგრატ სიძე იყო გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა; უშუელდა გურგენ ყოვლითა ძალითა მისითა. ვიდრე არა მიიცვალა ბაგრატ, არა იყო მშვიდობა და შემდგომად სიკუდილისა მისისა მიიღო სრულობით მეფობა აფხაზთა გიორგი მეფემან. იყო იგი სრული ყოვლითა სიკეთითა, სიმჴნითა და ახოვნებითა; ღმრთის-მოყუარე იყო, უმეტეს ყოველთა მამენებელი ეკლესიათა, მოწყალე გლახაკთა, უხვ და მდაბალი, და ყოვლითა კეთილითა და სათნოებითა სრული. ამან განაგნა და განაწყუნა ყოველნი საქმენი მამულსა და სამეფოსა მისსა: აღაშენა საყდარი ჭყონდიდისა, შექმნა საეპისკოპოსოდ, და განაშუენა იგი ნაწილთა სიმრავლითა წმიდათა მარტვლთათა.

მას ჟამსა გარდაიცვალა კვრიკე ქორეპისკოპოსი, და დაჯდა ქორეპისკოპოსად ფადლა, ძე კვრიკესი; ამან აღაგო ციხე ლოწობანთა. ამას-ვე ჟამსა მოვიდეს სარკინოზნი, რომელთა უცმობდეს საჯობით, და მოტყუენეს კახეთი, და დაწუეს ჯუარი და მცხეთა, და შეიქცეს; და წარვიდეს და წარიტანეს თანა ჯუარი პატიოსანი დაჭრილი. და შეედვათ სნება მუცლისა, და გულისხმა ყვეს, რომელ ჯუარისაგან ევნოთ. შეკრიბნეს ნაწილნი და წარმოსცნეს ჯუარსა. ჩაკრიბნეს ბუდესა შინა და აღმართეს ადგილსავე თჳსსა.

[266]

და ჰერეთსავე, მეფობამდე იშხანიკისსა, პირველნი ყოველნი იყვნეს მწუალებელნი; ხოლო იშხანიკ დისწული იყო გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა, და დედამან მისმან მოაქცივნა მართლმადიდებელად, დინარ დედოფალმან. და სალართა

დაეპყრა მაშინ ბარდავი და ადარბადაგანი. ხოლო გიორგი აფხაზთა მეფემან მისცა ქართლი ძესა თვსსა უზუცესსა კოსტანტის.

[267]

და ვითარ დაყო სამი წელიწადი, იწყო მტერობად მამისა თვსისა და ძეზნად მეფობისა. და ვითარ გამოცხადნა საქმე მისი, შედგა იგი უფლისციხეს და შეუდგეს თანა ტბელნი და სხუანი მრავალი აზნაურნი.

ხოლო გიორგი მეფემან ვითარ დაიდასტურა განდგომა მისა თვსისა, და გამოილაშქრა ყოვლითა ძალითა თვსითა, და მოიყვანნა ტაოელნი მეფენი და ფადლა ქორეპისკოპოსი, და მოადგეს უფლისციხეს. და ბრძოდეს მრავალთა დღეთა და ვერარას ავნებდეს ციხესა, რომელ მრავლად დგეს შიგნით. ზოგსა დღესა შეიბნინა ცხენითა, და ზოგსა დღესა ქუეითნი.

მაშინ გიორგი მეფემან აბირნა აზნაურნი საზუერელნი ესრე სახედ: „გამოვედ ჩუენ წარგიყვანოთ აფხაზეთად, შენ დაჯედ მეფედ და მამა შენი დარჩეს გარეგნით“. ხოლო მან დაიჯერა და მიენდო, გარნა აზნაურნი იგი, რომელნი უდგეს თანა, უშლიდეს საქმესა ამას, და მან არა ისმინა მათი. გამოვიდა ღამე ტივითა მტკუარსა, და ვითარ განწურა პირსა მტკუარისასა, ვერღარა დაითმინეს და მიეტევნეს შეპყრობად. და ვითარ იგრძნა ზაკულუბა მათი, შეაქცივნა ტივნი გარე, რათამცა შევიდა ციხესავე. ვერღარა დაიმორჩილნეს ტივნი და ჩაჴდეს ადგილსა, სადა ტივნი დადგებოდეს. შეიქმნა ჳმა, გამოვიდა მეფე და ყოველი ლაშქარი; დაიცივს ციხე გარეშემო, და რაჟამს განთენა, იწყეს ძეზნად. ხოლო იგი გამოსრულ იყო წყლით, და შესრულ იყო ნაპრალსა კლდისასა, და მუნ დამალულ იყო. პოვა იგი კაცმან ვინმე უნდომან, შეიპყრეს და მოჴგუარეს მეფესა, და მეფემან გააპატიჟა ბოროტად: პირველად თჳალნი დასწუნეს და

[268]

მერმე გამოყუერეს, და მოკუდა. ხოლო აზნაურნი, რომელნი დგეს ციხესა შინა, მინდობით გამოიყვანნა, და ტბელნი განუტევნა მშვიდობით, და გაგზავნნა იგინი ასფურაგანს.

გარდაიცვალა ფადლა ქორეპისკოპოსი, და დაჯდა კვრიკე ქორეპისკოპოსად. ამისა შემდგომად გადგეს აზნაურნი

გარდაბანელნი, იწყეს ზრახვად გიორგი მეფისა. გამოილაშქრა გიორგი მეფემან, ჩავიდა კახეთად, მოსწუა და ასწყვდა, და წარვიდა თვსადვე ქუეყანად. კუალად დადგა ატენს და მე მისი ლეონ იყო ერისთავად ქართლისა; და აწვა ყოველი ლაშქარი კუალად შთასლვად კახეთად. ვითარ ცნა კვრიკე, რამეთუ ვერ დაუდგებოდა, მოვიდა მათ წინაშე. და კუალად ენება გაპარვა ზაკვთ, შეიპყრა კელთა და წარვიდა კახეთად, რათამცა დედა-წული მისი აკრიბა კელთა. გარდაეხუენწეს, რამეთუ აცნობეს აზნაურთა ქართველთა.

მოერთო შურტა, მძა კვრიკე ქორეპისკოპოსისა, გიორგი მეფესა, და მოუტანა თანა ციხე მისი უჯარმო; და ეუფლნეს სხუათაცა ციხეთა კახეთისათა თჳნიერსამთა ციხეთა: ნახჭევანისა, ბოჭორმისა და ლოწობანთა.

ლოწობანნი ჰქონდეს ივანე არშის ძესა, და გამაგრდა შიგან, გაწირა პატრონი. აუგეს შურის-ციხე და დააყენნეს შიგან ლაშქარნი. და ციხე მარანისა ჰქონდა მაშინ ხახუასა, არშის ძესავე, მძასა ივანესსა; ლამოდა მსგავსად მძისა თჳსისა მკლავითა დაჭირვასა. მივიდა მეფე, უბრძანა შებმა ლაშქართა. ხოლო მათ წარიღეს კერჭითა და ხახუა მოიყვანეს შეპყრობილი წინაშე მეფისა; და მეფემან წარსცა პყრობილად ჯიქეთს.

ციხე ნახჭევანისა ჰქონდა ფადლას, ძესა კვრიკესსა. იგიცა გამაგრდა შიგან. ვითარ იხილა კვრიკე ქორეპისკოპოსმან, რამეთუ არღარა იყო ღონე მისი, ითხოვა სიმტ

[269]

კიცე ცოცხლებით გაგზავნისა, და დაულოცა კახეთი გიორგი მეფესა. ხოლო ლეონ, მე მეფისა, არა ლამოდა განტევებასა კვრიკესსა, რამეთუ არცა პირველ შეპყრობასა იყო ნება მისი, გარნა არა უსმინა მამამან მისმან. და კვრიკე ესე პირი ითხოვა, რათა მას ზამთარსა არა აღიღონ ციხე ბოჭორმა, და შემდგომად აღვსებისა წარვიდეს და ნება სცეს. ამისთჳს აღიღეს ციხე ნახჭევანისა და შვილი ერთი უმრწემესი, დავით, მძევლად, და განუტევეს დღესა ლამპრობასა.

წარვიდა მეფე აფხაზეთად, და შევიდა კვრიკე ბოჭორმას; ეკაზმოდა და ლამოდა შემდგომად აღვსებისა წარსლვასა. მაშინ შეეზრახნეს აზნაურნი ქართველნი და მათ თანა კახნი: გოდერძი

მგდეური, მამა ყანჩაელი, დაჩი კორინთელი, დაჩი და ივანე სხვლოსელნი, სარა და გრიგოლ ძმანი ფხუენელნი, და მათ თანა ორმოცდაათი აზნაური სხუა, და მიერთნეს კვრიკეს. დაუწყეს ბრძოლად ციხეთა, და მცირედთა დღეთა წარიხუნეს ციხენი ყოველნი; დაარღვენეს შურის-ციხე და ლოწობანთა, და კუალად ეუფლა კვრიკე მამულსა თვსსა.

მოვიდეს და უთხრეს გიორგი მეფესა წადება კახეთისა დაუმძიმდა დიდად, და აბრალა ყოველთა ვინცა-ვინ აწვა გაშუება კვრიკე ქორეპისკოპოსისა. და ვითარ ამას შინა გარდაცდა ზამთარი, კუალად გაგზავნა ლაშქარი თვსი, და ძე მისი ლეონ უჩინა წინამძღურად. და მოვიდა და მოწუა კახეთი, და მასვე ლაშქრობასა შინა მოართუეს ამბავი: მიცვალება დიდისა და ღმრთის-მოყუარისა გიორგი მეფისა. მაშინ მოუწოდა ლეონ კვრიკე ქორეპისკოპოსსა; და შეკრბეს ბაზალეთს, ტბისა პირსა, თვთოცხენოსნითა, და იუზნეს დღე ერთი, ვიდრემდის განუცხადა მიცვალება მამისა თვსისა. და აჰკიდა სიყუარული, და უქადა მისა მისისა სიძობა. და ვითარცა ესმა ესე კვრიკეს,

[270]

გარდაცდა ცხენისაგან, და თაყუანისცემითა მისცა მადლი, და განიხარა ზავი და სიყუარული, და უფროს პირი მზახობისა.

შეიქცა ლეონ და ეუფლა მამულსა და სამეფოსა თვსსა, რამეთუ მაშინვე შთავიდა აფხაზეთად. და განადიდა უფალმან ღმერთმან მეფობა მისი მსგავსად მამისა მისისა. იყო იგიცა ღმრთის-მოყუარე და სავსე ყოვლითა კეთილითა. ამან აღაშენა ეკლესია მოქვსა და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, აკურთხა და განასრულა ყოვლითა განგე ბითა. და ვითარ ეუფლა მამულსა თვსსა, აღუსრულა აღთქმა თვსი კვრიკე ქორეპისკოპოსსა, და მისცა ასული თვსი ცოლად ძესა მისსა. და შემდგომად მცირედისა მოკუდა ასული ლეონისი.

კუალად იწყო მტერობად კვრიკესა და ძეზნად კახეთისა; გაილაშქრა სპითა დიდითა, ჩადგა არაგვს პირსა, ასწყვდა მუხნარი, ხერკი და ბაზალეთი, და მას-ვე ლაშქრობასა დასწეულდა, შეიქცა გარე და მოკუდა.

შემდგომად მისსა დაჯდა დემეტრე მეფედ, ძმა ლეონისი, და ეუფლა ქართლსა. და ვითარ მოიწყო სამეფო თვსი, გარდაცდეს

ამას შინა ჟამნი. და იყო მმა მისი თეოდოსი საბერძნეთს, უკმეს კაცთა ვითმე ამის ქუეყანისათა, რათა გამოვიდეს მმასა თვსსა ზედა. რამეთუ სიცოცხლესავე დიდისა გიორგი აფხაზთა მეფისასა გაეგზავნეს ორნი შვილნი საბერძნეთს, თეოდოსი და ბაგრატ, რათა მუნ იზრდებოდნენ, ამისთვის რათა შემდგომად სიკუდილისა მისისა არა იყოს მათ შორის ბრძოლა და ჯდომა. გამოვიდა თეოდოსი საბერძნეთით, მოვიდა სამცხეს, და დადგა მარგის მერეს, უკმოზდა მესხთა აზნაურთა, იკრებდა ლაშქართა და ლამოდა მკლავითა თვსითა აღებასა მამულისა თვსისასა. ხოლო დემეტრე მეფემან წარავლინა ლაშქარი თვსი, დაესხნეს უგრძნეულად და გააქციეს თეოდოსი. წარვიდა ქართლს და მიმართა ადარნასეს,

[271]

მამელსა მთავარსა; შეიყვანეს იგი მამის ციხესა და მუნით გამოღმართ ეძიებდა საქმესა თვსსა.

მაშინ დემეტრე მეფემან მიგზავნა ლაშქარი თვსი, მოადგეს ციხესა მამისასა, და ჰბრძოდეს სამ თუე ოდენ. და ციხით გამოღმართ ევნებოდეს ფრიად. და ვითარცა მისჭირდა ციხოვანთა, ითხოვეს ფიცი და სიმტკიცე, რათა განუტეონ თეოდოსი და წარვიდეს მშვიდობით. და მათ მიიხდევს იგი, და გაგზავნეს მშვიდობით. წარვიდა წინაშე დავით კურაპალატისა, და მუნ დაყო წელიწადი ერთი.

და კუალად წარმოვიდა ტაოთ და მოვიდა კახეთად. მაშინ მოუგზავნა მოციქული დემეტრე მეფემან თეოდოსის და კვრიკე ქორეპისკოპოსსა და რქუა: „რათგან მოვიდა მმა ნემი საბერძნეთით, არა დაილევს ჩუენ შორის ბრძოლა, სიტყვთა კაცთათა; აწ შუამდგომელობითა შენითა მომანდევ მმა ჩემი, და ვიყვნეთ ორნივე სწორად უფალ მამულსა ჩუენსა, ვითარცა ვიშვენიეთ უწინარეს მე და ლეონ; და აღილე ჩემგან სიმტკიცე და შუამდგომელნი, და შენგან დიდად დავიმადლო საქმე ესე“. ვითარ ცნა კვრიკე ქორეპისკოპოსმან სიტყუა დემეტრე მეფისა, მოიყვანა თეოდოსი და აწვა მიხდობა მისი, და ეტყოდა: „მე ვიყო მეძიებელი სისხლისა შენისა“. და თეოდოსი მიანდო მმასა თვსსა და გაგზავნა.

მაშინ წარიყვანეს იგი ფიციტა და სიმტკიცითა, რომლითა

ეფუცნეს წინაშე სუეტსა ცხოველსა კათალიკოსი, მღდელთ-
მოდღუარნი და დიდებულნი ყოველნი. და

[272]

ვითარ მოვიდა თეოდოსი წინაშე ძმისა თვსისა, დაყვნა დღენი
მცირედნი. ხოლო დემეტრე მეფემან დაივიწყა შუამდგომლობა
ღმრთისა და კაცთა, და შემართა ფიცთა გატეხა: შეიპყრა თეოდოსი
და დასწუნა თუალნი. და ვითარ იხილეს ესე მყოფთა მამულისა
მისისათა, ძიება ყვეს ძმისა მათისა, რომელსა ერქუა ჩალა-
მეფე, და ვერ შეუძლეს ამისი ქმნა, რამეთუ დემეტრე მეფე იყო
მკნე და ახოვანი. და რაჟამს აღესრულა დემეტრე მეფე, იხილეს
ყოველთა მკვდრთა ქუეყანისათა, რომელ არღარა დარჩა მკვდრი
აფხაზეთისა და ქართლისა, გამოიყვანეს თეოდოსი, და დასუეს
მეფედ.

მაშინ მოვიდეს კახნი და მოადგეს უფლისციხესა. და იყო
მათ ჟამთა ერისთავი ქართლისა ივანე მარუშის-ძე, კაცი ძლიერი
და ერ-მრავალი. ამან წარავლინა მოციქული წინაშე დავით
კურაპალატისა; აწვა, რათა გამოილაშქროს ძალითა მისითა,
აღიღოს ქართლი: ანუ დაიმჭიროს თვთ, ანუ უბოძოს ზაგრატს,
ძესა გურგენისსა, ასულის წულსა გიორგი აფხაზთა მეფისასა,
რომელსა ეყოდა დედულად აფხაზეთი და ქართლი. ესევე ივანე
მარუშის-ძე ეძებდა ზაგრატს მეფედ. და ვითარცა მოისმინა
დავით კურაპალატმან სიტყუა ივანე მარუშის-ძისა, წარმოემართა
ძალითა თვსითა ყოვლითა, და მოვიდა ქართლად. და რაჟამს ცნეს
მოსლვა მისი კახთა, წარვიდეს ვითარცა მეოტნი და დაუტევეს
ქართლი.

მოვიდა დავით კურაპალატი, ჩამოდგა ქუაჯურელთა; მოეგება
წინა ქართლის ერისთავი ივანე მარუშის-ძე, აღიღო მისგან
უფლისციხე, და მიუბოძა ზაგრატს და მამასა მისსა გურგენს,
რამეთუ არა ესუა შვილი დავით კურაპალატსა, და ზაგრატ, ძე
გურგენისი, გაეზარდა შვილად თვსად.

[273]

ესე დავით კურაპალატი უმეტეს განდიდნა ყოველთა მეფეთა
ტაოსთა.

[274]

რამეთუ იყო პირველად ღმრთის-მოყუარე და გლახაკთ-მოწყალე, მდაბალი მშვიდი და ძვრ-უკსენებელი, ეკლესიათა მაშენებელი, ტკბილი, უხვ, კაცთ-მოყუარე და ფიქოსანთ-მოყუარე, ყოველთათვის კეთილის-მოყველი და სავსე ყოვლითა კეთილითა. ამან აღაშენა მონასტერი და საყდარი ღმრთისა, წმიდა ეკლესია ხახულისა.

დავითარ შეიქცა მუნით გარე, დაუტევნა უფლისციხეს გურგენ და ძე მისი ბაგრატ. მას ჟამსა იყო ბაგრატ ჯერეთ ასაკითა თვისითა უსრულ, ამისთვის თანაგანმგებელად დაუტევა მამა მისი გურგენ. შემოკრიბნა ქართველნი აზნაურნი და უბრძანა: „ესე არს მკვდრი ტაოსი, ქართლისა და აფხაზეთისა, შვილი და გაზრდილი ჩემი, და მე ვარ მოურავი ამისი და თანაშემწე; ამას დამემორჩილენით ყოველნი“ და დაყვნა დღენი მცირედნი და წარვიდა ტაოს.

ვითარ წარვდეს ამას შინა ჟამნი რაოდენნიმე, იწყეს კუალად მედგრობად ზაკუ-ლებით, ვითარცა არს ჩუეულეზა ქართლისა აზნაურთა: შეეუბნეს ნაქურდეველთა და საბოტარელთა, და მოიყვანნეს ლაშქარნი კახეთით; და გასცეს უფლისციხე, და შეიპყრეს გურგენ და ძე მისი ბაგრატ და დედოფალი გუარანდუხტ, წარიყვანეს კახეთად.

რაჟამს ცნა ესე დავით კურაპალატმან, დაუმძიმდა ფრიად, გამოილაშქრა ყოვლითა ძალითა მისითა, მოვიდა თრიალეთს შთასლვად კახეთად. და რაჟამს ცნეს კახთა, მოუგზავნეს მოციქული და მოუპყრეს პირი ზავისა: განუტევენს გურგენ და ბაგრატ.

[275]

და დედოფალი გუარანდუხტ, და შეუქციეს ქართლი და უფლისციხე, ხოლო წირქუალის ციხე და გრუი თვით დაიჭირეს. მას ჟამსა ეპყრა უფლისციხე და ქართლი გუარანდუხტ დედოფალსა. ესე გუარანდუხტ დედოფალი ასული იყო გიორგი აფხაზთა მეფისა და დედა ბაგრატისი.

და ვითარ გარდაჰდა ამას შინა წელიწადი სამი, და მეფობდა აფხაზეთს თეოდოსი მწუხარე. განირყუნა ქუეყანა იგი და შეიცვალა ყოველი წესი და განგება, პირველთა მეფეთაგან განწესებული იხილეს რა წარჩინებულთა მის ქუეყანისათა, იყვნეს ყოველნი ერთობით მწუხარებასა შინა დიდსა.

ამანვე ივანე მარუშის-ძემან ინება, რათა მოიყვანოს ბაგრატ მეფედ აფხაზეთისა. და მის თანა ყოველთა დიდებულთა, ერისთავთა და აზნაურთა აფხაზეთისა და ქართლისათა გამოითხოვეს ბაგრატ მეფედ დავით კურაპალატიცგან. ხოლო მან დიდითა იძულებითა ძნელად აღასრულა თხოვა მათი; ვითარცა ვთქუ პირველად, უშვილო იყო დავით კურაპალატი, და ბაგრატ გაეხარდა შვილად, მპყრობელად ორისავე კერძოსა ტაოსა. გარნა რაჟამს უმკვდრო ქმნილ იყო ქუეყანა ქართლისა და აფხაზეთისა, მოსცა მათ სიმტკიცითა და მძევლითა.

შთაიყვანეს იგი აფხაზეთს, დალოცეს მეფედ და დაემორჩილნეს ყოველნი ბრძანებასა მისსა: რამეთუ განსრულებულ იყო ასაკითა. და ვითარ გარდაცდა ამას შინა წელიწადი ორი, იწყო განგებად და საურავად და განმართებად ყოველსა საქმესა მსგავსად პაპისა მისისა, დიდისა გიორგი მეფისა, გინა თუ უმეტესადრე ვთქუა, რამეთუ ყოვლითურთ მიემსგავსებოდა ქცევასა გამზრდელისა თჳსისასა, დიდისა მეფისა დავით კურაპალატისასა, და იხილვებოდა მის თანა ყოველი საქმე კეთილისა. გამოგზავნა თეოდოსი მეფე, დედის ძმა მისი, ტაოს წინაშე დავით კურაპალატისა, რამეთუ ესე

[276]

საქმე გამონახა უმჯობესად, რათა ყოველთა კაცთა, დიდთა და მცირეთა, სასოება კეთილისა, გინა შიში უწყსოებისათჳს მისა მიმართ აქუნდეს.

შემდგომად ამისა გარდამოვიდა ქართლს, რათა განაგნეს საქმენი დაშლილნი ქართლისანი მოვიდა და დადგა თილუას. ხოლო მას ჟამსა აზნაურთა ქართლისათა რომელთამე არა ენება გარდამოსლვა მისი, რამეთუ თითოეულად განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა, დადაცათუ იყვნეს მორჩილებასა შინა გუარანდუბტისასა.

იწინამძღურეს ქავთარ ტბელი, მოეგებნეს ბრძოლად და დაუდგეს თავსა ზედა მოღრისასა. იხილა რა ბაგრატ აფხაზთა მეფემან, აღუზახნა სპათა თჳსთა, მივიდეს და შეეზნეს. იოტნეს ქართველნი: რომელნიმე დაჯოცნეს, რომელნიმე დაიპყრნეს და სხუანი კუალად მეოტნი გარდაიხუეწნეს და დაიფანჩნეს. მოვიდა უფლისციხეს, აღიღო ციხე დედისაგან თჳსისა, დაყვნა დღენი

და განაგნა მცირედ საქმენი ქართლისანი; წარიყვანა დედა თვსი და წარვიდა ქუეყანად აფხაზეთისა. და ვითარცა ჯელოვანმან მენავეთ-მოძღუარმან განაგო ყოველი საქმე აფხაზეთისა: რამეთუ მცირედ ამხილის ყოველთა, ვინ უკუე პოვის ურჩი, და მისსა ადგილსა განადიდის ერთგული და მისანდობელი თვსი.

და ამას შინა გარდაჲდეს წელიწადნი რაოდენნიმე. იყო მას ჟამსა ერისთავად კლდეკართა რატი, და ჰქონდა ციხე ატენისა და ქართლისაგან მტკუარსა სამხრით კერძო ყოველივე, თრიალეთი, მანგლის-ჯევი და სკვრეთი; არა მორჩილობდა კეთილად ბაგრატ მეფესა.

შეკრიბა უცნაურად სპა თვსი ყოველი ბაგრატ მეფემან და გამოვიდა ქართლს: ენება შეპყრობა რატი ერისთავისა. მაშინ უკუე აუწყეს მსწრაფლ დავით კურაპალატსა და უთხრეს ესრე სახედ: „არა სადა წარვალს სხუაგან, არამედ განმზადებულ არს

[277]

სიკუდილად შენდა. და შეკაზმულ იყო გურგენ, მამა ბაგრატისი, მისლვად შვილისა თვსისა თანა. ხოლო დავით კურაპალატი წარმოვიდა მსწრაფლ, მოუწოდა ლაშქარსა თვსსა და უქმო ყოველთა მეფეთა სომხითისათა. და მაშინ ჯერეთ ცოცხალ იყო პაპა ბაგრატისი, ბაგრატ ქართველთა მეფე; იგიცა მოვიდა დავით კურაპალატისა წინაშე, რამეთუ ემინოდა მისა თვსისა გურგენისგან წაღებასა მეფობისასა. მოვიდეს და დადგეს დღივს სპითა დიდითა, რომელთა არა იყო რიცხვ, და გაგზავნნა ლაშქარნი გურგენს ზედა. მიეგებნეს წინა გურგენს, და შეიბნეს გარდათხრილთა, თავსა შავშეთისასა; გააქციეს გურგენ, და შთაიხუეწა მეოტი, და შევიდა ციხესა წყფთისასა.

მას ჟამსა მოსრულ იყო ბაგრატ თრიალეთს; დადგა კარუმეთს. გაგზავნა მოციქული, განახნა ლაშქარნი და იხილა, რომელ ძალითა არა ეგებოდა წინააღდგომა დავით კურაპალატისა. მაშინ დაუტევნა სპანი თვსნი ადგილსა ზედა, და თვთ მარტო მივიდა წინაშე მისსა; ითხოვა შენდობა და აუწყა, ვითარმედ: „სხვსა არა რომლისათვს მოვედ, გარნა არა მორჩილებისათვს რატისა“. ხოლო მან გაგზავნა და უბრძანა ესრეთ: „მითხრეს რომელ სიკუდილად ჩემდა გამოსრულ იყავ, გარნა აწ ვსცან დასტური, რომელ უბრალო ხარ. არამედ მითავისუფლებიხარ რატის ზედა: დაიმორჩილე ვითაცა სახედ გწადიან“.

მაშინ წარმოვიდა სიხარულითა სავსე, და წარვიდა მას ჟამსა აფხაზეთადვე, რათა ვერ უგრძნას რატი და უგრძნეულად მივიდეს ოდეს არა გონებდეს. ვითარ მოიწია ჟამი ზამთრისა, მოვიდა ძალითა თვისითა ყოვლითა და მოადგა კლდე-კართა იხილა რა ესე რატი, გამოვიდა გარე და გამოიტანა შვილი მისი ლიპარიტ თანა, შევედრა

[278]

ბაგრატ აფხაზთა მეფესა, და მისცა ციხე თვისი ბაგრატს, და თვთ დაჯდა მამულსა თვისსა არგუეთს.

კუალად ვითარ წარვდეს ამას შინა ჟამნი რაოდენნიმე და ვითარ ვთქუ პირველვე, მოიწყუნა და განაგნა ყოველნი საქმენი აფხაზეთისანი: ურჩნი თვისნი შეცვალნა დიდებისაგან და ადგილთა მათთა დაადგინნა ერთ-გულნი და მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა. და წარემატა ყოველთა მეფეთა აფხაზეთისა და ქართლისათა ყოვლითა განგებითა. და განამრავლა ლაშქარი თვისი უმეტეს ყოვლისა ჟამისა.

გამოილაშქრა ყოვლითა სპითა თვისითა, გარდამოვიდა ქართლს, წარგზავნა მოციქული კახეთს, ითხოვნა ციხენი ქართლისანი, რომელნი მათ ჰქონდეს. მას ჟამსა იყო ქორეპისკოპოსი დავით. ხოლო მან არა ინება მოცემა ციხეთა, არამედ მიუმცნო ესრეთ: „უკეთუ ეძიებ ციხეთა, იყოს ჩუენ შორის დამჯერებელ მკლავი და ომი. ხოლო მე წინა მოგეგებო ქსანსა ზედა“.

განუწყრა ბაგრატ, აფხაზთა და ქართველთა მეფე. და კურაპალატი იყო მას ჟამსა დღივს, რამეთუ განაგებდა საქმეთა ტაოსა და ქართლისათა, რომელ მაშინ თვთვე ეპყრა ტაო მიცვალებასა ზედა მამისა მათისა გურგენ მეფეთ-მეფისა. წარგზავნა კაცი

[279]

მოსწრაფედ, აწჳა სპათა აფხაზეთისა და ქართლისათა, და თვთ წარემართა ზემოთა ლაშქრითა, გაიარა თრიალეთი, გავლო კიდი მცხეთისა. და მოერთნეს თანა აფხაზნი და ქართველნი. დადგა თიანეთს, და იწყო შემუსრვად კახეთისა. და ვერ წინააღუდგა დავით, რამეთუ იყო ძალი მისი ურიცხვ; იწყო ბრძოლად ციხეთა

და მას ჟამსა აღიღო ქუეყანა ჰერეთისა, და განაჩინა მთავრად აბულალ და წარმოვიდა შინა.

და მათვე ჟამთა, რაჟამს წარმოვიდა ბაგრატ აფხაზთა მეფე, კულად მიიქცეს კაცნი ჰერეთისანი და მიერთნეს დავითს; აღიღო დავით ჰერეთი. შემდგომად მცირედისა ჟამისა მიიცვალა. კულად გამოვიდა ყოვლითა სპითა თჳსითა ბაგრატ, აღიღო მეორედ ჰერეთი. დაიჭირა დინარ დედოფალი თჳსად, იწყო ძებნად კახეთისა, და ძალითა მისითა მიუწდომელითა ორ წელ წარიხუნა ყოველნი ციხენი კახეთისანი. შეაწყუდია კვრიკე ბოჭორმას, და დაუყენა ციხესა გარეშემო მცველნი წელიწდამდი, წარიღო ბოჭორმაცა. და დაიპყრა სრულიად ჰერეთი და კახეთი, წარმოიყვანა კვრიკე და დაიჭირა თჳსსა კარსა ზედა.

მას ჟამსა განდიდნა ფადლონ, ამირა განძისა, იწყო კირთებად ერისთავთა ჰერეთისა და კახეთისათა, ჟამითი-ჟამად მეკობრობით და პარვით რბევად და ტყუენვად ადგილითი-ადგილად. ხოლო იხილა რა დიდმან მეფემან ბაგრატ კადნიერება მისი, დიდად შეძრწუნდა და აღივსო შურითა. განემზადა ყოვლითა სპითა მისითა, წარგზავნა მოციქული წინაშე გაგიკ შაჰანშა სომეხთა მეფისა; აწჳა, რათა იძიოს შური ფადლონისგან. ხოლო მან განიხარა სიხარულითა დიდითა, მოსწრაფედ მოუწოდა ყოველთა

[280]

სპათა თჳსთა, წარმოემართა და მოვიდა წინაშე ბაგრატ აფხაზთა მეფისა. შეკრბეს ორნივე ძორაკერტს; მიმართეს ფადლონს, დიდად განლაღებულსა, მოძულესა ქრისტიანეთასა, რომელი-იგი ყოვლითურთ ეძიებდა წარწყმედასა ყოველთა ჯუარის მსახურთასა. და ვითარ იხილა ძალი მათი უძლეველი, შეუშინდა, წარვიდა და მიმართა სიმაგრეთა შესლვად.

ამან დიდმან და ყოვლითურთ ძლევა-შემოსილმან მეფემან ბაგრატ წარმოტყუენა ქუეყანა რანისა, მოადგა ქალაქსა შანქორსა, დაუდგნა ფილაკავანნი, და მცირედთა დღეთა დაღეწნეს ზღუდენი შანქორისანი. ხვალისა დღე ეგულებოდა შემუსრვად და წარტყუენვად ქალაქისა მის. მას ღამესა მოუვლინა მოციქული ფადლონ, ითხოვა შენდობა; აღუთქუა დღეთა შინა სიცოცხლისა მისისათა მსახურება, გაუკუეთა ხარაჯა და დაუწერა თავის-თავითა ლაშქრობა მტერთა მისთა ზედა მაშინ უბრძანა და შემოკრიბნა ყოველნი დიდებულნი წინაშე მისსა; უბრძანა

პირველად, რათა დაიჭირონ ქალაქი იგი ძალითა მათითა. იხილეს და განიცადეს, და მოაჴსენეს, რომელ ვერ-ვის ძალ-ედვა. და უფროს ამისთვის, რომელ სხუათა ყოველთა სალაშქროთა საქმეთაგან უცალო იქმნებოდეს.

კუალად უბრძანა და განიზრახა დაზავება ფადლონისი. და მათ ყოველთა, სიბრძნითა მათითა, გამოარჩიეს და უმჯობესად აწვეს ზავი. უბრძანა და გაგზავნა მოციქული, და მისგან აუწყა ზავი დასტური. მაშინ ფადლონ განიხარა სიხარულითა დიდითა, აღასრულა ყოველი იგი, სიტყვთ აღთქმული, საქმით: უმღუნა ძლუენი დიდი და მიუწდომელი, აღავსნა ყოველნი დიდებულნი ნიჭითა მიუწდომელითა, და წარმოვიდა შინა გამარჯუებული.

[281]

ამანვე დიდმან მეფემან აღაშენა საყდარი ბედიისა, და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, მოცვალა მუნ გუდაყვსა საეპისკოპოსო, შეწირნა სოფელნი მრავალნი ყოველთა ჴევთა და ადგილთა, განასრულა ყოვლითა განგებითა, შეამკო ყოვლითა სამკაულითა ეკლესია, აკურთხა და დასუა ეპისკოპოსი. უკეთუ ვისმე ენებოს განცდად და გულისხმისყოფად სიმაღლისათჳს დიდებისა მისისა, პირველად განიცადოს სამკაული ბედიისა ეკლესიისა, და მისგან გულისხმა ყოს, რომელ არავინ ყოფილ არს სხუა მეფე მსგავსი მისი ქუეყანასა ქართლისასა და აფხაზეთისასა.

ამანვე აკურთხა ეკლესია ქუთათისა განგებითა დიდითა და მიუწდომელითა. რამეთუ შემოკრიბნა მახლობელნი ყოველნი ჴელმწიფენი და კათალიკოსნი, მღდელთმომღუარნი და ყოველთა მონასტერთა წინამძღუარნი, და ყოველნი დიდებულნი ზემონი და ქუემონი, მამულისა და სამეფოსა მისისა მყოფნი, და სხუათა ყოველთა საჴელმწიფოთანი.

ესე ბაგრატ, აფხაზთა და ქართველთა მეფე წარემატა ყოველთა ჴელმწიფეთა ყოვლითა განგებითა. ამისდა შემოვრენდ და ამისდა მოაჯედ შეიქმნეს ყოველნი ჴელმწიფენი, მახლობელნი და მოთაულნი მამულისა და სამეფოსა მისისანი, მოლაშქრედ ვითარცა თჳსნი და მისანდობელნი. და დაუმორჩილნა ღმერთმან ყოველნი მტერნი და წინააღმდეგომნი მისნი; მომადლა დღეთა მისთა მშჳდობა და დიდი დაწყნარება ქუეყა

[282]

ნისა. და უკეთუ ვინმე ინებოს თვთოეულად წარმოთქმად ყოველთა განგებულებათა მისთა, მოუძღურდეს ძალი მისი, რომელთაგან მცირედი წარმოვთქუ ჟამთა სიგრძისაგან არა-დავიწყებისათჳს.

და ვთქუა ესეცა, რომელ შემდგომად დიდისა მეფისა ვახტანგ გორგასლისა არავინ გამოჩენილ არს სხუა მსგავსი მისი დიდებითა და ძალითა, და ყოვლითა გონებითა; ეკლესიათა მამულებელი იყო, გლახაკთა მოწყალე და სამართლისმოქმედი ყოველთა კაცთათჳს.

მეფობდა ოცდათექუსმეტ წელ და გარდაიცვალა შემკობილი მკცითა შუენიერთთა, ქრონიკონსა ორას ოცდათოთხმეტსა, თუესა მაისსა შუდსა, დღესა პარასკევსა. და იყო დღეთა მიცვალებისა მისისათა ტაოს და წარმოიღო გუამი მისი ზვადმან ერისთავთ-ერისთავმან, და დამარხა ბედიას.

შემდგომად მისსა მეფე იქმნა მე მისი გიორგი. და იყო იგიცა სასვე ყოვლითა სიკეთითა.

[284]

ხოლო ესე გიორგი ეუფლა ყოველსა მამულსა და სამეფოსა თჳსსა ჟამსა ოდენ სიყრმისა და სიჭაბუკისა მისისასა, რამეთუ იყო, რაჟამს მეფე იქმნა, წლისა თორმეტისა.

ხოლო მეშუდესა წელსა მეფობისა მისისასა გამოვიდა ბასილი, მეფე ბერძენთა, მას ზედა ყოვლითა სპითა საბერძნეთისათა და უცხოთესლითა ურიცხვთა. ხოლო გიორგი მეფე განვიდა სპითა დიდითა წინააღდგომად მისსა. და დაიბანაკეს ორთავე ქუეყანასა ბასიანისასა მრავალდღე, და არი მიმართეს ბრძოლად ურთიერთას. მორიდა გიორგი მეფემან, მოვიდა და დაწუა ქალაქი ოლთისი. და მუნით მოვიდა კოლას, და გამოუდგა კუალსა, და მოუდგა უკანა ბასილი, მეფე ბერძენთა. და შეკრბეს უკანამავალნი გიორგისნი და წინა-მავალნი ბასილისნი, და იქმნა ბრძოლა დიდი სოფელსა, რომელსა რქვან შირიმნი. და მოისრნეს ორკერძოვე მრავლად, მოკლნეს ერისთავნი და დიდებულნი: რატი, მე ლიპარიტისი, და ხურსი. და გვანად ეწია ჳმა გიორგი

[285]

მეფესა, ვითარმედ ომი არს უკანა-მავალთა ზედა. მაშინ უბრძანა სპათა თჳსთა და აღიჭურნეს მსწრაფლ. განვიდა თვთ გიორგი

მეფე, რამეთუ ახოვან იყო და უშიში ყოვლითურთ ვითარცა უკორცო, და მის თანა სიმრავლე სპისა მისისა. და მოვიდა მუნით ბასილი მეფე ყოვლითა სპითა მისითა. შეკრბეს იმიერ და ამიერ, იქმნა ბრძოლა დიდი, და მოისრნეს ბერძენნი ფრიად, და წარმოიდეს ავარი. ეზომ გაგრძელდა მათ შორის ბრძოლა, რომელ სივლტოლად განემზადა ბასილი მეფე.

ხოლო ვითარ სულმოკლე იქმნეს ქართველნი, მორიდეს და წარმოვიდეს. წარმოუდგეს უკანა ბერძენნი და დაჯოცნეს ურიცხუნი პირითა მახვლისათა მოუწია ლაშქარ მან არტანს, ტყუე ყვეს და მოაოკრეს არტანი. და რაჟამს წარვიდა გიორგი მეფე თრიალეთს, წარმოუდგა უკანა, ასწმჷდა ქუეყანა ჯავახეთისა და გარდავიდა თრიალეთს. კულადცა დაეახლნეს ურთიერთას, რამეთუ განძლიერდა გიორგი მეფე და მოირთო ძალი კახეთისა და ჰერეთისა, გარნა დაუშალეს შეზმა მეორედ.

შეიქცა ბასილი მეფე თრიალეთით, უკუმოიარა ჯავახეთი და არტანი. და კულად უბოროტესადრე შურის-გებით მოაოკრნა ქუეყანანი იგი; წარვიდა და დაიზამთრა ქუეყანასა ხალდისასა, მახლობელად ქალაქსა ტრაპიზონთასა. და ვიდოდეს მათ შორის მოციქულნი ზავისა და სიყუარულისათჳს.

მას ჟამსა იქმნა დიდი განდგომილება საბერძნეთს. შეიერთნეს სპასპეტი და წარ

[286]

ვეზი, მე ფოკას განდგომილისა და წარიდგინეს ქუეყანა აღმოსავლეთისა. და დიდად შემრწუნდა ამისთჳს ბასილი. გარნა პატივ-სცა ღმერთმან მასვე, და მოკლა წარვეზი ქსიფე; და გადგეს რომელნი მირთულ იყვნეს. ხოლო ქსიფეს მიეგო ცრუობა წარვეზისა: რამეთუ შეიტყუეს ციხესა დალასანოსთა სისხლისათჳს ფოკას მისა, შეიპყრეს და მოჰ[287]გუარეს ბასილი მეფესა, და მან ექსორია ყო კუნძულსა რომელსამე. და მისთანათა მრავალთა მოჰკუთნა თავი მახვლითა, რომელთა თანა იყო ფერის, მე ჯოჯიკისი, ნათესავით ტაოელი, და სხუანი იყვნეს ბერძენნი.

კულად შემოიქცა ბასილი, მოვიდა ბასიანს, ითხოვდა ქუეყანათა და ციხეთა, და აღუთქმიდა ზავსა და მშვიდობასა. ცნა რა გიორგი მეფემან, წარავლინა ზვადი ერისთავი სპითა მისითა და უბრძანა, რათა[მცა] ზავის მიპყრობითა მცირედ-ხან დაიმჭირვა ადგილსა, და თვთ წარუდგა უკანა სპითა ძლიერითა.

და განიზრახვიდა ესრეთ: „უკეთუ ინებოს ზავი ბასილი მეფემან, იქმნეს ესრეთ; და უკეთუ ინებოს ომი, განვემზადნეთ მისთვისცა“. ხოლო რომელთა არა უნდა ყოფად მშვდობისა, იწყეს განმზადებად ბრძოლად და მივიდეს ბასილი მეფესა ზედა დაბანაკებულსა, რომელსა უწოდიან სჳნდაქსად.

იწყეს ბრძოლად და აოტეს ზოგი ლაშქრისა მისისა განუწერა ბასილი მეფე, უბრძანა მოყვანებად ძელისა ცხოვრებისა, და მანდილი წმიდა დადვა ქუეყანასა ზედა, და თქუა: „უკეთუ მიმცე კელთა მტრისათა, არღარა ვიყო თაყუანისმცემელ თქუენდამი უკუენისამდე“. და ვითარ გაგრძელდა მათ შორის ბრძოლა, კუალად-ცა მეოტ იქმნნეს

[288]

სჳანი ქართველთანი და წარმოვიდეს მეოტად, მოისრნეს ურიცხუნ პირითა მახზლისათა; და რომელნიმე ტყუე იქმნნეს. და წარიღეს აჳარი დიდალი და განძი სამეფო, რომელი ჰქონდა თანა.

და წარმოუდგა უკანა ბასილი მეფე. ხოლო კუალადცა იწყეს ზავად, ვითარცა პირველ; რამეთუ შიში დიდი აქუნდა საბერძნეთით განდგომისა. და ყვეს მშვდობა და დაიზავნეს, და მისცა გიორგი მეფემან მძევლად ძე თჳსი ბაგრატ წელიწდისა სამისა და ციხენი რომელ პირველ გაეცნეს აზნაურთა დაუცალნა და მისცნა; სხუანიცა ციხენი პირველ მიცემულნი და უკანის თოთხმეტნი; და ქუეყანა, რომელი ჰქონდა დავით კურაპალატსა ტაოსთა, ბასიანს, კოლა-არტანთა და ჯავახეთს. ხოლო რომელნიმე ამა ქუეყანათაგან ეკლესიანი, სოფელნი და ადგილნი დაულოცნა გიორგი მეფესა. და წარვიდა ბასილი მეფე და თანა წარიყვანა ბაგრატ უფლის-წული მძევლად ძე გიორგი

[289]

მეფისა ჩუენისა. აღუთქუა ფიცითა აღთქმა, ვითარმედ: „წელსა მესამესა გამოგიგზავნო ძე შენი“. და იყო. სამ წელ ქალაქსა სამეფოსა კოსტანტინეპოლეს და წელსა მესამესა გამოგზავნა, ვითარცა აღუთქუა.

რაჟამს მოიწია მამულსა და სამეფოსა თჳსსა, მოჰყვა თანა კატაბანი აღმოსავლეთისა ვიდრე საზღვართამდე მამულისა

მისისა. და ვითარ შეიქცა გარე, მოეწია სწრაფით მანდატური და მოართუა კატაბანსა წიგნი კოსტანტინე მეფისა, რომელსა წერილ იყო ესრე სახედ, ვითარმედ: „განგებითა ღმრთისათა მიიცვალა სანატრელი ძმა ჩემი, ბასილი მეფე, და ნაცვლად მისსა ვიქმენ მე მეფედ ყოველსა საბერძნეთსა. აწ უკუე, სადაცა მიწევნულ იყოს განსაგებელსა ჩემსა ბაგრატ, მე გიორგი აფხაზთა ჯელმწიფისა, შეაქციეთ სწრაფითა დიდითა, რომელ მოიწიოს წინაშე ჩუენსა“.

ხოლო მან, ვითარცა წარიკითხა ბრძანება მეფისა, ენება, რათამცა შეაქცია გარე ბრძანებისაებრ მისისა შეიქცა სწრაფით, დევნა უყო უკანა. რაჟამს მიეახლა, იხილა, რომელ სიმრავლე დიდძალი მიგებებულ იყო წინა: დიდებულნი, ერისთავნი და აზნა ურნი ტაოელნი, მესხნი და ქართველნი, რომელთა არა იყო რიცხვ სიმრავლისა მათისა. შეიქცა გარე და უთხრა მანდატურსა, რომელი მიწეულ იყო: „უკეთუ ძალ გიც შენ, აქციე, ჩემგან კულა ესე აღარა ეგების“.

[290]

ჴ, დიდი საკვრველება და მოწყალება ღმრთისა! ვითარ მყის განერა მართალი ჯელთაგან მათთა, რომელთა ენება ზაკვთ შექცევა მისი. და თუ ვისმე გენებოს განცდად ესევითართა, შეწევნითა ღმრთისა-მიერითა იხილეთ და განიცადენით ურიცხუნი ჯელის აპყრობანი ღმრთისა-მიერნი ამას დიდსა ბაგრატს აფხაზთა მეფესა ზედა, რომელნი არავის ზედა. მოწევნულ იყვნეს სხვსა მეფისა, რომლისათვს ჟამსა და ჟამსა გაუწყოს წინამდებარემან სიტყუამან.

ვითარ უკუე მოიწია წინაშე მამისა თვსისა გიორგი მეფისა, სახლად მათდა ქუთათისს, იხილეს მშობელთა მისთა შვილი მათი მსგავსი განუცდელისა და მიუთხრო- ბელისა სიკეთისა მათისა, ყოვლითურთ შუენიერი, რომლისა სიკეთისა მისისათვს შეუძლებელ არს კაცთაგან მითხრობა. იხილეს რა, განიხარეს სიხარულითა მიუთხრობელითა და შეწირეს მადლობა ღმრთისა მიმართ. იყო ქრონიკონი მას ჟამსა ორას ორმოცდახუთი.

შემდგომად ორისა წლისა გარდაიცვალა გიორგი მეფე, სავსე ყოვლითა სიკეთითა, ჟამსა ოდენ სიყრმისასა, რომელ არავინ გამოჩენილ იყო მსგავსი მისი მამათა შორის მისთა ახოვნებითა, ჭაბუკობითა და სიქუელითა, ტანითა და სახითა, ცნობითა,

[291]

და სავსე ყოვლითა განგებითა საცელმწიფოთა, ქრონიკონსა ორას ორმოცდაშვიდსა, თუესა აგვსტოსა თექუსმეტსა, ქუეყანასა თრიალეთისასა, ადგილსა, რომელსა ეწოდების მყინვარნი გინა იწრონი. და დაუტევა გლოვა და მწუხარება ყოველთა მკვდრთა მამულისა და სამეფოსა მისისათა. იგლოვდეს ყოველნი სიკეთისა, და სიჭაბუკისა, და ახოვნებისა მისისათჳს. წარიყვანეს და დამარხეს საყდარსა ქუთათისსა.

ესხნეს შვილნი ოთხნი: ძენი ბაგრატ და დემეტრე, და ასულნი გუარანდუხტ და კატა; მეხუთე შვილი მათი მართა მიცვალებულ იყო შემდგომად მიცვალებისა დიდისა მეფისა გიორგისსა, მასვე ჟამსა მეფე იქმნა ბაგრატ ყოველსა მამულსა და სამეფოსა მისსა ზედა, ზემოსა და ქუემოსა, წელიწდისა ცხრისასა.

მასვე ჟამსა წარვიდეს აზნაურნი ტაოელნი საბერძნეთს: ვაჩე კარიჭის-ძე და ბანელი ეპისკოპოსი იოვანე, და მათ თანა სიმრავლე აზნაურთა ტაოელთა. ხოლო კოსტანტინე მეფემან მოქცევასა ოდენ წელიწდისასა გამოგზავნა პარკიმანოზი ლაშქრითა ურიცხვთა,

[292]

მოვიდა და ჩამოდგა, და მოაოჯრნა იგივე ქუეყანანი, რომელნი ბასილი მეფესა მოეოჯრნეს. მოვიდა თრიალეთს ციხესა ქუეშე კლდე-კართასა; მას ჟამსა ჰქონდეს ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავსა, ძესა ლიპარიტისასა. შემოკრიბნა სხუანიცა აზნაურნი, დაუდგეს განმათა და შეებნეს ციხესა ქუეშე. რაჟამს იხილა პარკიმანოზმან, რომელ ვერას ავნებდა, შეიქცა გარე. მასვე ჟამსა წარვიდა ჩანჩახი ფალელი საბერძნეთს, მისცა ციხე გარყლობისა, მიერთო ბერძენთა, და არჯევან ჰოლოლას-ძემან მისცა ბერძენთა ციხე წერეფთისა.

რაჟამს იხილა საბა, მტბევარმან ეპისკოპოსმან, რომელ შავშეთს არღარა იყო სხუა ღონე, ააგო ციხე თავსა ზედა ტბეთისასა, დაიჭირა ქუეყანა შავშეთისა, ქმნა დიდი ერთგულობა ბაგრატ აფხაზთა მეფისათჳს. პატივ-სცა ღმერთმან და ვერ წარუღეს ქუეყანა მტერთა. რამეთუ მას ჟამსა გაგზავნა პარკიმანოზმან და პროედროსმან იოვანე ბანელი ხარტულარი, წარიყვანა თანა ვალანგი ლაშქრითა დიდითა, და მისცა თანა დემეტრე კლარჯი, ძე სუმბატისი, რეცა შესატყუენელად ქუეყანისა კაცთათჳს,

და ამით მიზეზითა მოიქცეს მრავალნი კაცნი მის ქუეყანისანი წურილისა ერისაგან. შემოვიდა მასვე ციხესა შინა ეზრა ანჩელი, და რომელნი აზნაურნი გამოჩნდეს ერთგულად, შეუდგეს მასვე ციხესა შინა და გამაგრდეს ფრიად.

[293]

ხოლო ციხე არტანუჯისა ჰქონდა იოვანეს ერისთავსა აბუსერსა, და მათ ჟამთა ქუეყანათა ამათ შინა იქმნნეს ბრძოლანი და შუღლნი და მი-და-მონი მრავალნი. და ვითარ დიდად იღელვებოდა ქუეყანა ესე, კულადცა პატივ-სცა ღმერთმან ზაგრატს, აფხაზთა და ქართველთა მეფესა. ეწია სენი სასიკუდინე კოსტანტინე მეფესა. მოუწერა პარკიმანოზს პროედროსსა, უკმო შეღმართ. ხოლო იგი წარემართა მსწრაფლ და, ვიდრე მოვიდოდა, მიიცვალა კოსტანტინე მეფე. და რაჟამს მიიცვალებოდა, დასუა სხუა მეფე, სახელით რომანოზ, და შერთო ცოლად ასული თვისი ზოია.

[294]

შემდგომად ამისსა, წელსა მესამესა, წარვიდა დედოფალი მარიამ, დედა ზაგრატისი, აფხაზთა მეფისა, საბერძნეთად მიებად მშვდობისა და ერთობისა, და კულად მიებად პატივისა კურაპალატობისა მისათვს თვისისა, ვითარცა არს ჩუეულება და წესი სახლისა მათისა, და მოყვანებისათვს მის ცოლისა.

და ვითარცა მიიწია საბერძნეთად წინაშე ბერძენთა მეფისა, აღუსრულა ყოველი სათხოველი სიხარულით: მოსცნა ფიცნი და სიმტკიცენი ერთობისა და სიყუარულისათვს, დაუწერნა ოქრო-ბეჭედნი, მოსცა პატივი კურაპალატობისა, და მოსცა ცოლად ზაგრატისთვს ელენე დედოფალი.

[295]

მო-რა-იწია მარიამ დედოფალი მამულსა მისა თვისისასა, ქუეყანასა ტაოს, მორათუა პატივი კურაპალატობისა. აღასრულეს ქორწილი, უკურთხეს გვრგვნი ბანას.

და შემდგომად მცირედისა ჟამისა მიიცვალა ელენე დედოფალი ქუთათისს შინა, და შეერთო ცოლად ზაგრატ მეფემან ბორენა დედოფალი, ოვსთ მეფისა ასული, დაამდო დორდოლელისა.

და ამისსა შემდგომად სხუაცა ძე დარჩა გიორგი მეფესა

ანაკოფიას შინა, ოვსთა მეფისა ასულსა მეორესა ცოლსა თანა. და აზნაურთაგან იყო მათ შუა მი-და-მო საუბარი, და ყრმა მცირე იყო, სახელით დემეტრე. ვერცა გაამეფეს, თუცა ვის გულსა ედვა, და ვერცაღა გამოინდევს ბაგრატ მეფემან და დედამან მისმან, არცაღა თავადთა დიდებულთა ამის სამეფოსათა. და ვერღარა დაიდგნა და წარვიდა სამეფოსა მისგან, და მიმართა ბერძენთა მეფესა, და წარუტანა თანა ანაკოფია. და მიერიოგან წარუტდა ანაკოფია აფხაზთა მეფესა მოაქაჟამადმდე.

და შემდგომად ამისა მოირჭუნა და ეუფლა ზემოსა და ქუემოსა თავის მამულსა ზედა ბაგრატ.

და დიდი ფადლონ ავად იქცეოდა, და სწუნობდა ყოველთა მოთაულთა ამის სამეფოსათა. და ვიდრე ყრმაღა იყო ბაგრატ, შეკრბეს ლაშქარნი ამის სამეფოსანი, იპირნეს ლიპარიტ და ივანე აბაზას-ძე; მოვიდა დიდი კვირიკე, რანთა და კახთა მეფე, დავით სომეხთა მეფე, და ჯაფარ ამირა ტფილელი, რამეთუ ესე ყოველნი პირობითა კვრიკესითა შეკრებულ იყვნეს ეკლესს ფადლონს ზედა; გააქციეს ფადლონ და აუწყვდეს ლაშქარი, აიღეს ავარი და განძი ურიცხვ. ამიერიოგან ვიდრე სიკუდილამდე შეჰავდა ფადლონ.

და სიმცირესავე შინა ბაგრატ მეფისასა ლიპარიტ ლიპარიტის ძემან და ივანე აბაზასძემან, ქართლის ერის-თავმან, მუხათ-გუერდსა გამოიტყუეს ტფილელი ამირა ჯაფარ, და შეიპყრეს, და დიდი ხანი დაყვეს პატიმრობასა შინა, და წარუღეს ბირ

[297]

თვსი. შეიწყალა აფხაზთა მეფემან და დაუტევა ტფილისს ზედა ამირად; და მიერიოგან დარჩა მტერობა ლიპარიტეთ და ამირას შუა.

და შემდგომად მცირედისა ჟამისა აზრახა ლიპარიტ ბაგრატს წაღება ტფილისისა. მოადგეს ტფილისსა მტკუარსა ამიერიო, ზემოთ და ქუემოთ, აფხაზთა მეფისა ლაშქარნი, და წყალსა იმიერიოთ, ისნით კერძო, მოადგეს ლაშქარნი კახნი და ჰერნი მას ჟამსა მოკლულ იყო დიდი კახთა მეფე კვრიკე ოვსისა ვის-მე მონისა მიერ, რამეთუ წყობასა შინა ოვსთა მეფე ურდურე მოეკლა კვრიკე მეფესა. და მესისხლეობით მოიკლა კვრიკე მეფე ნადირობასა შინა, ფიდრაზის გორთა, ოვსისა მონისა მიერ. მას ჟამსა იყო მეფე კახეთს გაგიკ, ძე დავით სომეხთა მეფისა

სამშვლდარისა და ძორაკერტელისა, დის-წული კვრიკესი, და ბრძოდეს ორ წელ ტფილისსა. და მას ჟამსა იყო ამირად ჯაფარ, ძე ალისი. და ესრე შეაჭირვეს ტფილელთა, რომელ ლიტრა ვირის ჯორცი ხუთას დრამად ასყიდიეს, და ვერღარა დაუდგმიდეს შიმშილთა და ბრძოლათა ძლიერთა. ტფილელთა განიზრახეს მოცემა ტფილისისა. და ამის ქალაქისა ბრძოლასა შინა წაუხუნეს ციხენი ორბეთი და ფარცხისი აფხაზთა მეფისა ლაშქართა. და ამირა შეეკაზმა თავის ლაშქრითა შემზადა ტივები და ნავეები ღამით წარსლვად განძას ლაშქარიას თანა ფადლონის შვილსა და რომელთამე დიდებულთა აფხაზთა მეფისათა ლიპარიტისაგან ფარულად გააზრახეს მეფესა არა განძება ამირასი, და ფარულად ლიპარიტისაგან დაჰკიდეს ზავი ამირასა, გამოაცხადეს და დაამკვდრეს ამირა

[298]

ტფილისსავე ზედა. და იბირნა აფხაზთა მეფემან კახნი, აშოტ მთავარი მარილელი, დისიძე კვრიკე მეფისა, და ხახვლა გურთა ჯუარის-ციხითა; და მოეყარა აფხაზთა მეფე ქალაქსა და ემტერა კახთა. და მიერთიგან შეიქმნა ლიპარიტ ქუეგამხედვარად თავის პატრონისაგან.

გაილაშქრა აფხაზთა მეფემან კახეთს, შეება და შეუჭდა მთასა ზედა მიქელ-გაბრიელთასა. და წყობასა შინა შეიპყრნა: სტეფანოზ ვარჯანის-ძე, პანკისისა ერისთავი; და ვაჩე, ძე გურგენ ბერისა, ხორნაბუჯის ერისთავი; და ჯედი, დისწული გოდერძისა, შტორის ერისთავი და მაჭელისა. გარდადგა თიანეთს და დაწუა დარბაზი ბოდოჯისა, სახლი სახელოვანი, დიდისა კვრიკე მეფისა აგებული. და ესე ერისთავნი ქენებით აძლევდეს ციხეთა მათთა; და ვერღარა ჩავიდეს კახეთს და შემოიქცა, რამეთუ ლიპარიტ იწყო საურავთა გუერდქეულთა.

შემდგომად მცირედისა ჟამისა გამოიყვანა ლიპარიტ დემეტრე, ძმა ბაგრატისი, საბერძნეთით ბერძენთა მეფისა ლაშქრითა. და მიერთნეს სხუანიცა ვინმე დიდებულნი და აზნაურნი, მოვლეს ზემო ქუეყანა და ჩამოვიდეს ქართლს, მოადგეს ატენს, არე-არე მოწუეს ქართლი.

და ჰყვეს ლიპარიტს კახნი და ბერძენნი, და ვერ წაიღეს ატენი, რამეთუ ციხეთა უფალნი კაცნი მტკიცე იყვნეს ერთ-გულობასა ზედა ბაგრატისსა, თჳნიერ ფარსმან თმოგუელისა და

ბეშქენ ჯაყელისა, თუხარისისა ერის-თავისა. გავიდეს ჯავახეთს და იწყეს ახალქალაქისა ზღუდეთა შენებად, რამეთუ მას ჟამსა უზღუდო იყო. არე ზამთრისა მოწვეწულ იყო; ბერძენთა ენება შედმართ წასლვა. დაეზავა ლიპარიტ აფხაზთა მეფესა; უბოძა მეფემან ქართლის ერისთაობა. წარვიდეს ბერძენნი საბერძნეთად და წარიტანეს დემეტრე თანა.

[299]

და კუალად განძლიერდა და მოირჭუნა ბაგრატ მეფემან თავის მამულსა ზედა. და დააგო სუემან ბაგრატისმან ჟამი; მოერთო ვესტი ცხრითა ციხითა ანისისათა, თჳნიერ ამბერდისათა. და მოსცეს ანელთა ანისი ბაგრატის დედასა, რამეთუ მამულად ეყვოდეს სომეხნი - სენაქერემ სომეხთა მეფისა ასული იყო მარიამ დედოფალი, ბაგრატის დედა.

იყო ჟამი გაზაფხულისა და ბაგრატ აფხაზეთს იყო; მოადგა ანაკოპიას და მისწურა წასაღებელად და მოვიდეს ტფილელნი ბერნი, რამეთუ მის ჟამისა პირველ მომკუდარ იყო ტფილელი ამირა ჯაფარ. უქადეს ქალაქი და უკმეს სასწრაფოდ. წამოვიდა და მოაყენა ანაკოფიას გარე ქუაბულელ ჭაჭას ძე ოთალო აფხაზეთისა ლაშქრითა. ამოიარა და მოვიდა ქუთათისს, და მოიყენა ქუთათისისა სამოქალაქოსა ლაშქარი, და გურიელები აზნაურნი და ლომსიანნი მოიყვანნა ხუფათსა, დაუდგნეს ფილაკავანნი და ბრძოდეს. და ამოიარა მეფემან და მოვიდა ქართლს, და მოვიდეს სხუანი მკმობელნი ბერნი ტფილელნი.

წარემართა ტფილისად და მოეგებნეს ქალაქის ბერნი, დარბაზის ყმანი, ცხენოსანნი დიდმისა ველსა, და ყოველი ერი ქუეითი დაკაზმული უმედეულსა, და დედათა და მამათა სიმრავლე იყო მოედანს. და იყო ჳმა ბუკთა და დუმბულთა ორკერძოვე საშინელი, რომლისა ჳმითა იძვოდა ქუეყანა; და იყო სიხარული ორ-კერძოვე განსაკვრებელი. შეიყვანეს და მოვლეს ქალაქი, ასხმიდეს დრამასა და დრაჳკანსა, და მოართუნეს კლიტენი ქალაქისანი, და შეიყვანეს საამიროსა დარბაზსა. დაჳდა მეფე ბაგრატ საურავად. აღიხუნა კოშკნი კართანი თავის კაცითა, და აღილო ციხე ქალაქისა დარიჯელი, და ორნივე კოშკნი წყალყინისანი და თაბორი, და დაადგინნა შიგან ლაშქარნი თჳსნი და ერისთავნი. ხოლო ისნელთა ჩაადეს ჳიდი და არა მოსცეს

[300]

ისნი; დაუდგნეს ფილაკავანნი, და ბრძოდეს ისნსა, და ესროდეს ისარსა. და ისნის ველსა მოვიდეს კახთა მეფე გაგიკ და ერისთავთ-ერისთავი გოდერძი, და ყოველნი დიდებულნი კახეთისანი დარბაზობად ბაგრატ მეფისა წინაშე და მშვდობისა მებნად. მაშინ განვიდა ბაგრატ მეფე ველსა ისნისასა, მოიყვანნა კახნი და ითაყვანნა, მისცა მშვდობა და განუტევნა. და იყო სიხარული და მშვდობა და საურავი დღითიდღე შემატებისა.

და ვითარ ამას შინა გარდაცდეს დღენი ზაფხულისანი, და კულად იწყო ლიპარიტ მათვე ფიცხელთა საურავთა. და გამოიტყუვნა ანისით დედოფლისაგან აბუსერი, ერისთავი არტანუჯისა, და ხიხათა და ციხის-ჯუარისა და აწყურის ციხის პატრონი, და ივანე ერისთავი, ივანე დადიანი და გუარამ გოდერძის ძე, ბექის ციხისა პატრონი, - და შეიპყრნა იგინი ანისის კარსა და დააგდო ტფილისი მეფემან, და გავიდა ჯავახეთს.

ამისა შემდგომად გამოიყვანნა მაწყურელმან მესხნი, განძითა ბაგრატისითა, შუელად მეფისა და მეფე დგა ღრტილას. ხოლო ლიპარიტ შეკრიბნა კახნი და მოადგა ფოკათა. გამოექცა მაწყურელი მეფესა ბაგრატს და შეეზრახა ლიპარიტს. ვითარცა ცნა ესე მეფემან, ზამთრისა ბუქთა საშინელთა გარდაიარა შავშეთი და ჩავიდა ქართლს. და ლიპარიტ გამოიყვანნა ახლად საბერძნეთით დემეტრე, ძმა ბაგრატ მეფისა. ბერძენთა მეფისა განძი და ლაშქარი შემწე იყო. და განხეთქნა ამის სამეფოსა კაცნი: რომელნიმე წარუდგინნა დემეტრეს, და რომელნიმე დარჩეს ბაგრატის ერთგულობასა შინა. და ძე ლიპარიტისი ივანე მძევლად დარჩა ბაგრატის ჴელთა შინა, და ითხოვა იგი ბაგრატისგან, და ნაცვლად გაუშუა აბუსერი თავის ციხითა მშვდობით. და იყვნეს თანამდგომ ლიპარიტისსა კახნი ძალითა მათითა, და დავით სომეხთა მეფე ძალითა

[301]

მისითა და განძლიერდა იგი ძალითა მათითა ამას კერძოსა ქართლისასა. და იყო მიდა-მო საურავი ჴელოვნებისა.

და მოვიდეს ვარანგნი სამი ათასი კაცი, და დააყენა ბაშს; გარდამოიტანა თანა შვდასი კაცი. და მოვიდა ბაგრატ შიდათ ლაშქრითა; და ამათ ვარანგთა მესხნი ვერღარა მოილოდინნეს,

მივიდეს, და შეიზნეს თავსა სასირეთისა ჭალისასა; გაიქცა შიდა ლაშქარი. და ომსა ამასვე შეიპყრეს აბუსერი და სხუანიცა დიდებულნი მის თანა, ვერღარა უძლეს ბრძოლად ვარანგთა; მისცნა ლიპარიტ პაშტნი და წინა მათსა პურსა უკაზმიდეს; და ეგრეთ ლიხნი გარდავლეს.

და ამისსა პირველ მომკუდარ იყო ძმა ბაგრატისი დემეტრე და შემდგომად გაქცევისა შეშინდა ბაგრატ სამეფოსა და მამულისა მისისა განხეთქილობასა. და უქმნა მუდარა ლიპარიტს, და მცირედითა ცხენოსნითა მივიდა ლიპარიტის თანა ხოვლეს (?). და რა ცნა ლიპარიტ მისლვა მისი, არა ნახა, გარიდა მუნით; შეიქცა მეფეცა და წარვიდა აფხაზეთს.

და შემდგომად მცირედისა ჟამისა სულა ერისთავმან კალმახისამან, გრიგოლ ერისთავმან არტანუჯისამან შეაერთეს სიტყუა და შეიწვევნეს მათ თანა სხუანიცა აზნაურნი მესხნი, და უქმეს მეფესა ბაგრატს. და წარმოემართა ლაშქრითა, გარდამოვლო გზა რკინის-ჯუარისა, და შეკრბეს არყის-ციხეს. ცნა ესე ლიპარიტ და შეკრიბა თავისი ლაშქარი, და მოირთნა კახნი და სომეხნი, და ბერძენიცა თანავე ჰყვეს. და მიუჭდა უგრძნეულად არყის-ციხეს, და შეიზნეს. და სძლია ლიპარიტვე, და გააქცია მეფე,

[302]

შეიპყრეს სულა, კალმახისა ერისთავი, და მრავლითა ტანჯვითა და ძელსა გასუმითა სთხოვეს კალმახი, და არა მისცა. მასვე ომსა შეიპყრეს გრიგოლ, ძე აბუსერისი, და სთხოვეს არტანუჯი სიკუდილისა ქადებითა, და მისცა. მოირჭუნა ლიპარიტ ზემოსა ქუეყანასა და აღიხუნა ციხენი, და მიიერთნა თავადნი კაცნი, და გარეს-გარე წარვიდა ლიპარიტ მითვე ლაშქრითა დვინად, და ულაშქრა ბერძენთა მეფესა დვინელსა ზედა, და შემოიქცა თავის ქუეყანად.

და შემდგომად წელიწდისა მოქცევისა გამოჩნდეს თურქნი სულტნისანი ბარაჰმილმი[ს]ანი ქუეყანასა ბასიანისასა. გამოვიდა ბერძენთა მეფისა ლაშქარი, და უქმეს ლიპარიტს. და წარვიდა ლიპარიტ შუელად ბერძენთა ყოვლითა ლაშქრითა ამის ზედაჲს კერძისათა. შეიზნეს ორდროსა და უკუმბიასა ქუემოთ, და გააქციეს ყოველი სპა საბერძნეთისა და ლიპარიტისა თურქთა იქმნა მოსრვა დიდი, და შეიპყრეს ლიპარიტ და წარიყვანეს ხუარასანს სულტანსა თანა. დიდებულთა ამის სამეფოსათა და

შვილთა ლიპარიტისთა, ივანე და ნიანია, იძებნეს უშიშოება და გამოიყვანეს მეფე მეფედ. და კუალად მოირჩუნა და შეიპყრნა შვილნი ლიპარიტისნი; აიღო უფლისციხე და გამოუშუა ივანე.

და დადგომილ იყვნეს განძას ქუეყანასა თურქნი, და წასადებელად მიეწურა განძა. გამოგზავნა თავისა ნაცვლად ბერძენთა მეფემან ლიხტური ლაშქრითა დიდითა, და აწვეს. ბაგრატ ყოვლითა ლაშქრითა მისითა, და წაჰყვა თანა. დაემართნეს თურქთა; და მივიდეს განძას კარსა, და მირიდეს თურქთა, და დაარჩინეს განძის ქუეყანა, და შემოიქცეს მშვიდობით. და ამისსა შემდგომად კუალად უკმეს ტფილელთა და მოსცეს ტფილისი ბაგრატს, და შეიყვანეს შინა. და იყო სიხარული და მშვიდობა დიდი.

[303]

ამისსა შემდგომად დაეკსნა ლიპარიტ თურქთა, და შემოვიდა ანისს დააგდო ბაგრატ ტფილისი ლიპარიტის გზითა, აღმოვლო ქართლი და მოვიდა ჯავახეთს. განძლიერდა ლიპარიტ, რამეთუ მსახურებისათჳს ბერძენთა მეფისა ტყუე-ქმნილ იყო; წარვიდა საბერძნეთს, და ნახა ბერძენთა მეფე, და მოირთო ბერძენთა მეფისაგან ძალი. და ვერღარა დაუდგა ბაგრატ.

ამისსა პირველ სუმოდა ძე მისი გიორგი ბაგრატს, დაუტევა ქუთათისს მეფედ სამეფოსა ზედა აფხაზეთისასა და წარვიდა საბერძნეთს. მას ჟამსა იყო ბერძენთა მეფე კოსტანტინე მონომახი და [შემდგომად] მიხაელ. და ლიპარიტის სათნოთა სწრაფით ვერღარა შემოიქცა ბაგრატ თავის მამულსა ზედა; და დაყო მუნ სამი წელიწადი დიდსა დიდებასა და პატივსა შინა.

ვიდრელა იყო ბაგრატ საბერძნეთს, ითხოვა ლიპარიტ ძე ბაგრატისი, გიორგი, მეფედ, რათა მოსცეს იგი დედამან მისმან და დიდებულთა მის ქუეყანისათა. მოიყვანეს. საყდარსა რუისისასა და აკურთხეს მეფედ. და მოიყვანეს მზრდელად მისა ლიპარიტ და პატრონად დაჲ ბაგრატისი გუარანდუხტ დედოფალი, კაცი სრული და უნაცვალო სახითა, სიბრძნითა, სიუხვთა, ღმრთისმსახურებითა და ყოვლითა სიკეთითა. და შემდგომად მცირედისა ჟამისა მოითხოვა გუარანდუხტ ბაგრატ ბერძენთა მეფისაგან, და გამოგზავნა ბერძენთა მეფემან დიდითა დიდებითა, ნიჭითა და განძითა მიუწდომელითა მიეგება ყოველი ლაშქარი

აფხაზეთისა ზღვს-პირსა, ხუფათს. და იყო სიხარული და ღმრთის მადლობა დიდი, ბრძანა და შემოვიდა სახლად თვსად ქუთათისს.

და ლიპარიტ მოირჭუნა ზემოსა კერძსა დაუკლებელად, და იყო მოყუარედ მისა ხუარასანს დოღლუბეგ სულტანი და საბერძნეთს ბერძენთა მეფე, და ზრდიდა ბაგრატის ძესა გიორგის მცირესა სახელითა მეფობისათა. ხოლო ბაგრატს აქუნდა ლიხსა ქუემოთი კერძი დაწყობით.

და მცირედისა ჟამისა შემდგომად ამის სამეფოსა დიდებულთა მოეწყინაპატრონობა ლიპარიტისი. სულა კალმახელი და ყოველნი მესხნი გამოექცეს ლიპარიტს, და შეიპყრეს დღივს ლიპარიტ და ძე მისი ივანე, ხოლო ნიანია გარდაეხუეწა და მიმართა კლდე-კართა; და არა შეუშუეს მამისა მისისა ციხოვანთა, და წარვიდა ანისს ბერძენთა თანა. ხოლო ლიპარიტ და ივანე პყრობილნი სულა წარიყვანნა კალმახს. და მსწრაფლ გაგზავნა სულა მეფისა წინაშე სულთა ზედა მჭმოებელნი. ხოლო გუარანდუხტ და

[305]

გიორგი, ძე ბაგრატისი, დგეს ღრტილას, და რა ცნეს შეპყრობა ლიპარიტისი, შეიყვანეს ახალქალაქსა და მუნ მოილოდინეს ბაგრატ სულთა ზედა. მოვიდა ბაგრატ და ამის მსახურებისა ნაცვლად მეფემან უბოძა სულას მამულობით ციხისჯუარი და ოძრვე ბოდო-კლდითა, და სხუაცა მრავალი საქონელი და სამღდელო-მოდღურონი, და რაცა უნდა.

მოვიდა მეფესა წინაშე სულა ჯავახეთს, და მოჰგუარნა ლიპარიტ და ივანე პყრობილნი, და მოაქსენნა; ჴელთა აღიხუნა ლიპარიტეთგან ციხენი არტანუჯი და ყუელი, უფლისციხე და ბირთვისი. ხოლო კლდე-კარნი მტკიცედ ეპყრნეს ციხოვანთა; რამეთუ მუნ შიგან დგა ანამორი, მწიგნობართ-უხუცესი ლიპარიტისი მიიყვანეს თრიალეთს, ამოთა თხოვითა არა მოსცნეს ციხოვანთა კლდე-კარნი, აღმართნეს ძელნი და გაასხნეს მას ზედა ლიპარიტ და ივანე, და განწირნეს სიკუდილად. და შემდგომად დღეთა რაოდენთამე მოიმტკიცეს მეფე და დიდებულნი ამის სამეფოსანი ციხოვანთა ლიპარიტისთა მშჯდობით გაშუებისათვს ლიპარიტისა და ივანესა. მოსცნეს კლდე-კარნი; გამოიღო თავისი ხუასტაგი და ჩაიცუნა ჩოჴანი ლიპარიტ, და შეჴვედრა ძე თვსი ივანე მეფესა. დარჩა არგუეთის მამული ივანეს. ეფუცა ლიპარიტ

მეფესა შეუცოდლობისათჳს, და გაუშუეს და წარვიდა სამეფოსა.

და შემდგომად მცირედისა ჟამისა გაიპარა და წარვიდა ივანე საბერძნეთს და დაყვნა მუნ წელნი რაოდენნიმე. და ნიანია მოკუდა ანისს ბერძენთა ყმობასა შინა; და ივანეს უურვა თავის მამამან ბაგრატს თანა. და თჳთ ბაგრატცა გამოიზიდნა და გამოიყვანა ამას სამეფოსა, და უბოძა მამული არგუეთისა და ქართლისა, და ჰმონებდა ერთ-გულობით. და იყო თავად თავადთავე თანა ამის სამეფოსათა და სპასალარ სიკეთითა მისითა. ხოლო ლიპარიტ მიიცივალა [306] საბერძნეთს სამეფოსა ქალაქსა კოსტანტინეპოლეს, და წარმოიყვანეს დიდითა დიდებითა ერთგულთა და გაზრდილთა მისთა, მოიყვანეს და დამარხეს კაცხს, სამარხავსა მამათა მათთასა.

და მოირჭუნა ბაგრატ და განძლიერდა უფროს ყოველთა მეფეთა მის ქუეყანისათა. და ამან წარიხუნა ყოველნი ციხენი ჰერეთისა და კახეთისანი, თჳნიერ კუეტარისა და ნახჭევანისა. და შემდგომად ამისა იქმნნეს დიდნი საქმენი და აღძრვანი დიდთა მეფეთანი.

ამის მეფობისა ჟამთა შინა გამოვიდა სულტანი არფასარან, მეფე სპარსეთისა, დასხმის გუარად. უგრძნეულად მოვიდა და შემუსრა კანგარი და თრიალეთი, და დღესა ერთსა მარბიელმან მისმან მიუწია ყუელის ყურსა, გარდავიდა შავშეთს, კლარჯეთს და ტაოს ვიდრე ფანასკერტამდე. და მასვე დღესა ჩამოუწია თორს და ღვვის-ჰევს, და თჳთ დადგა თრიალეთს სამ დღე.

რამეთუ მას ჟამსა მომავალი იყო მეფე ტაოთ, და თანა ჰგვანდეს დედა, დადაჲ დამე მისი გიორგი; გადგრომილ იყვნეს ხეკრებულთა. და აყრისა მისისა ჟამსა მოუჴდა ლაშქარი სულტანისა; მოვიდეს და წარმოადგეს ქედსა ზედა. ხოლო იგინი ჩამოესწრნეს ქართლს. წავიდეს ჯავახეთს და მოადგეს ახალქალაქს, რამეთუ მესხნი აზნაურნი და ზემოსა კერძისანი ძლიერად დგეს ახალქალაქს, და ბრძოდეს სამ დღე, რამეთუ არა ზღუდითა მტკიცითა განსრულებულ იყო ახალქალაქი. ვერღარა დაუდგმიდეს ბრძოლათა ძლიერთა, აღიჭურნეს მყოფნი ქალაქისანი, და განახუნეს კარნი, და შეეზნეს ძლიერად, მოსრნეს პირითა მახვლისათა. და შევიდეს ქალაქად თურქნი და ტყუე ყვნეს ურიცხვუნი სულნი ქრისტიანეთანი; აღიღეს განძი და ტყუე ძლიერი, და შეიღება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა.

და მოუვლინა ახალქალაქით მოციქული სულტანმან ზაგრატ მეფესა; აჰკიდა მზახობა

[307]

და სთხოვა დისწული ცოლად. და მიიქცა სულტანი ანისად, შემუსრა და წაიღო ანისი, მოსრნა და ტყუე ყვნა ურიცხუნი სულნი, და წარვიდა ქუეყანად თჳსად სპარსეთად და ანისი წარუღო ბერძენთა და მისცა მანუჩას, ძესა აბულასვარისსა.

ხოლო დისწული ზაგრატისი, რომელსა ითხოვდა სულტანი, იყო ძმისწული სომეხთა მეფისა კვრიკესი. სთხოვა ზაგრატ და არა მოსცა სომეხთა მეფემან. მიგზავნა ზაგრატ მოციქულად დიდძალად ერის-თავი ვარაზ-ბაკურ გამრეკელი. იბირნა კაცნი სომეხთა მეფისანიცა, და სამშჳლდეს შემომავალი სომეხთა მეფე კვრიკე და ძმა მისი სუმბატ შეიპყრეს ქუეშის ჭალასა, და აცნობეს ზაგრატს. და წარვიდა ქვაკურელთათ მსწრაფლ, და მოგუარნეს პეროზილნი კლდე-კართა ქუეშე სთხოვა სამშჳლდე და არა მოსცეს, რამეთუ ერთი ძმა მათი ადარნასე შესრულ იყო სამშჳლდეს. ხოლო მიიყვანეს სამშჳლდეს და ამართეს ძელი, და გასუეს სომეხთა მეფე კვრიკე სამ დღე; ითხოვეს მშჳდობა და მოსცეს სამშჳლდე. ხოლო მოსრულ იყვნეს ორნი ერისთავნი სომეხთა მეფისანი: ლუკიის ერისთავი და კაქვაქარისა. აძლევდა და მოსცემდა სამთა ციხეთა სუმბატ, ძმა კვრიკესი: ოფრეთს და კოშკსა და ვარზაქარსა. ხოლო შეეწყალნეს ზაგრატ მეფესა: მისცნა და უთავისუფლნა ყოველნი ციხენი თჳნიერ სამშჳლდისა; და არცა სხუანი ციხეთაუფალნი, კაცნი დიდებულნი, შემოუშვნა, არამედ სამშჳლდე ოდენ იურვა სახლად თჳსად, და ეგრეთვე მონებდეს სომეხნი.

[308]

ხოლო დიდმან ზაგრატ მეფემან გაათხოვა ასული თჳსი მართა და შერთო ბერძენთა მეფესა.

ხოლო შემდგომად ამისსა გაათხოვა დისწული თჳსი და შერთო სპარსთა მეფესა სულტანსა. და შემდგომად სამისა წლისა გამოვიდა სულტანი, შემოვლო რანი და უგრძნეულად შევიდა ჰერეთად. და მის ქუეყანასა დიდებულნი იყვნეს მორთულ და ერთგულ ზაგრატისსა და მას ჟამსა იყო მცირედიოთა საქონლითა მეფე კახეთისა აღსართან, მე გაგიკისი. და ყოველთა

დაყარნეს ციხენი მათნი, და ივლტოდეს კავკასიად. და იყო ბაგრატ გალაშქრებული აღებად კახეთისა, და ლაშქარი მისი წინა გაგზავნილი იყო ვეჟინის ერისთავსა თანა წირქულელსა შემოიქცეს მშვდობით, და უამბეს შემოსლვა სულტანისა და დაყრა ციხეთა. შემოიქცა სწრაფით და მოვიდა ქუეყანად თვსად ქართლად.

[309]

ხოლო აღსართან მიერთო სულტანსა. მიუძღუნა ძღუენი დიდი, დაუტევა სჯული, დაიცვთა წინა, აღუთქუა ხარაჯა; და მისცნა ყოველნი ციხენი დაყრილნი სულტანმან მასვე: და რომელნი აფხაზთა მეფისა კაცთა დაეყარნეს, და რომელნი თვთ აღსართანისთა, მისცნა ყოველნი. და შემდგომად სამისა კვრისა წარმოემართა აფხაზთა მეფესა ზედა. და მიერთნეს სომეხთა მეფე კვრიკე, და ტფილელი ამირა, და აღსართან; შემოჰყვეს ქართლს თანა ჯაჭვთა. გაუშუეს მარბიელი ცისკრად, და სამწუხროდ აღივსო ყოველი ქართლი, თუესა დეკემბერსა ათსა, დღესა სამშაბათსა, ხოლო ქრონიკონი იყო ორას ოთხმოცდარვა.

და იყო ქართლს შინა პური და ღვწო ფრიადი. და დაყო ექუსი კვრა, და იწყო ოჭრებად და ჯოცად კაცისა, და გარდავიდა მარბიელი მისი არგუეთს. მიუწიეს და დაარბივეს ვიდრე სუერის ციხემდე. და მოისრა ურიცხვ სული ქრისტიანეთა და ტყუე იქმნა; და იქმნა საძაგელ ქუეყანა ქართლისა სახილველად კაცთა: მოოჭრდეს ყოველნი ეკლესიანი და სიმრავლითა მძორისათა არღარა დაედგმოდეს ქუეყანასა თუალნი; და ცოდვათა ჩუენთა მოსაგებელსა რისხვასა ღმრთისასა ზეცით ცაჲ წამებდა, და სისხლის მწვმელი ღრუბელი აღმოსავლეთით მოეფინა ქართლსა ზედა; და იქმნა ღამე უკუნი, ვითარცა ნათელი დღისა. და იყო ხილვა მისი საშინელი და შესაძრწუნებელი, და არე-არე სისხლის წვმა ეხილვა კაცთა. და იქმნა ზამთარი სასტიკი; რომელი გარდაეხუეწა და მიმართა მთათა, მოსწყდა იგიცა სიფიცხისაგან ზამთრისა. ხოლო ყოველსა ქართლსა შინა დადგა ლაშქარი, და თვთ თავადი სულტანი დადგა კარბსა, და მერმე ჩამოდგა შერთულთა. და აჭირვა სიძნელემან ზამთრისამან და ბუქთა ძლიერთა.

და მიგზავნა მოციქულად ივანე, მე ლიპარიტისი, მეფემან

ბაგრატ მიებად მშვდობისა. ხოლო სულტანმან შეაქცია იგი აფხაზეთად ბაგრატისა, სთხოვა ხარაჯა

[310]

და უქადა მშვდობა. ხოლო სიფიცხლისაგან ზამთრისა ვერღარა მოილოდინა და წარვიდა ქართლით. და ჩამავალმან წარულო ტფილისი და რუსთავი, და მისცა ფადლონს, განძისა პატრონსა. არა-თუ მეფეთა ჩუენთა მტერობისათვს ოდენ ამოსწყვდა ტფილისი და რუსთავი ამას სამეფოსა, არცა ამისთვს ქმნა, თუმცა იგი ამირანი ორგულად დადგომილ იყვნეს კარსა მისსა ზედა, არამედ კეთილისა და მსახურებისა ნაცვლად ბოროტსა უყოფდიან ყოველსა კაცსა, რამეთუ მიწდობილ იყვნეს იგინი ძალსა უღმრთოებისა მათისასა, და იყვნეს იგინი ყოვლით კერძო მცბიერ. და ამის ქართლისა ოჯრებასა შინა იყო ლაშქრისა მისისა სიმრავლე ხუთასი ათასი.

და წარვიდა სულტანი ქუეყანად თვსად. და ვითარცა მოიწია არე გაზაფხულისა, შეიქმნა სიმდიდრე წყალთა ძლიერი, და მტკუარი ვერღარა ეტია ნადინებსა თვსსა, მოეფინა ველთა და წარიღო მრავალი სული, რომელი დარჩომოდა სულტანსა.

და ამისა შემდგომად იწყო ფადლონ ამპარტავანებასა და ურჯულებასა, და სიახლესა ტფილისისა სადა სადმე გამოყვანებასა კელოსანთასა. და ვითარცა იქმნა გაზაფხული, გარდამოვიდა მეფე ქართლად და ჩადგა დიდგორთა, რამეთუ საზაფხულო მეფეთა სადგომი არს ადგილი იგი. ხოლო ფადლონ არად შერაცხა დიდგორთა დგომა მეფისა. წარმოემართა ლაშქრითა, ოცდაცამეტი ათასითა კაცითა, მოვიდა ტფილისს და დაიბანაკა ველსა ისნისასა. ხოლო მუნ დაუტევნა კარავნი და აღმოვლო ღამე ყოველ მუხნარისა, და არბივნა ქართლისა ნაპირნი.

ხოლო ცნა ტფილისით გაღმართ აფხაზთა მეფემან ქართლისა ვნება, წარმოსლვა ფადლონისი, გამოგზავნა ხილვად ივანე მე ლიპარიტისი, და ნიანია მე ქუაბულისი, და მურვან ჯაყელი, ერისთავი ყუელისა, და მათ თანა სხუანიცა აზნაურნი მცირედნი რჩეულითა ლაშქრითა. ხოლო ქართლს ვერღარა ჩამოესწრნეს, შექცეულთა გაუსწრეს

[311]

მუხნარს წინა წილკნის გორთა თანა. უკანასა კერძსა შეეზნეს და პირველსავე კრმლისა მოკიდებასა გააქციეს ფადლონ. და მიადგა ფადლონის ლაშქარი გაქცეული ხრამსა ნარეკუავისასა, მიჰვოცდეს და იპყრობდეს აფხაზთა მეფისა ლაშქარნი, და აღმოიგო ხრამი იგი ცხენითა და კაციტა.

და ზედა ლაშქარმან მეოტმან გასლვა იწყო შობოს ტყით. და ყოველთა ტყეთაგან და ძეძუნართაგან, ვითა ჭუისა მართუეთა, გამოჰკრებდეს დამალულსა ლაშქარსა ფადლონისსა ბაგრატის ლაშქარნი. და შემოუსწრეს წინა იწროსა ღართისასა, და მცირედნი ვინმე გაესწრნეს. და სდევნა ლაშქარმან ბაგრატისმან ვიდრე მთამდე ხერკისა. მოსრეს და ტყუე ყვეს ლაშქარი ფადლონისი. ხოლო ფადლონ თხუთმეტიტა ოდენ ცხენოსნითა წარვლო გზა წილკნისა, და მიეხვა პირსა არაგვსასა, და გაჰდა ნარლუევთა გზით ერწოდ, და თქუა თავი თვსი მოციქულად, ვითარმედ: „ფადლონის მოციქული ვარ და მახარობლად მივალ აღსართანის თანა; აფხაზთა მეფისა ლაშქარი გავაქციეთ“.

დახუდა კაცი ვინმე მეცნიერი, რომელი იცნობდა ფადლონს, და რქუა: „არა ხარ შენ მოციქული, არამედ ხარ ამირათ-ამირა ფადლონ“.

და რქუა კაცსა მას ფადლონ: „მიიღე ჩემგან ოქრო და ვეცხლი დიდძალი და საკარგავნი მრავალნი, და ნუ შემიწამებ; გარდამიყვანე მინდორად და წამომყევ თანა“.

რქუა მას კაცმან: „ვერ ვიქმ საქმესა მაგას, რამეთუ მკვდრი ვარ ამის ქუეყანისა. აწ ისმინე ჩემი და მომყევ თანა, და მე მიგიყვანო აღსართანის თანა, და მან გაგზავნოს ქუეყანასა შენსა“.

ნებსით არა უნდა ესე ფადლონს, არამედ ერწოდ ვერღარა შემძლებელ იყო წარსლვად. წარუძღუა კაცი იგი და მიჰვლარა ჟალეთს ისაკ ტოლობელის ძესა, აზნა

[312]

ურსა მესხსა. ხოლო რა ცნა ფადლონის კარად მისლვა, გაძარცვა ერი ფადლონისი, გარდაყარნა ცხენსა და დაიჭირნა ჯელთა, და გასუა ჯორსა ფადლონ. და არა იკსენა ისაკ მკვდრობა აფხაზთა მეფისა, რომელმცა აფხაზთა მეფისაგან გაქცეული ფადლონ შეიპყრა, და შეგუარა ბოჭორმას ბაგრატისთვს. არამედ მსწრაფლ

წარიყვანა და მიჰგუარა აღსართანს თელავს. ხოლო აღსართან მსწრაფლ წარიყვანა ხორნაბუჯს, რამეთუ აფხაზთა მეფისაგან ემინოდა უკანა ჩამოდგომისა. მიუპყრეს ხორნაბუჯს ფადლონ, და მისცა ხორნაბუჯი. წარიყვანეს არადეთად და მისცა არადეთი აღსართანსვე.

ხოლო ბაგრატ შემინდა გაშუებასა ფადლონისსა, მისცა ბოჭორმა და უჯარმო კახთა, და წამოიყვანა ფადლონ. გასუეს ძელსა და მიუპყრეს ტფილისსა; და აიღეს ჭირვეულად ტფილისი, რამეთუ მუნ შინა მდგომი კაცი თვთ გაამირებასა ლამოდა. და არა დაიჭირა ბაგრატ თავისად ტფილისი, არამედ დმანისს დატევებული სითლარაზი ძეზნა, შემოიყვანა ტფილისად, და მისცა მას ტფილისი. ხოლო თავისად აღიხუნა ციხენი რუსთავი, ფარცხისი, აგარანი, გრიგოლ-წმიდანი, ქავაზინი, და ორმოცდაოთხი ათასი დრაჰკანი, და მძევალნი ძმისწული მისი, ძე მანუჩასი, და სამთა თავადთა განძისათა.

და მოგზავნა სულტანმან სარანგი ალხაზი, და მისითა შუამდგომლობითა და სიტყვთა სულტანისათა დაეზავა ბაგრატ და განუტევა ფადლონ, და გაგზავნა საველმწიფოსა თვსსა განძას. და წარჰყვა სარანგი თანა.

[313]

და მოართუნეს გაგით კლიტენი, და აღიღო აფხაზთა მეფემან გაგი. შემდგომად ამისსა ფადლონმან გატეხნა ფიცნი და შუამდგომელობანი დიდისა სულტანისანი, და მოიპარა ქავაზინი. და შემდგომად მისსა მეფე აფხაზეთს იყო, მოვიდა ფადლონ და მოადგა აგარათა; და მისცნა ციხისთავმან აგარანი. და მსწრაფლ აღმოვიდა მეფე, მივიდა და მოადგა აგარათა. და წარიხუნა აგარანი.

და გამოიყვანა დორდოლეელი, ოვსთა მეფე, ორმოცი ათასითა კაცითა ოვსითა, და წარუძღუნა ძე მისი გიორგი კურაპალატი და მოაოჴრა განძა, და აღიღო ტყუე და ნატყუენავი ურიცხვ, და გაგზავნა თავის სამეფოდ. ამისა შემდგომად აღისურვილა დიდმან ოვსთა მეფემან დორდოლეელმან დისიძისა მათისა ბაგრატისა სევასტოსისათვს, და ითხოვა დარბაზობა ბაგრატისგან. ხოლო ბაგრატ ნება სცა და მხიარულად წარმოემართა ოვსთა მეფე ყოვლითა თავადითა ოვსეთისათა, და აღმოვლო გზა აფხაზეთისა

და მოვიდა ქუთათისს. და ნახა დაჲ მათი დედოფალი, დედა გიორგი კურაპალატისა; რამეთუ გიორგი კურაპალატი გეზულ იყო უწინა, და მოიყვანეს ქართლს. და მეფე დგა ტინისჯიდის ჭალასა, ნადარბაზევს, და მოეგება წინა დიდითა ზიემითა და პატივითა.

შეკრბეს ერთგან კეზუთა ზედა. და იყო სიხარული და ჳმა ზუკთა და დუმზულთა საშინელი და მიუწდომელი. და დაყვეს ერთგან დღე თორმეტი, და განისუენეს ყოვლითა განსუენებითა და სიხარულითა. და მიზეზითა ზამთრისათა გაისწრაფეს, და მისცა ნიჭი და საბოძვარი მეფესა და ყოველსა დიდებულსა ოსეთისასა. გაგზავნა და წარვიდეს სიხარულითა.

და გარდაიცვალა კათალიკოს-პატრიაქი ოქროპირ, და დაჯდა გიორგი ტაოელი. მცირედთა ჟამთა გარდაიცვალა გიორგი ტაოელი, და დაჯდა კათალიკოსპატრიაქად გაბრიელ სიხარულითა.

[314]

და შემდგომად ამისსა არებდა სულტანი მოციქულთა, და უკრებდა ძლუნთა ზაგრატ მეფესა, ამოთა ენითა სთხოვდა ხარაჯასა. ხოლო არა დაიდვა ზაგრატ მეფე(A 336)მან ხარაჯა, არამედ ავლენდა იგიცა მოციქულთა, და უკრებდა იგიცა ძლუნსა. და იყო მათ შორის სიტყვთ სიყუარული.

და შემდგომად მცირედთა წელიწადთა სამშჳლდის ტბათა მდგომსა ზაგრატ მეფესა დაეცა საღმობა მუცლისა, და ჩადგა მარაბდათა. და გაუმწელდა საღმობა, და ტახტითა წარმოიყვანეს, და თანა ჰყვა გიორგი კურაპალატი და ყოველნი დიდებულნი მისნი. ხოლო გიორგი კურაპალატი გაგებულ იყო წინა, და მოიყვანეს ქართლს მეფე, და ყოველნი დიდებულნი მისნი მუნ მოვიდეს. და მოვიდა დედა მისი მარიამ დედოფალი, და ცოლი მისი ბორენა, და ასული მისი მარიამ. და შემდგომად მცირედთა დღეთა მიათულა ძე მისი გიორგი კურაპალატი მეფედ დიდებულთა ამის სამეფოსათა, და ყოველნი შეჰვედრნა მას, და რქუა დედასა თჳსსა: „დედაო, მეწყალი შენ, რამეთუ ყოველნი შობილნი შენნი წარგჳქციენ წინა და ეგრეთღა შენ მოჰკუდები“. და შემდგომად ამისსა მიიცვალა თუესა ნოემბერსა ოცდაოთხსა, ქრონიკონსა ორას ოთხმოცდათორმეტსა.

და ამისვე ბაგრატის სიკუდილისა ჟამსა შინა მოიკლა სულტანი კაცისა ვისგანმე, ბერისა თურქისაგან, თავის ლაშქართა ხარგასა შინა. გაველო ჯეონი შუდასი ათასითა კაცითა, გაელაშქრა თურქთა მეფესა ზედა, სამარკანდისა სიახლესა ციხესა რომელსამე მოადგა; და მოიკლა მის ციხისა პატრონისა თურქისა მიერ. და ვერღარა შეესწრა თურქი იგი ციხესა, და დაჭრეს უწყალოდ მახვლითა. და ვერღარა ცნეს ბაგრატ და სულტანმან ერთმანერთისა სიკუდილი.

შემდგომად ამისა დაჯდა მე ბაგრატისი გიორგი კურაპალატი მეფედ.

[315]

და არა აფრინდა ყოველსა შინა მამულსა მისსა ერთიცა ქათამი. და დიდითა დიდებითა და პატივითა წარიყვანეს და დამარხეს ჭყონდიდს. ესე მეფე ბაგრატ წელიწდისა ცხრისა მეფე იქმნა, და აღესრულა წლისა ორმოცდათექუსმეტისა. ესე ბაგრატ პირველ იყო კურაპალატი, და შემდგომად ნოველისიმოსი, და მერმე იქმნა სევასტოს. იყო კაცი სახითა უშუენიერესი ყოველთა კაცთასა, სრული სიბრძნითა, ფილოსოფოსი ენითა, სჯანი ბედიტა, უმდიდრესი ყოველთა მეფეთა აფხაზეთისათა, მოწყალე შეცოდებულთათჳს, უხვ ალაგთა ზედა. ხოლო ჟამთა მისთა ქუეყანასა დაწყნარება არა ჰქონდა: ეკლესიანი და გლეხნი, აზნაურნი და გლახკნი ვერ იკითხვებოდეს.

მეორმოცდათოთხმეტე მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა გიორგი, მე ბაგრატისი, ბაგრატოანი

ხოლო გიორგი მეფე იყო მოწყალე და განმკითხველი გლახაკთა, კაცი საშიში და უუხუესი ყოველთა მეფეთა აფხაზეთისათა, და პურად უკეთესი ყოველთა კაცთასა, ცხენოსან-მშველდოსანი რჩეული. და შემდგომად მამისა მისისა დაყო მშვედობით ზამთარი ერთი და ზაფხულისა ნახევარი. ხოლო შემდგომად თავადთა ამის სამეფოსათა ნიანია ქუაბულის-მემან, და ივანე ლიპარიტის ძემან, და ვარდან სუანთა ერისთავმან, რეცა თუ იკლეს რამე [316] სიყრმით გიორგი მეფისათ, და აუშალეს ქუეყანა: ივანე მოირთნა კახნი და დადგა ქსნის პირსა; და ნიანია წარუღო ქუთათისისა საჭურჭლე და შედგა ქუთათისის შიგა; და ვარდან გაადგინა სუანნი ავისა მოხარკულნი, დაარბიეს და ამოსწყვდეს საეგრო.

ხოლო გიორგი მეფემან სძლო სიკეთითა, სიბრძნითა, და

ძვრ-უტსენებელ იქმნა: უბოძა ივანეს სამშვლდე; და ძესა ივანესსა ლიპარიტს მისცა ლოწობანნი ნაცვლად რუსთავისა, რომელი მიეცა კახთა; და ნიანიას თმოგვ და სხუანი საქონელნი რჩეულნი; ვარდანს უბოძა ასკალანა და უთალუბო ჯაყელთა, ივანეს სიტყვთ, უბოძა და ყოველივე ერთგული და ორგული დაფარა წყალობითა, და დაიწყნარა მეფობა თჳსი გიორგი მეფემან.

კუალად გადგა ივანე ლიპარიტის ძე, და ცნა გიორგი მეფემან. ქუთათისით გარდამოვიდა სამცხეს, მოირთნა მესხნი, გარდამოიარა და მივიდა სამშვლდის კარსა. მუნ მოიყვანა კახთა მეფე აღსართან. ვერ დადგა ივანე ციხეშიგან, მირიდა მათთა სამხრისათა. და მას ვერ-წყობილობასა შინა წაიხუნა ლოწობანნი ლიპარიტისაგან აღსართან. მოეყარა სამშვლდესა, გარდადგა ჯავახეთს, და მოიყვანა მეფეთ-მეფემან გიორგი მათ წინაშე, და დაიფიცნეს ეკრანთას, და დაიმტკიცა ივანე კლდე-კართა და სამშვლდესა ზედა.

კუალადგა გადგა ივანე, გამოსტყუა გაგი ციხოვანთა გიორგი მეფისათა, და მიჰყიდა ფადლონს, განძის პატრონსა. და მოვიდა სულტანი მალიქ-შა მტერად ყოველთა ქრისტიანეთა. მიაგება ივანე ძე მისი ლიპარიტ წინა, შეაწყნარა სულტანსა, და დაყო მის თანა მცირედი ხანი, და გამოეპარა. და მოვიდა სულტანი, და მოადგა

[317]

სამშვლდესა, და წარულო სამშვლდე, და ტყუე იქმნა ივანე თავითა, ცოლითა და შვილისშვილითა, და ყოველთა აზნაურთა დედაწულითა, და დაიჭირა სამშვლდე სულტანმან. და მუნ დგომასა მოარბია ქართლი, წაიღო ტყუე და ნატყუენავი ურიცხვ, და შეიქცა გარე. და აიღო განძა, და დააგდო სარანგი თავადად განძას და ბრძოლად ქუეყანისა ყოვლისა, ორმოცდარვა ათასითა კაცითა. შედგა ფადლონ ციხეთა მაგართა, და ვერ დაუდგნა, გამოიყვანეს და დააპატიმრეს იგიცა.

შემდგომად მცირედისა ხანისა შეკრბა სარანგი ყოვლითა ლაშქრითა მისითა და განძისათა, დვინისა და დმანისისა ამირათა თანადგომითა, და მომართა გიორგი მეფესა. შეკრბა გიორგი მეფეთ-მეფე ყოვლითა სპითა მისითა, ზემოთა და ქუემოთა, და მოიყვანა მათ წინაშე აღსართან, კახთა მეფე, და

დაჰმართეს ერთმანერთსა. განაძლიერა ღმერთმან გიორგი მეფე; წარძლუნებითა პატიოსნისა ჯუარისათა მიუჰდა ზედა, ფარცხისს ქუემოთ, და იოტა ბანაკი სარანგისი: გააქცია და ასწყვდა. იყო ჟამი მწუხრისა, და სიღამემან დაარჩინა ნეშტი სარანგის ლაშქრისა, და შემოიქცა უკლებლად და მშვდობით მეფეთ-მეფე გიორგი თავისა სამეფოსა.

და შემდგომად ამისა მომადლა ღმერთმან მძლავრებისაგან ბერძენთასა წახმულნი ციხენი. წაუხუნა ბერძენთა ანაკოფია, თავადი ციხეთა აფხაზეთისათა, და მრავალნი ციხენი კლარჯეთისა, შავშეთისა, ჯავახეთისა და არტანისა. და შემდგომად ამისა ესეცა მომადლა ღმერთმან, აღიღო ქალაქი კარისა, ციხე-ქუეყანა, და სიმაგრენი ვანანდისა და კარნიფორისანი, და იოტნა თურქნი მის ქუეყანისანი.

ВМЕСТО ПОСЛЕСЛОВИЯ

К концу XVII в. ситуация вокруг Картлии, Кахетии и Имеретии стала настолько сложной и опасной для жизни правителей этих кавказских стран, что они были вынуждены бросить свои отечества и прибыть в Москву со своим ближним окружением и просить защиты. Бежали они от агрессивных действий Персии и северокавказских горцев, которые постоянно беспокоили их грабежами, похищениями людей, разорительными набегами. Этот кризис произошел не вдруг: он назревал десятилетиями.

Грузия все это время искала в единой России спасения. Россия же понимала, что Кавказ является частью Османской империи, и надо очень серьезно подготовиться и в военно-техническом, и дипломатическом отношениях, чтобы осуществить свои намерения по отторжению Кавказа в свою пользу. Некоторую военную помощь русским могли на месте оказать картлийцы, кахетинцы и имеретинцы (совокупно – грузины). И очень важно, что перед лицом Европы, Турции и Персии, это можно было представить как защиту своих кавказских подданных от внешней агрессии. Для этого нужно было принять грузин в российское подданство. Перед грузинскими владетелями в Москве встал вопрос о предоставлении исторических данных по принадлежности их предкам больших территорий, как в Закавказье, так и на Южном (турецком) Кавказе.

«Грузинские» летописи на самом деле были абхазскими летописями, записанными по-картлийски. Сами картлийцы в далеких VIII–XIII вв. не имели собственной государственности; разумеется, не имели своих царей и собственного летописания. Все это время и даже еще раньше они были под гнетом то арабов и персов, то армян. В итоге картлийцы были завоеваны абхазами и включены в состав Абхазского царства, в котором служили сановниками и выполняли указания начальства. Некогда картлийский замок Уплисцихе, который армяне уступили абхазам, стал центром абхазского наместничества в Картли. Отсюда в ранге вице-царей, сменяя друг

друга, Картлией управляли сначала члены абхазского царского дома, затем – высокого ранга и доверия вельможные воеводы, которые, обыкновенно, были ближайшими родственниками абхазских царей. Сами картлийцы к управлению своей страной не допускались ни при арабах и персах, ни при армянах, ни при абхазах. Такая история не могла устроить новых «грузинских» царей, достоянием которых стал архив абхазского царского дома.

Членами правящих домов Картлии, Кахетии и Имеретии в XVIII в. в Москве была создана комиссия, в которую вошли «ученые мужи». Они должны были придать абхазским летописям картлийский вид... Так было положено начало фальсификации абхазской истории в пользу и на нужды грузинской элиты, а затем, вплоть до нынешних времен – в пользу вообще грузинского народа.

В разгар Кавказской войны (XIX в.) новая, уже российская, генерация просвещенных грузинских деятелей продолжила и расширила свою работу по картвелизации истории средневекового Абхазского государства. Грузинские патриоты стали вовлекать в этот процесс российских ученых и писателей, а также европейцев, прикомандированных к Российской Академии наук. В Париже в середине XIX в. вышла новая редакция летописного собрания «Жизнь Грузии» в переводе на французский. Интерпретация т. н. «грузинских» летописей вызвала в научной среде у кого возмущение, у кого просто недоверие к издателям¹. И, тем не менее, презентация средневековой «грузинской» культуры состоялась, и просвещенный мир, по сути, не разобравшись, признал «картлийцев» легитимными наследниками псевдо-грузинского царства, вместе с их перелицованной летописью.

В начале 20-х годов XX столетия Абхазия и Грузия стали самостоятельными республиками в составе СССР. Через 15 лет Абхазию принудили войти в состав Грузинской ССР. Громадной советской страной правят грузины И. Сталин и Л. Берия. Начинаются репрессии. Уничтожаются лучшие люди страны. Абхазы – с особым пристрастием. Лидера Абхазии Н. Лакоба отравляет лично Л. Берия на своей квартире в Тбилиси. Затем во время Великой Отечественной войны (1941-45 гг.) и сразу после – эшелонами депортируют в Среднюю Азию татаров, чеченов, ингушей, карачаевцев, балкарцев,

греков и др. К Грузии присоединяют некоторые смежные с ней территории изгнанных народов. На новообразованных территориях внедряется грузинский язык. В Абхазию переселяют большое количество грузин, чтобы изменить этнический состав населения автономии в пользу грузин. С руководящих должностей максимально убирают абхазов и заменяют их грузинами. Преподавание во всех абхазских школах резко переводят на грузинский язык. Грузинские учителя избивают абхазских детей за употребление родного языка. Репрессии прекратились лишь после смерти и разоблачения Сталина и расстрела Бери. Репрессии, в принципе, продолжились, изменились лишь методы.

Все это время грузинские историки и перепуганные русские, кавказские, не исключая абхазских, ученые писали историю своих стран, удобную кремлевским грузинам. Грузинизация абхазской истории принимала издевательский характер.

Избыточное употребление таких терминов как «Западная Грузия», вместо Абхазия; «Абхазия, как и вся Западная Грузия» и другие термины, уводящие читателя от истины, употреблялись с мистической частотой. Появился термин «Эгрис-Абхазети», нигде в летописях не встречающийся, и не употреблявшийся в титулатуре абхазских царей, но сбивавший с толку читателя. Произвольно изменялся порядок названий народов в титульном перечне. Названия глав и самих летописей, особенно комментарии, произвольно насыщались словами «Картли» и «картлийцы».

Абхазов обвиняли, что у них, якобы, нет даже термина «царь» и потому, дескать, они не могут претендовать на культурное наследие Абхазского царства. Между тем, термин «царь» всегда был и есть у абхазов. Затем, абхазов уличали в том, что у них, дескать, нет морских терминов и, дескать, потому абхазы не могут претендовать на Абхазию, расположенную на морском побережье. А у абхазов, как у исторических поморов, конечно, имела развитая морская терминология, и иностранные авторы всегда фиксировали их на черноморском побережье Кавказа с древнейших времен по новое время.

Все эти измышления, создававшиеся по негласному указанию высшего руководства, делались для того, чтобы никто не заподозрил, что перед ним на самом-то деле повесть о царях абхазских.

И эту повесть велено было воспринимать и изучать как летопись о «картлийских» царях. Между тем, «картлийских» царей, как мы указывали, не существовало в VIII-XIII вв. Но и читатели, и историки, кажется, привыкли жить с уже устоявшейся, сильно преувеличенной исторической Грузией, и не желают ничего пересматривать, даже ради истины и справедливости. Но вопросы возникают: простые и неудобные, к примеру: «Почему в грузинских летописях VIII–XIII вв. речь идет постоянно о царях абхазских и ничего не говорится о царях картлийских?»

Косвенные данные и логика вещей говорят в пользу того, что со второй половины VIII в. и до самого конца X века, т. е. до письменной реформы, все делопроизводство, переписка, обновление житий и Священных писаний производились в абхазском царстве и на канонической территории Абхазского католикосата на греческом языке. Но где те грекоязычные летописи, которые писались на протяжении многих веков? К сожалению, кавказоведческая наука не только не решала таких вопросов: она их даже не ставила.

Похожей экспроприации подверглось историческое и культурное наследие большей части бывшей Великой Армении, называемой Тао (Тайк – арм.). Население этой страны называли картвелами, поскольку оно, подобно этническим картвелам, исповедовало православие. В этническом же отношении они были армянами, носили армянские имена, строили соборы в сугубо армянском стиле, употребляли в быту армянский язык. Главные купольные храмы Тайка представляют собой особое ответвление армянской архитектуры. Генезис самобытных черт тайкской школы легко объясняется в контексте развития именно армянской архитектуры. Собственно Картлия в этот период была яблоком раздора между абхазами и армянами. Заниматься строительством крупных соборов в середине X века картлийцы никак не могли, поскольку не имели на то ни власти, ни казны.

Тайк в прошлом был 14-м нахангом Великой Армении, затем в IX-X вв. самостоятельным княжеством, затем был присоединен к Абхазскому государству². То, что тайкские армяне исповедовали православие картлийского толка и применяли картлийскую грамоту, не дает основания считать тайкцев этническими картлийцами и при-

сваивать их территорию, историю и культуру. Если взять за основу такой порядок отношений, то можно любую страну с ортодоксальной («греческой») догматикой, назвать Грецией, население – этническими греками и т. д. Но это уже не наука.

Дезинформация относительно существования в средние века некоего «Грузинского царства» не выдерживает критики современных независимых историков. Вспомним академика Н. Я. Марра, который еще сто лет тому назад призывал к пересмотру истории средневекового Кавказа в пользу абхазского народа:

«Абхазский народ заслуживает, однако, самого серьезного внимания историка христианской культуры на Кавказе. Абхазский народ в лице его передовых слоев, преимущественно знати, был долгое время, веками сподвижником носителей христианского света и его проповедников в соседних странах. Языческим племенам христианизированная часть абхазского народа могла нести евангельское учение, а христианским народам с восточно-христианской культурой – греческое просвещение. С этой точки зрения требует пересмотра и намечавшееся мною освещение личности Абхаза Иоанна, «весьма близкого человека и стойкого единомышленника греческого философа Иоанна Итала». Пересмотр требуется в сторону прямого этнического толкования термина «абхаз» (а не культурно-исторического взамен «грузин») в устах Иоанна Итала, называющего именно Абхаза Иоанна «ученейшим».

Мы раньше как-будто старались, наоборот, замести след значения абхазского народа как проводника византийско-христианских начал в кавказский мир, используя и это столь ясное упоминание в пользу грузинского народа»³.

Вадим Кожин в 1996 году в своем выступлении на конференции в Москве по вопросам абхазо-грузинского конфликта говорил, что «то государство, в которое Грузия вошла в VIII–XI вв., это было абхазское государство»⁴. Чуть далее в этом же выступлении В. Кожин перефразировав себя же, еще раз утверждает, что «государство, которое существовало в Грузии до монгольского нашествия, было Абхазским государством, а не грузинским».

Именно такое положение т. н. «Грузии» давало основание О. Сенковскому еще в далеком 1838 году говорить о том, что, «однажды

преувеличив ее достоинство, легко распространить в ученом свете насчет истории грузинов такие заблуждения, на опровержение которых нужно будет потом сорок томов печати»⁵. То, о чем предупреждал О. Сенковский случилось: нынешним и будущим кавказоведам придется исследовать явную и тайную историю грузинизации не только Абхазии (Абхазии – в первую очередь), но и других смежных стран и народов.

Для доказательства того, что цари средневекового Абхазского государства являются абхазскими царями, имеются неопровержимые аргументы – нумизматические, палеографические и письменные источники. И, тем не менее, приведем короткую цитату из грузинского ученого XVIII в., царевича Вахушти Багратиона. Он был одним из активных «реформаторов» псевдо-грузинского летописания. Вот, что он пишет об Абхазском царстве и его государях:

და ამ ბაგრატისა შემდგომად იქმნა აფხაზეთს მეფობა ბაგრაციონთა. ხოლო მეფობნენ აფხაზთა მეფენი იგიგნი აფხაზეთს წელთა რ-ჯდ [ას ოთხმოცდაცხრამეტი (199)].

Перевод на русский: «И после этого Баграта (Баграта II – Д. Ч.) началось в Абхазии царствование багратионов. И затем царствовали абхазские цари в той Абхазии 199 лет»⁶. В этой фразе подтверждается, что и сам Баграт II, и его преемники являлись не «грузинскими», а именно абхазскими царями. Так оно и было. Но в устах грузинского царевича, столь важного активиста по «огрузиниванию» абхазских царей, это звучит неправдоподобно. Но ведь это написано. Черным по белому.

«Абхазы в многонациональном Абхазском царстве были титульной и многочисленной нацией и пользовались всеми вытекающими из такого привилегированного положения преимуществами. Безусловно, абхазы занимали доминирующее положение во всех сферах государственной жизни: в царской канцелярии, в церковных и военных структурах, в просвещении, научной и культурной жизни страны, и это главенствующее положение абхазов документально закреплено в титулатуре правителей Абхазского царства»⁷. Абхазы были в своем государстве правящим классом. И, собственно, этим все сказано.

А вот и признание современных российских историков, касательно содержания псевдо-грузинского манускрипта «Летопись Картли», о котором и идет речь в нашем исследовании. Цитируем дословно:

«О ведущем положении Абхазского царства среди всех картвельских государств в IX–XI вв. говорит сама структура основного источника по истории объединения Грузии того периода – «Летописи Картли», составленной во второй половине XI в. Всё ее повествование, начиная с провозглашения независимости Абхазского царства от Византии около 787 г., строится, в основном, вокруг биографий и политической деятельности именно абхазских царей, где правители и представители других картвельских земель – Тао-Кларджети, Картли, Кахетии, вместе с армянскими князьями и арабскими наместниками появляются лишь спорадически, причем преимущественно в связи с деятельностью царей абхазов. Хронология правления, этапы царствования, семейное положение и обстоятельства смерти в «Летописи» даются лишь для абхазских владык»⁸.

Исследование древней летописи и ее публикация призваны разъяснить читателю, что известная средневековая т. н. «Летопись Картли» есть на самом деле «Летопись Абхазских царей», написанная на картлийском языке в канцелярии абхазских государей. В нашем предисловии к самой летописи, говорится об истории искажений ее содержания, которые имели большие последствия в этно-политическом обустройстве закавказских народов сначала в составе Российской империи, затем – Советского Союза и постсоветских образований.

Разумеется, процесс переосмысления научного наследия советского времени, где раньше, где позже, начнет пробуждать умы не только самих ученых, но и политических элит. Новая интеллигенция захочет иметь исследования и суждения свободно мыслящих людей; людей, свободных от тирании и ее цензуры.

В печатном «оригинале» исследуемого манускрипта встречаются некоторые несуразности, как бы уравнивающие понятия Картли и Абхазии, а то и ставящие Картли прежде Абхазии, или неуместные упоминания былинных предков картлов и т. д. Подобные «вставки» могли сделать как члены «вахтанговской комиссии» в XVIII веке, так

и ученые-патриоты советского периода. Эту тему надлежит исследовать персонально.

Автор проекта надеется, что поднимаемая им тема по новой независимой аналитике в кавказском источниковедении найдет понимание среди коллег, в том числе грузинских и зарубежных кавказоведов, что сотрудничество в процессе деидеологизации исторической науки – взаимополезно, а возвращение науке просвещенческих функций – необходимо.

Просим ваши замечания и пожелания присылать по e-mail: abaza-duney@yandex.ru

¹Сенковский О. И. Некоторые сомнения касательно истории грузинов // Сенковский О. И. Собрание сочинений. Т. 6, СПб. 1859. С. 169–198 (Статья написана и впервые опубликована в 1838 г. (Ч. Д.); Патканов К. П. О древней грузинской хронике // Патканов К. П. «Ванские надписи и значение их для истории передней Азии. СПб., 1881.

² Юзбашян К. Н. Комм. к кн.: «Повествование вардапета Аристакэса Ластивертци». М., 1960. С. 142.

³ Марр Н. Я. Кавказоведение и абхазский язык // Марр Н. Я. Кавказоведение и абхазский язык. М–Л., 1938. С. 126–127; еиҭах иара: Иоанн Петрицкий, грузинский неоплатоник XI–XII вв., ЗВО, т. XIX, 1909. С. 108–109, 56–57.

⁴ Кожин В. В. Об исторических корнях грузино-абхазского конфликта. Выступление на конференции Абхазского культурного общества «Нартаа». Москва, 1996. ЛА ЧДК (аудиозапись).

⁵ Сенковский, указ. соч.

⁶ [Амичба Г. А., пер., сост., прим.] Абхазия и абхазы средневековых грузинских повествовательных источников. Тбилиси, «Мецниереба», 1988. С. 134–135.

⁷ Чачхалиа Д. К. Трехпритворная композиция храмов средневековой Абхазии и ее влияние на архитектуру памятников Алании, Руси и Трапезунда. Москва, 2016. С. 187.

⁸ Виноградов А. Ю., Косоуров Д. А. Кто объединил Грузию? Давид Куропалат, Абхазское царство и Византийская империя // Античная древность и средние века. М., 2019. Т. 47. С. 32.

CONCLUSION

to the book “Chronicle of the Abkhazian tsars” (translation into Abkhazian, preface and notes by Denis Chachkhalia). The original in Kartlian is attached. Summary is in Russian. Moscow. 2020.

By the end of the 17th century, the situation around Kartli, Kakheti and Imereti became so complicated and life-threatening for the rulers of these Caucasian countries that they were forced to leave their homeland and come to Moscow with their courtyard to ask for protection. They fled from the aggressive actions of Persia, Turkey and the highlanders of the North Caucasus, whose raids constantly harassed them. This crisis did not happen suddenly: it had been brewing for decades.

Georgia all that time was seeking salvation in Orthodox Russia, which, from its side, understood that the Caucasus was a part of the Ottoman Empire. Russia had to seriously prepare both in military-technical and in diplomatic affairs in order to realize its intentions to draw the Caucasus to its side. Some military assistance to the Russians could have been provided on the spot by the Kartlians, Kakhetians and Imeretians (collectively, Georgians). And it is very important that Russia could present this to Europe, Turkey and Persia as a defense of its Caucasian subjects from external aggression. For this, it was necessary to accept Georgians into Russian citizenship. The Georgian rulers in Moscow faced the question of providing historical data on the ownership of large territories by their ancestors both in Transcaucasia and in the South (Turkish) Caucasus.

The “Georgian” chronicles were actually Abkhazian chronicles written in Kartlian language. The Kartlians themselves in the 8th-9th centuries did not have their own statehood; thus they did not have their tsars and, as a result, their own annals. All this time and even earlier they were under the yoke of Arabs and Persians or Armenians. As a result, the Kartlians were conquered by the Abkhazians and included in the Abkhazian Kingdom, in which they served as dignitaries and

carried out the instructions of their superiors. The Uplis-Tsikhe castle, once owned by the Kartlians, which the Armenians ceded to the Abkhazians, became the center of the governorate of Abkhazia in Kartli. From there, in the rank of vice-tsars, succeeding each other, Kartli was first ruled by members of the house of the Abkhazian tsars, and then by noble rulers of high rank and trust, who were usually the closest relatives of the Abkhazian tsars. The Kartlians themselves were not allowed to govern their country under the Arabs and Persians, the Armenians or the Abkhazians. Such a story could not suit the new “Georgian” tsars, in whose hands was the archive of the Abkhazian royal house.

In the 18th century, members of the ruling houses of Kartli, Kakheti and Imereti created a commission in Moscow, which included “pundits”. They were supposed to give a Kartlian form to the Abkhazian chronicles... That was the beginning of the falsification of Abkhazian history in favor of the Georgian elite, and then, up to the present time, in favor of the entire Georgian people.

At the height of the Caucasian war, a new, already Russian, generation of enlightened Georgian figures continued and expanded its work on kartvelization of the history of the medieval Abkhazian state. Georgian patriots began to involve Russian scientists and writers, as well as Europeans, seconded to the Russian Academy of Sciences. In the mid-19th century, a new edition of the chronicles of the Life of Georgia in French was published in Paris. The interpretation of the so-called “Georgian” chronicles caused outrage in the scientific community or simply distrust of the publishers¹. Nevertheless, the presentation of medieval “Georgian” culture took place, and the enlightened world, without understanding the essence, recognized the “Kartlians” together with their re-faced chronicles as the legitimate heirs of the pseudo-Georgian kingdom.

At the beginning of the 1920s, Abkhazia and Georgia became independent republics within the USSR. Fifteen years later, Abkhazia was forced to join the Georgian SSR as an autonomous republic. The huge Soviet country was ruled by Georgians Joseph Stalin and Lavrenty Beria. Repression began. The best people of the country were being destroyed. Abkhazians - with particular partiality. The leader of Abkhazia Nestor Lakoba was personally poisoned by Beria in his apartment

in Tbilisi. Then, during the Great Patriotic War and immediately after - the Tatars, Chechens, Ingushes, Karachais, Balkars, Greeks and others were deported by echelons to Central Asia. Georgia annexed adjacent areas of exiled peoples. In the newly formed territories, the Georgian language was being forcibly introduced.

A large number of Georgians were resettled in Abkhazia in order to change the ethnic composition of the autonomy population in favor of the Georgians. Abkhazians were removed from the leading positions as much as possible and replaced by Georgians. The Abkhazian script was changed from Cyrillic to Georgian. Teaching in all Abkhazian schools was radically translated into Georgian. Georgian teachers whipped Abkhazian children for using their native language.

Repression stopped only after the death and disclosure of Stalin and the execution of Beria. Oppression continued, only the methods changed. All that time, Georgian historians and frightened Russian and Caucasian (not excluding Abkhazian) scholars wrote the history of their countries, convenient for Kremlin Georgians. The georgianization of Abkhazian history reached unprecedented proportions. The excessive use of terms such as "Western Georgia" instead of Abkhazia, "Abkhazia, like all of Western Georgia" and other terms that led the reader away from the truth, occurred with mystical frequency. The term "Egris-Abkhazeti" appeared, which was not found anywhere in the annals and was not used in the titles of Abkhazian tsars, but confused the reader. The order of the names of peoples in the list of terms was arbitrarily changed. The titles of the chapters and the annals themselves, especially the comments, were oversaturated with the words "Kartli" and "Kartlians."

The Abkhazians were supposedly accused of not having the term "tsar" and therefore they could not claim the cultural heritage of the Abkhazian kingdom. Meanwhile, the term "tsar" has always been and is now among the Abkhazians. In addition, the Abkhazians were accused of the absence of marine terms, so they could not claim to Abkhazia, located on the sea coast. However, Abkhazians, being the historical inhabitants of the coast, had developed marine terminology, and foreign authors always attributed them to the Black Sea coast of the Caucasus from ancient times to the present day.

All these fabrications, created on the unspoken instruction of the top leadership, were made so that no one would suspect that before him was the story of the Abkhazian tsars, which was told to perceive and study as a chronicle of the “Kartlian” tsars. Meanwhile, the “Kartlian” tsars, as we have mentioned, did not exist in the 8th-13th centuries. But both readers and historians seem to be used to living with the already established, highly exaggerated historical Georgia, and do not want to review anything, even for the sake of truth and justice. But questions arise: simple and uncomfortable, for example: “Why do Georgian chronicles of the 8-13 centuries constantly talk about the tsars of Abkhazia and nothing is said about the tsars of Kartli?”

Indirect data and the logic of things speak in favor of the fact that from the second half of the 8th century until the very end of the 10th century, that is, before the written reform, all documents, correspondence, updating the lives of the saints and the Holy Scriptures were carried out in the Abkhazian Kingdom and in canonical territories of the Abkhazian Catholicosate in Greek. But where are those Greek-language annals that were written over many centuries? Unfortunately, Caucasology has not solved such questions: it has not even posed them.

The historical and cultural heritage of a large part of the former Great Armenia called Tao (Tayk – in Armenian) was subjected to a similar expropriation. The population of this country was called the Kartvelians, because it, like ethnic Kartvelians, professed Orthodoxy. Ethnically, they were Armenians, had Armenian names, built cathedrals in a purely Armenian style, used the Armenian language in everyday life. The main Tayk domed temples are a special branch of Armenian architecture. The genesis of the distinctive features of the Tayk school is easily explained in the context of the development of Armenian architecture. Actually, Kartli during this period was an apple of discord between the Abkhazians and Armenians. The Kartlians could not be engaged in the construction of large cathedrals in the middle of the 10th century, since they had neither power nor treasury.

In the past, Tayk was the 14th nahang (province) of Great Armenia, then in the 9-10 centuries an independent principality, then it was annexed to the Abkhazian state². The fact that the Tayk Armenians pro-

fessed Orthodoxy similar to the Kartli type and applied the Kartli literacy, does not give grounds to consider the Tayks as ethnic Kartlians and to appropriate their territory, history and culture. If we take such an order of relations as a basis, then any country with an orthodox ("Greek") dogma can be called Greece, the population - ethnic Greeks, etc. But this is not a scientific approach.

The misinformation about the existence of a "Georgian kingdom" in the Middle Ages does not withstand criticism of modern independent historians. Remember Academician Nikolai Marr, who a hundred years ago called for a review of the history of the medieval Caucasus in favor of the Abkhazian people: "The Abkhazian people, however, deserve the most serious attention of the historian of Christian culture in the Caucasus. The Abkhazian people, represented by their advanced strata, mostly noble, have long been a companion to the bearers of Christian light and their preachers in neighboring countries. The Christianized part of the Abkhazian people could carry the Gospel doctrine to pagan tribes, and the Greek enlightenment to Christian peoples with an Eastern Christian culture. From this point of view, it is necessary to review the personality of Abkhazian John, "a firm like-minded and very close person to Greek philosopher John Ital," which I planned. The revision is necessary in the course of a direct ethnic interpretation of the term "Abkhaz" (and not the cultural-historical substitution "Georgian") in the mouth of John Ital, who calls the Abkhazian John "the most educated". Earlier, we seemed to be trying, on the contrary, to mask the trail and belittle the significance of the Abkhazian people as a conductor of the Byzantine-Christian principles in the Caucasian world, using even this explicit reference in favor of the Georgian people"³.

In 1996, Vadim Kozhinov, in his speech at a conference in Moscow on the issues of the Abkhazian-Georgian conflict, said that "the state into which Georgia entered the 8-11 centuries was an Abkhazian state"⁴. A little further in the same speech, V. Kozhinov, paraphrasing himself, once again claims that "the state that existed in Georgia before the Mongol invasion was an Abkhazian, not a Georgian state."

It was precisely this situation of the so-called "Georgia" that gave reason to O. Senkovsky back in 1838 to say that "once exaggerating

its dignity, it is easy to spread such misconceptions about the history of Georgians in the scholarly community that to refute them, forty volumes of later press will be needed”⁵. What O. Senkovsky warned of happened: current and future Caucasian experts will have to study the explicit and secret history of the georgianization of not only Abkhazia (Abkhazia in the first place), but also of other related countries and peoples.

To prove that the tsars of the medieval Abkhazian state were Abkhazian nationality, there are irrefutable arguments - numismatic, paleographic and written sources. And, all the same, we give a short quote from the Georgian scientist of the 18th century, Tsarevich Vakhushti Bagration. He was one of the active “reformers” of the pseudo-Georgian chronicles. Here is what he wrote about the Abkhazian kingdom and its sovereigns: და ამ ბაგრატისა შემდგომად იქმნა აფხაზეთს მეფობა ბაგრაციონთა. ხოლო მეფობნენ აფხაზთა მეფენი იგიგნი აფხაზეთს წელთა რ-ჯდ [ას ოთხმოცდაცხრამეტი (199)]. Translation: “And after this Bagrat (Bagrat II - Denis Chachkhalia) the reign of Bagratians began in Abkhazia. And then the Abkhazian tsars reigned in that Abkhazia for 199 years”⁶.

This phrase confirms that Bagrat II himself and his successors were not “Georgian”, but Abkhazian tsars. So it was. But in the lips of such an important activist of the “georgianization” of Abkhazian tsars, this sounds implausible. But it is written in black and white. “The Abkhazians in the multinational Abkhazian Kingdom were a titular ethnic group and a large nation and enjoyed all the benefits arising from such a privileged position. Of course, the Abkhazians occupied a dominant place in all areas of public life: in the Tsar’s Chancellery, in church and military structures, in education, in the scientific and cultural life of the country. And this dominant place of the Abkhazians is documented in the title list of rulers of the Abkhazian Kingdom.”⁷ Abkhazians were the ruling class in their state. And in fact there are no more comments.

And here is the reasoning of modern Russian historians regarding the content of the pseudo-Georgian manuscript “Chronicle of Kartli”, which is being discussed in our study. We quote exactly: “The leading position of the Abkhazian Kingdom among all the Kartvelian states

in the 9th–11th centuries is evidenced by the very structure of the main source on the history of the unification of Georgia of that period - the Chronicle of Kartli, compiled in the second half of the 11th century. The whole story, starting with the declaration of independence of the Abkhazian Kingdom from Byzantium around 787, is built mainly around the biographies and political activities of the Abkhazian tsars, where the rulers and representatives of other Kartvelian lands - Tao-Klardzheti, Kartli, Kakheti, together with the Armenian princes and Arab governors appear only sporadically, and mainly in connection with the activities of the tsars of the Abkhazians. The chronology of government, the stages of reign, marital status and circumstances of death in the Chronicle are given only for Abkhazian rulers.”

The study of the ancient chronicle and its publication are intended to clarify to the reader that the famous medieval so-called “Chronicle of Kartli” is actually the “Chronicle of the Abkhazian Kings” written in Kartli language in the office of the Abkhazian sovereigns. In our introduction to the Chronicle itself, we are talking about the history of the distortion of its content, which had great consequences in the ethno-political arrangement of the Transcaucasian peoples, first as part of the Russian Empire, then the Soviet Union and post-Soviet reorganization. Of course, the process of rethinking the scientific heritage of the Soviet era, where earlier, where later it will begin to awaken the minds of not only the scientists themselves, but also the political elites. The new intelligentsia will want to have the research and judgment of free-thinking people; people free from tyranny and its censorship.

There are some absurdities in the printed “original” of the research manuscript, as if they equalized the concepts of Kartli and Abkhazia or even put Kartli in front of Abkhazia, or inappropriate references to the epic ancestors of the Kartlians, etc. Such “inserts” could be made by members of the “Vakhtangov commission” in the 18th century, as well as by scientists-patriots of the Soviet period. This topic still requires careful research.

The author hopes that the topic he raises on new independent analytics in Caucasian source studies will find understanding among colleagues, including Georgian and foreign Caucasian experts, that

cooperation in the process of deideologization of historical science is mutually beneficial, and the return of enlightened functions to science is necessary.

The novelty of our study:

An affirmation of a written reform in the Abkhazian Kingdom at the turn of the century, the change of Greek into Kartli, the predominant use of the Kartli literacy ...

Please send your comments and suggestions by e-mail: abaza-duney@yandex.ru to account for them in a subsequent edition of this study.

¹ Senkovsky O.I. Some doubts about the history of Georgians // in the author's book: Collected Works. Volume 6, St. Petersburg, 1859. Pages 169-198. The article was written and first published in 1838 (Denis Chachkhalia); Patkanov K.P. About the ancient Georgian chronicle // See in the author's book "Van inscriptions and their significance for the history of the Western Asia. St. Petersburg, 1881.

² Yuzbashyan K. N. Comments on the book: "The narration of the vardapet Aristakes Lastivertsi." Moscow, 1960. Page 142.

³ Marr N. Ya. Caucasian Studies and Abkhazian language // in the author's book: Caucasian Studies and Abkhazian language. Moscow-Leningrad, 1938. Pages 126-127; the same author: John Petritsky, Georgian Neoplatonist of the 9-12 centuries, ZVO, volume 19, 1909. Pages 108-109, 56-57.

⁴ Kozhinov V.V. On the historical roots of the Georgian-Abkhazian conflict. Speech at the conference of the Abkhazian cultural society "Nartaa". Moscow, 1996. From the personal archive of Denis Chachkhalia (audio recording).

⁵ Senkovsky, the specified works.

⁶ [Amichba G. A., translation, compilation, notes] Abkhazia and the Abkhazians of medieval Georgian narrative sources. Tbilisi, "Metznireba", 1988. Pages 134-135.

⁷ Chachkhalia D.K. Three-narthex composition of churches of medieval Abkhazia and its influence on the architectonics of the monuments of Alania, Russia and Trebizond. Moscow, 2016. Page 187.

⁸ Vinogradov A.Yu., Kosourov D.A. Who united Georgia? David Kuropalat, Abkhazian Kingdom and the Byzantine Empire // Antiquity and the Middle Ages. Moscow, 2019. Volume 47. Page 32.

ЦХЪАНЦАК АХАСАБАЛА

Иерусалимтәи апатриарх Досифеи XVII ашә. анцәамтаз Қатешь даныказ иҕыхъашәеит аңсуа ңсҳацәа рҕоурых иазкыз қъаадқәак. Убарт ырылакны ибеит, ихифылааит Аңсны аҕоурыхтә аамтәнцә аҕнытә тыңқәаки, абри ҳаңхъа ишьтоу адокументи. Ари аңсҳа Баграт (960-1014) инапала, ма иара идцала ифү, ихылаңшрала еиқәыр-шәо, ҳәынтқарк иаҳасабала аңсуа ңсҳацәа дшырхылцшьтроу узыр-бо агәраргагоуп, иреихазоу зинла, цәбыргыла Аңсуа тахт дшахалаз ршаҳатгоуп.

«Аңсуа ңсҳацәа реиқәыңхъаза» 1008-1014 шш. рыбжьара ауп анеиқәыршәаз. Уи иунарбоит иара адокумент ахатә иамоу ачыда-рақәеи аказшьеи.

Д. Ч.

АҢСУА ҢСХАЦӘА РЕИҚӘЫҢХЪАЗА

Раңхъаза ңсуа ңсҳас иказ ихъзын Анос; афбатәи – уи иҗа Го-зәр; ахцатәи – уи иҗа Иствйн; аңшьбатәи – уи иҗа Финиктос; ахә-батәи – уи иҗа Бакәыр; афбатәи – уи иҗа Дырмит; абжьбатәи – уи иҗа Феодоси; аабатәи – уи иҗа Константин; ажәбатәи – уи иҗа Те-одор; ажәабатәи – уи иҗа Константин; 11-тәи – уи иашъа Леон, 45 шықәса аңсҳара ныкәызгаз; 12-тәи – (уи иҗа) Феодоси, 37 шықәса ңсҳара зуыз; 13-тәи – уи иашъа Дырмит, 36 шықәса ңсҳара збаз; 14-тәи – урт рашъа Гьаргь; иашъцәа дахьреитцбыз аҕнытә, аҕынха ихәтаа хәа Агцың дтанхон, Гьаргь Агцыңтәи хәа зйшьтаз уи азакун; уи ңсҳара иуан 7-шықәса; 15-тәи – Дырмит-иҗа Баграт, 18-шықә-са дыңсҳан; 16-тәи – (уи) иҗа Костанти, иара 39 шықәса ибеит аңсҳара; 17-тәи – уи иҗа Гьаргь, аңсҳара иуан 45 шықәса; 18-тәи – уи иҗа Леон, 10-шықәса дыңсҳан; 19-тәи – уи иашъа Дырмит, 8-шықәса аңсҳара ныкәыигон; аажәатәи – уи иашъа Феодоси, Блатых, 3-шықәса аңсҳара ибеит. Абарт аңсҳацәа рышьтахь Анцәа ду игәаңхан, сара, Багратраа рҗа Баграт, зыңсаҗа бзиахаша Гур-ген-иҗа, аңсуа ңсҳа Гьаргь иңҗа лҗа, Аңсынтәыла, сара сан лҗынха,

снапахы иаазгеит, уи сара ахьынзасызныкѳоу Анцаа иоуп изды-
руа».

Абри ашьтахь азѳы инапала иацуп: «Ари Баграт агсхара иуит
ѳажѳижѳаф шыкѳса. Уи ишьтахь иѳа Гьаргь иныкѳигон жѳаха
шыкѳсеи хѳы-мзи».

Иахьатѳи агсшѳахь еиѳеигеит Д. Кь. Чачхалиа

Εὐρέθησαν τὰ παρὲντα γεγάμητα ὡν ἀρχαῖα βι-
βλίῳ ἱβηρικῷ κατὰ τὸ τέλος, ἃ ἵνα ἐσημείωσε
Παγκράτιος ὁ Βασιλεὺς Ἀρχαζίας. φαίνεται δὲ, ὅτι
ἦσαν ἔτσι οἱ Βασιλεῖς μετὰ πῶ κατὰ λυσιὶν τῶν Ῥώ-
μαϊκῶν Ἀρχόντων. λέγει τοίω, ὅτι ἦν πρῶτος Βα-
σιλεὺς Ἀΐ, ἔπειτα ὁ τέτς υἱὸς Γόζαρ, ἔπειτα ὁ τέτς υἱὸς
Γ'αβνιαῦς, ἔπειτα ὁ τέτς υἱὸς Φιλικῆς, ἔπειτα ὁ τέτς
υἱὸς Καπαρχκῆ, ἔπειτα ὁ τέτς υἱὸς Δημήτριος, ἔπειτα ὁ
τέτς υἱὸς Θεοδόσιος, ἔπειτα ὁ τέτς υἱὸς Κωνσταντῆς,
ἔπειτα ὁ τέτς υἱὸς Θεόδωρος, ἔπειτα ὁ τέτς υἱὸς Κωνσταντῆς,
ἔπειτα ὁ τέτς ἀδελφὸς Λέων ἔτη τεσσαράκοντα καὶ
πέντε, ἔπειτα ὁ τέτς υἱὸς Θεοδόσιος ἔτη εἰκοσιεπτά,
ἔπειτα ὁ τέτς ἀδελφὸς Δημήτριος ἔτη τετρακονταεξί,
ἔπειτα ὁ τέτς ἀδελφὸς Γεώργιος, ἔπειτα ὁ τέτς Δημητρίος
υἱὸς Παγκράτιος ἔτη δώδεκα, καὶ ὁ τέτς υἱὸς Κων-
σταντῆς ἔτη τετρακονταονεῖα, καὶ ὁ τέτς υἱὸς Γεώρ-
γιος ἔτη τεσσαράκονταπέντε, καὶ ὁ τέτς υἱὸς Λέων
ἔτη δέκα, ἔπειτα ἀδελφὸς Δημήτριος ἔτη ὀκτώ, καὶ
ὁ τέτς ἀδελφὸς Θεοδόσιος ὁ τυφλὸς ἔτη τρία, καὶ
ὁ ἀνέψιός αὐτοῦ Ἀντάρνας Δαυὶδ, ἔπειτα ἐβασίλευσαν
ὁ σημειωτῆς τῶν παρὲντων Παγκράτιος, ἀνέψιός αὐτοῦ
Γεωργίος τε καὶ ἐρῆντος Βασιλεὺς Ἀρχαζίας, υἱὸς
δὲ Παγκρατῆος Βασιλεὺς Ἰβήρων ἔτη τετρακονταεξί.
ἐπειδὴ δὲ οἱ ἱβηρὲς νομίζουσιν τὸν Παγκράτιον, πῶν

ТИТУЛАТУРА АБХАЗСКИХ ЦАРЕЙ VIII–XIII ВВ.¹

Леон I (736–766/7). Одиннадцатый правитель из перечня «Дивана абхазских царей»². Победив арабов под стенами Анакопии в 737 г. стал фактически первым наследным правителем Абасгии, основателем династии независимых абасгских (абхазских) царей леонидов³.

Леон II, царь Абхазский (766/7–810/811). Отложился от Византии и провозгласил себя **царем абхазов** (абасгов)⁴. К этому времени термин «абасги» стал покрывать все абхазоязычные племена санигов, апсилов, отчасти миссимиян и зихов. При Леоне II сформировалось Абхазское царство как политическое образование в своих основных международно-признанных пределах: по морю – от Туапсе до Сотириуполя (совр. сел. Борчка в Трапезундском вилайете), и по суше – от того же Туапсе по главному Кавказскому хребту до Сурамского хребта в верховьях Риона. Отныне термины Абасгия (Авазгия) и абасги (авасги) обозначают всю территорию нового образования. Позже Абхазское царство включит в себя новые области, завоеванные оружием или обретенные дипломатическими усилиями. В 806 году Леон II основал город Кутаис и перенес туда престол абхазских царей.

¹ Даты правления абхазских царей даны по К. Туманову (С. Toumanoff. Chronology of the Kings of Abasgia // Museon, 69 [1956] 82). Порядковые номера (Георгий IV, Баграт IV и т. д.) абхазским царям даются в соответствии с перечнем, приведенным Багратом II Багратидом в «Диване абхазских царей», и продолжен в этой абхазской традиции. В скобках даются порядковые номера новой грузинской традиции, идущей вразрез с абхазским перечнем, которого придерживался Баграт II Багратид в упомянутом «Диване».

² Πατριάρχης Δοσίθεος Β' Νотάρης; Ιστορία περί τόνέν Ιερόσολύμοις Πατριάρχουςαντον. Βυχαρεζт, 1715, п. 1200.

³ Летопись Картли. Перевод на рус. яз., комментарии, предисловие Г. В. Цулая. Тб., 1982,

с. 64; Чачхалиа Д. К. Хроника абхазских царей. Статьи. Заметки. Дополнения. Московский центр абхазоведения. – Москва, 2000, с. 12.

⁴ Летопись Картли, 1982, с. 270.

[В настоящем перечне пропущены некоторые абхазские цари-леониды (до Баграта II), поскольку их национальная титулатура не отражена в имеющихся документах — Д. Ч.]

Константин III, царь Абхазский (899–929). Так именуют абхазского государя современные ему источники. Константинопольский патриарх Николай Мистик в 914–916 годах в своих письмах называет его **эксусиастом Абасгии** — «ἐξουσιαστὴν Ἀβασγίας»⁵.

Георгий II, царь Абхазский (929–960). Император Византии Константин VII Багрянородный (908–959) современного себе абхазского царя называет «магистром и **эксусиастом Абасгии**» (μάγιστρον καὶ ἐξουσιαστὴν Ἀβασγίας)⁶. Георгий II реконструировал храм в Мартвили и основал там епископскую кафедру. После смерти погребен в этом же соборе.

Леон III, царь Абхазский (959/960–968/969). Строитель кафедрального собора в Мокве (Абхазия), храмов в Кумурдо (964 г. Джавахетия), в Самшвилде (Нижняя Картли).

Баграт II (III), царь Абхазский (978–1014 гг.). На монете собственного чекана выбил: «Христос, возвеличь **Баграта, царя абхазов**». Эта надпись по ободку монеты выполнена на картлийском языке. Остальные надписи — на арабском. Единственный экземпляр монеты хранится в собрании Эрмитажа⁷. На золотой чаше Бедийского храма (около 999 г.) имеется надпись: «Святая мать Божия, будь ходатайцей перед сыном твоим за **абхазского царя Баграта** и мать его царицу Гурандухт, пожертвовавших сию чашу, украсивших сей алтарь и построивших сию святую церковь»⁸. На выносном кресте Бретской церкви написано: «возвеличь **Баграта, царя абхазов и сына царя Гургена...**». В надписи Цвимоэтской церкви 1002 г. указан, как «**Баграт, царь абхазов, картлов и куропалат**». В записи Шаорской рукописи житий святых, также под 1002 годом назван «**царем абхазов и**

⁵ Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Gamburg-Wiesbaden, 1980, s. 219–220. Эксусиаст — высшая должность при византийском императорском дворе того времени.

⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей. Серия: Древнейшие источники по истории народов СССР. Текст, перевод, комментарии Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, Наука, 1989, с. 197, 203.

⁷ Пахомов Е. А. Монеты Грузии. — Тбилиси, «Мецниереба», 1970, с. 55–56.

⁸ Бакрадзе Д. З. Кавказ в древних памятниках христианства // АКАК, т. V, отд. оттиск, с. 39.

куропалатом картлов»⁹. «Царем апхазов» называет Баграта II армянский летописец XI в. Асохик (он же — Степанос Торонский)¹⁰, а сирийский летописец Яхья Антиохийский — **Абхазом**¹¹.

Георгий IV (I) царь Абхазский (1014–1027¹²). Самостоятельно правил всего десять лет. В летописях Абхазского царства, а также в армянских анналах именуется царем абхазов (ап'хазов — арм.). Монеты с его именем не известны. Самодержец был агрессивен и вел постоянные войны с Византией в областях Южного Кавказа и Восточной Анатолии.

Баграт III (IV), 1027–1072. «Царь абхазов, ранов и куро-палат картлов». Так именуют царя современные ему письменные памятники: запись рукописного Метафраста 1031 г., надпись Самтависского храма около 1032 г., приписка к рукописи Толкований св. Иоанна Богослова 1038 г., запись Евангелия Крестного монастыря в Палестине 1038 г., запись Житий святых Григория Назианзина и Григория Нисского 1040 г., надписи храма Никорцминда. В надписи Кацхского храма властелин представлен как **«царь абхазов и картлов... и ранов и кахов и всего Востока великий куро-палат»**. Позже, когда государь был пожалован титулом новелисимоса, в частности, в приписке к Евангелию, учиненной около 1053 г., он упомянут как **«царь абхазов, картлов и всего Востока новелисимос»**¹³. В грамоте 1057 года, данной Шио-Мгвимскому монастырю, государь подписался: **«царь абхазов и всего Востока новелисимос»**¹⁴. На монете собственно чекана выбил: «Христос, возвеличь **Баграта, царя абхазов и новелисимоса!**»¹⁵. Еще позже, возведенный в звание севастоса,

⁹ Пахомов, там же.

¹⁰ [Асохик] Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, писателя XI столетия (Пер. с арм. и комм. Н. Эмин). — Москва, 1864, с. 200.

¹¹ [Розен В. Р.] Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. Издал, перевел и объяснил барон В. Р. Розен. — СПб., 1883, с. 179–181.

¹² Бакрадзе Д. З. Статьи по истории и древностям Грузии. — СПб., 1887, с. 28.

¹³ Пахомов Е. А. Монеты Грузии. — Тбилиси, «Мецниереба», с. 58.

¹⁴ Грузинские документы IX–XV вв. в собрании Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР (пер. и комм. С. С. Какабадзе). — Москва, «Наука», 1982, с. 53.

¹⁵ Капанадзе Д. Г. Грузинская нумизматика. — Тбилиси, 1955, с. 55; Пахомов, там же; Шамба С. М. Политическое, социально-экономическое и культурное положение древней и средневековой Абхазии по данным археологии

царь Баграт III в надписи Кулалисской церкви 1060г. именуется как **«Баграт, царь абхазов и картлов и севастос и сын его Георгий куролат»**. В надписи Атенского храма Баграт III упомянут как **«царь царей и севастос и сын его Георгий куролат»**¹⁶. На монете, относящейся к этому этапу правления, выбито: **«Христос, возвеличь Баграта, царя абхазов и севастоса!»**¹⁷.

Георгий V (II), царь Абхазский (1072–1089–1112). Еще при жизни отца своего Баграта IV и при его правлении являлся соправителем своему родителю и упоминался вместе с ним на различных надписях, носил титул царя абхазов и куролатата.

В грамоте Шио-Мгвимскому (1170 г.) Георгий V подписался как **«царь абхазов, картвелов, ранов и кахов, шарванша и шаханша, и Востока и Севера владетель»**¹⁸.

На монетах собственного чекана величается как **«царь абхазов и картлов и Новелиссимос»**¹⁹. После получения звания севастоса – **«Георгий, царь абхазов и картлов и Севастос»**. Следующая монета называла правителя, как **«царя абхазов, картлов и кесароса»**²⁰.

Давид I (II), Строитель, царь Абхазский (1089–1125). Еще до восшествия на престол был соправителем своему отцу Георгию V. На многих надписях и монетах этого периода уже чаще употребляются не этнические или территориальные титулы, а статусные и должностные: царь, царь царей, кесарос, куролат, новелиссимос, севастос и т. д. Тем не менее, надпись на одном из церковных крестов гласит: **«Абхазов и картлов, ранов, кахов и армян царь Давид»**²¹. Аналогично государь назван на одной из монет собственного чекана: **«Давид, царь абхазов, картлов, ранов, кахов и армян»**²². В своих письмах, направленных Давиду I Строителю персидские шахи называют его **«царь царей**

и нумизматики. VI в. до н. э. – XIII в. н. э. Научный доклад на соискание ученой степени доктора исторических наук. На правах рукописи. – Ереван, 1998, с. 72.

¹⁶ Пахомов, там же.

¹⁷ Пахомов, с. 60.

¹⁸ Грузинские документы IX–XV вв., с. 47.

¹⁹ Пахомов, с. 62.

²⁰ Пахомов, с. 64–70.

²¹ მუსხელიშვილი დ. დავით აღმაშენებლის აღმოსავლური ტიტულატურა // დავით აღმაშენებელი. სტატიების კრებული. თბ., «მეცნიერება», 1999, გვ. 68.

²² კაპანაძე დ. ქართული ნუმისმატიკა. თბ., 1969, გვ. 66.

Абхаза, Шаки, Алана и Руса»²³. Вообще, во множестве восточных документов **цари абхазские называются Абхаз, страна — Абхаз, и население — Абхаз**. Под куполом Моквского собора (совр. Абхазия, Ачамчирский р-н) до XVIII в. сохранялась надпись на греческом языке, которая гласила: «Расписана при Алексее Комнине и **великом царе абхазов Давиде**» («Δαυὶδ Μεγάλῳ Βασιλεὺς Ἀρχαζιασ») ²⁴.

Дмитрий IV (I), царь Абхазский (1125–1156). Наследовал отцу своему Давиду Строителю. Чеканил монеты без обозначения территориальных и этнических названий.

Георгий VI (III), царь Абхазский (1156–1184). Наследовал отцу своему Дмитрию IV. Чеканил монеты без территориальных и этнических названий, а также без византийских титулов. В документах же, напротив, довольно подробно перечислял составные части государства и подвластные ему народы. В грамоте Шио-Мгвимскому монастырю 1170 г. подписался как **«царь абхазов, картвелов, ранов, кахов, шарванша и шаһанша, Востока и Севера владетель»**²⁵. Другой церковный документ 1178 г. государь завизировал, как **«абхазов, картлов, ранов, кахов и армян царь царей, шарванша и шаһанша и всего Востока и Запада владетель-самодержец»**²⁶. **«Абхаз», «царь Абхаза»** — так называют Георгия VI персидские шахи в своих письмах²⁷.

Тамар, царица Абхазская (1184–1208). «Дочь царя Георгия». Так государыня именовала себя на монетах. Затем шли различные христолюбивые эпитеты. Географические и этнические термины на нумизматические данные этого периода не имеют. В письменных документах сохранялись прежние традиции. К примеру, в грамоте, жалованной Гелатскому монастырю 1193 года

²³ თოდუა მ. XII საუკუნის ქართველ მეფეთა და სახელმწიფო მოღვაწეთა ტიტულები და სახელოები // ქართულ-სპარსული ეტიუდები, III, თბ., 1979, გვ. 9; მუსხელიშვილი, გვ. 77–82; Аджинджал Е. К. О титулатуре абхазских царей. – Сухум, 2014, с. 10–14.

²⁴ Πατριάρχης Δοσίθεος Β' Νοταράς; Ιστορία περί τόνέν Ιερόσολύμοις Πατριαρχεύσαντων. Βυχαρετζ, 1715, π. 1200; Бакрадзе Д. З. Кавказ в древних памятниках христианства // АКАК, т. V, отд. оттиск, с. 103.

²⁵ Грузинские документы IX–XV вв. в собрании Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР (пер. и комм. С. С. Какабадзе). – Москва, «Наука», 1982, с. 47.

²⁶ Указ. соч., с. 52.

²⁷ თოდუა, XII საუკუნის ქართველ მეფეთა და სახელმწიფო მოღვაწეთა ტიტულები..., გვ. 9.

Великая Тамар именует себя как **«абхазов, картлов, ранов, кахов и армян царь и царица шарванша и шаһанша и всего Востока и Запада самодержица»**²⁸. Аналогичная титулатура царицы царей имеется в грамоте Шио-Мгвимскому монастырю от 1201 года²⁹.

Георгий VII Лаша, царь Абхазский (1208–1212–1223). Наследовал матери своей — царице Тамар. Эпитет «Лаша» в переводе с абхазского обозначает «светоч», «светоносный»³⁰ и в данном контексте имеет религиозный смысл. Да и сам титул царя на монетах собственного чекана имеет христолубивое содержание: «Царь царей», величие мира и религии, Георгий, сын Тамары, меч Мессии»³¹. На грамоте, пожалованной Шио-Мгвимскому монастырю в 1214–1216 гг., государь именуется, как «волею Божией **абхазов, картвелов, ранов, кахов и армян царь, шарванша и шаһанша, и всего Запада и Востока самодержец**»³². По протоколу персидского двора к царю Абхазскому Георгию Лаша надлежало обращаться (за вычетом пышных восточных эпитетов и религиозных наречений) — **«царь царей Абхаза, Шаки и Алана»**³³.

Русудан, царица Абхазская (1223–1247). Наследовала старшему брату своему Георгию VII Лаша после его смерти. При ней произошло разделение Абхазского царства на восточную и западную части. На монетах царица абхазская представлялась религиозными определениями. В письме Римскому папе Гонорию III (1216–1227) именовала себя **царицей Абхазской**³⁴.

Анализ терминов, содержащихся в титулатурах абхазских царей, выявляет основные закономерности и тенденции. Обращает на себя внимание этническая и географическая терминология. Когда самодержец многонационального Абхазского государства

²⁸ Указ. соч., с. 56.

²⁹ Указ. соч., с. 62.

³⁰ Цулая Г. В. Грузинский «Хронограф» XIV в. о народах Кавказа // КЭС, VII, М., «Наука», 1980, с. 203; Баратаев М. П. Нумизматические факты Грузинского царства. СПб., 1844, с. 7; Brosse M. F. Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle, v. 1–7. Saint-Petersbourg, 1848–58, p. 432.

³¹ Пахомов Е. А. Монеты Грузии. – Тбилиси, «Мецниереба», с. 96. Грузинские документы IX–XV вв., с. 68.

³² Tamarati, Michel. L'église Georgienne. Rome, 1910, p. 416.

³³ თოფუა, გვ. 28.

³⁴ Имеются в виду абхазские цари XII–XIII вв. — Давид Строитель, Георгий III, Тамара.

именовал себя кратко «царь абхазов», или «царь Абхазский», то смысловое наполнение термина было равнозначно понятию «царь всея Абхазии». Когда государь именовался «царь абхазов и картлов» или же добавлялись иные территории и народы, к примеру, раны, кахи, шарванша, шаханша и прочие, это указывало, что вторыми по значимости в государстве были картлы, а остальные добавлялись по убывающему значению, по времени присоединения и политическому положению на тот момент.

Как показывают документы, вплоть до XIV в. в титулатуре властелинов Абхазского царства на первом месте могли называться только абхазы. Государь централизованного государства мог называться и назывался только как «царь Абхазов». Но науке не известен ни один случай, когда абхазский царь подписался бы, к примеру, (только) царем картвелов. Такого прецедента нет ни среди нумизматических фактов, ни в грамотах, ни в лапидарных надписях. Абхазы в многонациональном Абхазском царстве были титульной и многочисленной нацией³⁵ и пользовались всеми вытекающими из такого привилегированного положения преимуществами. Безусловно, абхазы занимали доминирующее положение во всех сферах государственной жизни: в царской канцелярии, в церковных и военных структурах, в просвещении, научной и культурной жизни страны и это верховенствующее положение абхазов документально закреплено в титулатуре правителей Абхазского царства.

³⁵ О многочисленности абхазского народа и абхазских войск писали: армянский историк X в. Ухтанес (см. Абгарян Г. В. Армянские источники об Абхазии и абхазах. Матенадаран, машинопись, 1969, с. 6); армянский историк XI в. Асохик (см. Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию. – Москва, 1864, с. 117; его современник Аристакес Ластивертци (см. Абгарян Г. Указ. соч., с. 15), автор XIII в. Хетум (см. Абгарян, там же с. 26), Антиохийский патриарх сер. XVII в. Макарий (см. Жузе П. К. Грузия в XVII столетии по изображению патриарха Макария. – Казань, 1905, с. 36).

TITLES OF THE ABKHAZIAN KINGS OF THE VIII-XIII CENTURIES ¹

Leon I (736–766/7), the eleventh ruler from the «Divan of the Abkhazian Kings» ². Having defeated Arab troops at the walls of Anakopia in 737, he became *de facto* the first hereditary ruler of Abasgia and the founder of the dynasty of the independent Abkhazian Leonid Kings ³.

Leon II, King of Abkhazia (766/7–810/811). He divorced from the Byzantine Empire and proclaimed himself **King of the Abkhazians** (Abasgs) ⁴. By this time, the word «Abasgs» started to include the neighbouring Abkhazian-speaking tribes of Sanigs, Apsils and (in part) Missimians and Zikhs. The Abkhazian Kingdom as a political entity in its main internationally recognised boundaries was formed under Leon II: along the coast from Tuapse to Sotiriupol (modern village of Borçka in Trebizond vilayet) and by land from the same Tuapse along the main Caucasian range up to the Surami Ridge in the upper Rion. Henceforth the terms Abasgia (Avazgia) and Abasgs (Avasgs) referred to the whole territory of the new entity. Later the Abkhazian Kingdom included new areas, conquered by military or diplomatic efforts. Leon II rebuilt the city of Kutaisi in 806 and transferred the throne of the Abkhazian kings there.

[We have omitted the Leonid Abkhazian Kings (up to Bagrat II), the national affiliation of whom is not reflected in the sources – the author].

Constantine III, King of Abkhazia (899–915/916). Such was the Abkhazian sovereign's name in contemporary sources. In 914–916, Constantinople's Patriarch Nicholas Mystikos called him «**Exusiast of Abasgia**» (ἐξουσιαστὴν Ἀβασγίας) ⁵.

Giorgi II, King of Abkhazia (916–960). Byzantine emperor Constantine VII Porphyrogenitus (908–959) called his contemporary Abkhazian King «**Master and Exusiast of Abasgia**» (μάγιστρον καὶ ἐξουσιαστὴν Ἀβασγίας) ⁶. Giorgi II reconstructed the church in Martvili and founded the episcopal chair there.

Leon III, King of Abkhazia (959/960–968/969). He was a builder of the Cathedral in Mokva (Abkhazia) as well as of churches in Kumurdo (964, Dzhavakheti region) and in Samshvilde (Lower Kartli region).

Bagrat II (III), King of Abkhazia (978–1014). An inscription on a coin of his own coinage is «Christ, glorify **Bagrat, the King of the Abkhazians.**» This inscription along the rim of the coin is done in the Georgian language. The other inscriptions are in Arabic. The only copy of the coin is stored in the Hermitage⁷. A long the top rim of the golden bowl from the church in Bedia (about 999) is embossed: «The Holy Mother of God, be an intercessor with Your Son for **Abkhazian King Bagrat** and his mother **Queen Gurandukht**, donor of this very cup, decorated this altar and built this holy church»⁸. A processional cross from the Breti Church has the inscription «...glorify **Bagrat, the King of the Abkhazians** and son of Gurgen». In the inscription at the Tsvimoeti Church, dated to 1002, he was listed as «**Bagrat, the King of the Abkhazians, the Kartlians and Curopalates**». In the Shaori manuscript of Lives of the Saints, also dated to 1002, he was called «**King of the Abkhazians and Curopalates of the Kartlians**»⁹. A Armenian chronicler of XI century Asoghik (a. k.a. Stepanos Taronetsi)¹⁰ ca lls Bagrat II «**King of the Apkhaz**», and Syrian historian Yahya of Antioch «**the Abkhazian**»¹¹.

Giorgi IV (I), King of Abkhazia (1014–1027)¹². He ruled autonomously for only ten years. In the annals of the Abkhazian Kingdom, as well as in Armenian annals, he is called the King of the Abkhazians (Aphkazians – A rm.). Coins with his name are unknown. The autocrat was aggressive and waged endless wars against Byzantium in the areas of Transcaucasia and Eastern Anatolia.

Bagrat III (IV), (1027–1072), «King of the Abkhazians, the Rani and Curopalates of Kartlians». That was Bagrat's name in the following contemporary sources: Metaphrastes (1031), an inscription in the Samtavisi Church (circa 1032), a colophon to a manuscript of the Interpretations of John the Apostle (1038), a Gospel from the Monastery of the Cross in Palestine (1038), the Lives of the Saints Gregory Nazianzus and Gregory of Nyssa (1040), and an inscription in the Nikortsinda Church. The inscription in the Katskhi Church describes the sovereign as «**King of the Abkhazians and the Kartlians... and the Rani and the Kakhi, and Grand Curopalates of all the East**»¹³. Late r, when the title of Nobelissimos was awarded to the monarch, he was mentioned as «**King of the Abkhazians, the Kartlians, and Nobelissimos of all the East**» in a colophon to the Gospel, written circa 1053. The monarch signed a charter given to the Shio-Mghvime monastery in 1057 as «**King of the Abkhazians and Nobelissimos of all the East**».¹⁴ On a coin of his own coinage he struck: «Christ, glorify

Bagrat, King of the Abkhazians and Nobelissimos!»¹⁵. Later, awarded the title of *sebastos*, Bagrat III was referred to as «**Bagrat, the king of the Abkhazians and the Kartlians and Sebastos and his son Giorgi Curopalates**» in the inscription at the Kulalisi Church (1060). In an inscription at the Ateni Church Bagrat III is referred to as «**the King of Kings and Sebastos, and his son Giorgi, Curopalates**». ¹⁶ On a coin dated to the time of his reign is struck: «**Christ, glorify Bagrat, King of the Abkhazians and Sebastos!**». ¹⁷

Giorgi V (II), King of Abkhazia (1072–1089–1112). Already during the lifetime and reign of his father, Bagrat IV, he was a co-ruler and was mentioned with his father in different inscriptions, holding the titles of **King of the Abkhazians and Curopalates**. In the charter to the Shio-Mghvime Monastery (1170) – «**King of the Abkhazians, the Kartvelians, the Rani and the Kakhi, Shirvansha and Shahansha, and Possessor of the East and North**» ¹⁸. On the coins of his own coinage he is styled «**King of the Abkhazians and the Kartlians, and Nobelissimos**» ¹⁹. After being awarded the title of *Sebastos* he was styled «**Giorgi, King of the Abkhazians and the Kartlians, and Sebastos**». Later money magnified the ruler as «**King of the Abkhazians, the Kartlians, and Caesaros**» ²⁰.

David I (II), The Builder, King of Abkhazia (1089–1125). Even before acceding to the throne, he was co-ruler with his father Giorgi V. Many coins and inscriptions dated to this period already frequently have ethnic and territorial titles, but they often have official imperial titles such as: *king, king of kings, caesar, curopalates, nobelissimos, Sebastos* and so on. However, an inscription on one of the church-crosses reads: «**King David of the Abkhazians and the Kartlians, the Rani, the Kakhi and the Armenians**» ²¹. Similarly, the sovereign is called on one of the coins of his own coinage: «**David, King of the Abkhazians, the Kartlians, the Rani, the Kakhi and the Armenians**» ²². In their letters to David the Builder, Persian shahs call him «**King of Kings of the Abkhaz, Shaki, Alan and Rus**» ²³. In general, in a variety of oriental documents, Abkhazian kings are called «**Abkhaz**», the country «**Abkhaz**», and the population – «**Abkhaz**». In the dome of the Mokva Cathedral (modern-day Abkhazia, Ochamchira District) up to the XVIII century, there was an inscription in Greek, which read: «**Drawn under Alexius Comnenus and David, the Great King of the Abkhazians**» (Δαβιδ Μεγαλὸν Βασιλεὺς Ἀρχακισσὸς) ²⁴.

Dimitri IV (I), King of Abkhazia (1125–1156). He succeeded his father, David the Builder. He minted coins without toponyms.

Giorgi VI (III), King of Abkhazia (1156–1184). He succeeded his father, Dimitri IV. He minted coins without territorial or ethnic terms as well as without Byzantine imperial titles. The charter given by the king to the ShioMghvime Monastery (1170) was signed by him as «**King of the Abkhazians, the Kartvelians, the Rani and the Kakhi, Shirvansha and Shahansha, and Possessor of the East and North**»²⁵. Another church-document dated to 1178 the monarch certified as «**King of Kings of the Abkhazians, the Kartlians, the Rani, the Kakhi and the Armenians, Shirvansha and Shahansha and Possessor-autocrat of all the East and North**»²⁶. Persian shahs called Giorgi VI in their letters «**The Abkhaz**», «**King of the Abkhaz**»²⁷.

Tamar, Queen of Abkhazia (1184–1208). «**Daughter of King Giorgi**» was how the Empress styled herself on coins. Subsequently, various Christ-loving epithets came along. There are no geographical or ethnic terms in the numismatic data from this period. However, in written documents the previous traditions were preserved. For example, in the charter given to the Gelati Monastery in 1193 Tamar the Great refers to herself as «**King and Queen of the Abkhazians, the Kartlians, the Rani, the Kakhi and the Armenians, Sharvansha and Shahansha and all the East and West Autocrat**»²⁸. Similar titlature of *Queen of Kings* is found in the charter given to Shio-Mghvime monastery in 1201²⁹.

George IV Lasha, King of Abkhazia (1208–1212–1223). He succeeded his mother, Queen Tamar. The epithet «Lasha», in translation from Abkhaz, means «torch» or «bearing light»³⁰ and in this context has a religious sense. By the way, the title of the king on the coins of his own minting has Christianorientated content: «King of Kings, the greatness of the world and faith, Giorgi, son of Tamar, sword of the Messiah»³¹. In the charter given by him to the ShioMghvime Monastery in 1214–1216, the sovereign refers to himself thus: «By the will of God, **King of Kings of the Abkhazians, the Kartvelians, the Rani, the Kakhi and the Armenians, Shirvansha and Shahansha, and Autocrat of all the East and North**»³². According to the protocol of the Persian court, they ought to address the Abkhazian king Giorgi Lasha (in addition to pompous oriental epithets and religious designations) as «**the King of Kings of Abkhaz, Shaki and Alan**»³³.

Rusudan, Queen of Abkhazia (1223–1247). She succeeded her older brother, Giorgi IV Lasha, upon his death. Under her reign, the Abkhazian Kingdom divided into eastern and western parts. On the coins the Abkhazian Queen presented herself with religious definitions. In a letter to Pope Honorius III of Rome (1216–1227) she called herself *Queen of Abkhazia*.³⁴

Analysis of the terms contained in the titles of the Abkhazian kings identifies the main regularities and tendencies. In our case, the attention is drawn to the ethnic and geographical terminology. When an autocrat of the multinational Abkhazian state called himself in short «King of the Abkhazians» or «King of Abkhazia», the semantic content of the term was equivalent to the concept of «King of all Abkhazia». When a sovereign was called «King of the Abkhazians and the Kartlians» (or when other territories and peoples were added, such as the Rani, the Kakhi, Sharvansha, Shahansha and so on), it indicated that the second largest in the state were the Kartlians, and the rest were added in descending values, in accordance with the time of annexation and the political situation at that moment.

As the documents show, up to the XVI century only the Abkhazians could be put in first place in the titles of the nobles of the Abkhazian Kingdom. We have already pointed out instances where a sovereign of the centralised state was called simply «King of the Abkhazians». But scholarship does not know of a single case when an Abkhazian king would sign, for example, (only) *King of the Kartvelians*. This phenomenon is not attested in either numismatic inscriptions or on charters or in lapidary inscriptions. The Abkhazians were the titular and majoritarian nationality in the multinational Abkhazian Kingdom³⁵, and they enjoyed all the benefits of such a privileged position. There can be no doubt that the Abkhazians held a dominant position in all spheres of public life: in the royal chancellery, in ecclesiastical and military structures, in education, as well as in the scholarly and cultural life of the country.

¹The chronology of the Abkhazian Kings up to Bagrat II is given according to Cyril Toumanoff (**C. Toumanoff**. *Chronology of the Kings of Abasgia* // *Museon*, 69 [1956] 82). Abkhazian kings have their serial numbers (George IV, Bagrat IV and so on) in accordance with the list, introduced by Bagratid Bagrat II in the «*Divan of the Abkhazian Kings*» and continued in this Abkhazian tradition. The serial numbers given in brackets are according

to the new Georgian tradition, which runs counter to the Abkhazian list, adhering to Bagratid Bagrat II in the «Divan».

² **Πατριάρχης Δοσίθεος Β΄ Νοταράς**; *Ιστορία περί τόνέν Ιεροσολύμοις Πατριαρχευσαντον*. Βυχαρεζτ, 1715, n. 1200.

³ **Letopis' Kartli**. *Perevod na rus. yaz., kommentarii, predislovie* G. V. Tsulaya. Tb., 1982, p. 64; **Chachxalija D. K.** *Xronika Abxazs kyx tsarej. Statii. Zametki. Dopolnenija*. Moskovskij tsentr abxazovedenija, Moskva, 2000, p. 12.

⁴ **Letopis' Kartli**, 1982, p. 55.

⁵ **Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa**. Hamburg-Wiesbaden, 1980, p. 219–220.

⁶ **Konstantin Bagrjanorodnyj**. *Ob upravlenii imperiej*. Seriya: Drevnejshie istochniki po istorii narodov SSSR. Text, perevod, kommentarii G.G. Litavrina i A. P. Novocel'tseva. Moskva, Nauka, 1989, p. 197, 203.

⁷ **Paxomov E. A.** *Monety Gruzii*. Tbi lisi, «Metsniereba», p. 55–56.

⁸ **Bakradze D. Z.** *Kavkaz v drevnix pamjatnikax Xristianstva // AKAK*, t. V, otd. ottisk, p. 39. ⁹ **Paxomov**, *ibid*.

¹⁰ **[Asoxik]** *Vseobschaja istorija Stepanosa Taronskogo, Asoxika po pr ozvanju, pisatelja XI stoletija* (Per. s arm. i komm. N. Emin). Mo skva, 1864, p. 200.

¹¹ **[Rozen V. R.]** *Imperator Vasilij Bolgarobojsa. Izvlechenija iz letopisi Jax'i Antioxijsko go*. Izdal, perevel i ob»jasnil baron V. R. Rozen. SPb., 1883, p. 179–181.

¹² **Bakradze D. Z.** *Stat'i po istorii i drevnostjam Gruzii*. SPb., 1887, p. 28.

¹³ **Paxomov E. A.** *Moneti Gruzii*. Tbilisi, «Metsniereba», p. 58.

¹⁴ **Gruzinskie dokumenti IX–XV vv. v sobranii Leningradskogo otdelenija Instituta vostokovedenija AN SSSR** (per. i komm. S. S. Kakabadze). Moskva, «Nauka», 1982, p. 53.

¹⁵ **Kapanadze D. G.** *Gruzinskaja numizmatika*. Tbilisi, 1955, p. 55; **Paxomov**, *ibid* .; **Shamba S. M.** *Politicheskoe, sotsialno-ekonomicheskoe i kul'turnoe polozhenie drevnej i srednevekovoj Abxazii po dannym archeologii i numizmatiki*. VI c. BC – X III c. AD. Nauchnyj doklad na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskix nauk. Na pravax rukopisi. Erevan, 1998, p. 72.

¹⁶ **Paxomov**, *ibid*.

¹⁷ **Paxomov**, p. 60.

¹⁸ **Gruzinskie dokumenti IX–XV cc.**, p. 47.

¹⁹ **Paxomov**, p. 62.

²⁰ **Paxomov**, p. 64–70.

²¹ მუსხელიშვილი დ. დავით აღმაშენებლის აღმოსავლური ტიტულატურა // დავით აღმაშენებელი. სტატიების კრებული. თბ., «მეცნიერება», 1999, გვ. 68.

²² კაპანაძე დ. ქართული ნუმიზმატიკა. თბ., 1969, გვ. 66.

²³ **Πατριάρχης Διοσέως Β΄ Νοταράς**; *Ιστορία περί τόνέν Ιέρ οσολύμοις Πατριαρχεσαντων. Βυχαρεζτ, 1715, n. 1200*; **Bakradze D. Z.** *Kavkaz v drevnyx pamjatnikax Xristianstva* // AKAK, t. V, ot d. ottisk, p. 103.

²⁴ თოდუა მ. XII საუკუნის ქართველ მეფეთა და სახელმწიფო მოღვაწეთა ტიტულები და სახელოები / / ქართულ-სპარსული ეტიუდები, III, თბ., 1979, გვ. 9; მუსხელიშვილი, გვ. 77–82; **Adzhindzhali E.K.** *O titulature abkhazskix tsarej. Sukhum, 2014, p. 10–14.*

²⁵ **Gruzinskie dokumenti IX–XV vv. v sobranii Leningradskogo otdeleniya Instituta vostokovedeniya AN SSSR (per. i komm. S. S. Kakabadze).** Moskva, «Nauka», 1982, p. 47.

²⁶ *Ibid.*, p. 52.

²⁷ თოდუა, XII საუკუნის ქართველ მეფეთა და სახელმწიფო მოღვაწეთა ტიტულები..., გვ. 9.

²⁸ *Ibid.*, p. 56.

²⁹ *Ibid.*, p. 62.

³⁰ **Tsulaja G. V.** *Gruzinskij «Xronograf» XIV v. o narodax Kavkaza* // KES, VII, M., «Nauka», 1980, p. 203; **Barataev M. P.** *Numizmaticheskie fakti Gruzinskogo tsarstva. SPb., 1844, p. 7*; **Br osse[t] M. F.** *Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle, v. 1–7. Saint-Pétersbourg, 1848–58, p. 432.*

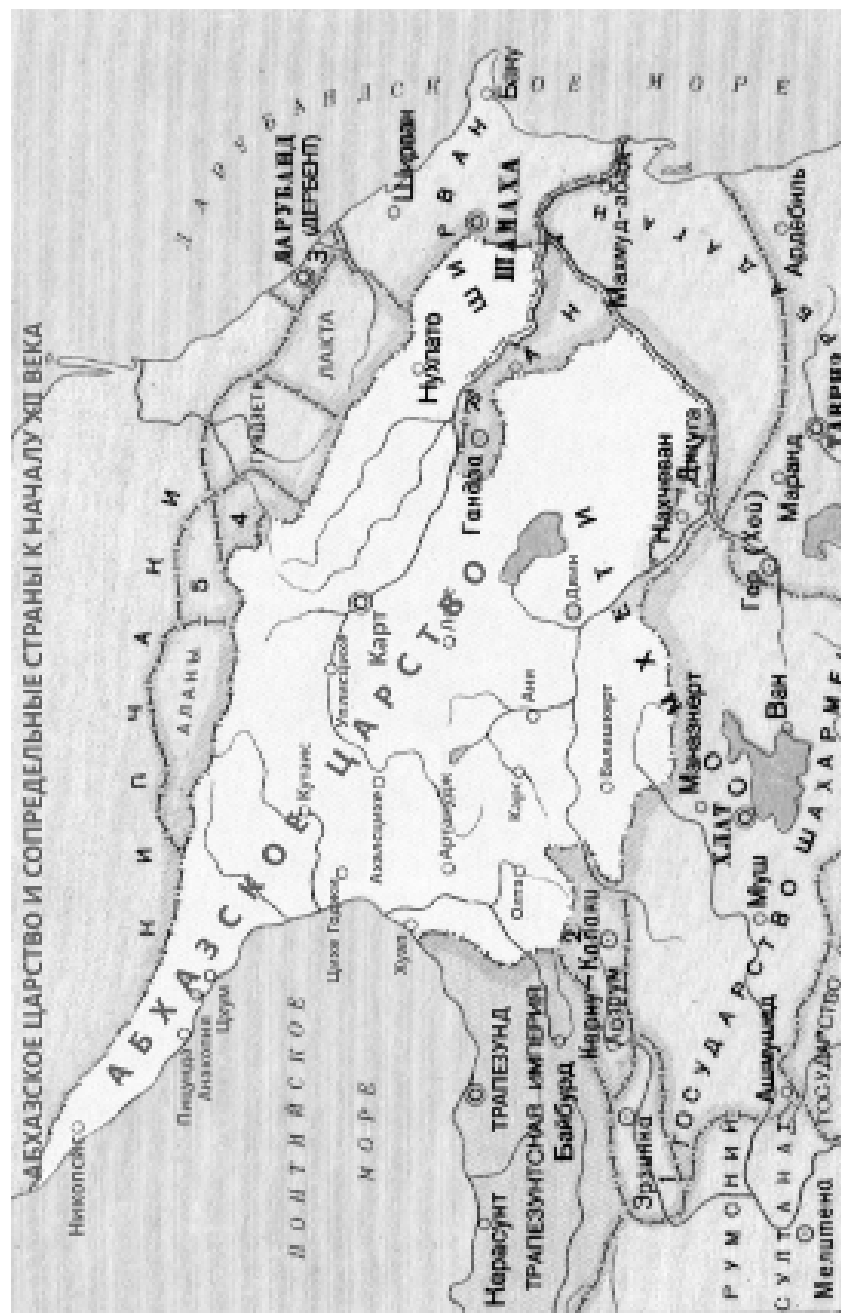
³¹ **Paxomov E. A.** *Moneti Gruzii. Tbilisi, «Mets niereba», p. 96. Gruzinskie dokumenti IX–XV vv., p. 68.*

³² **Tamarati, Michel.** *L'Église Georgienne. Rome, 1910, p. 416.*

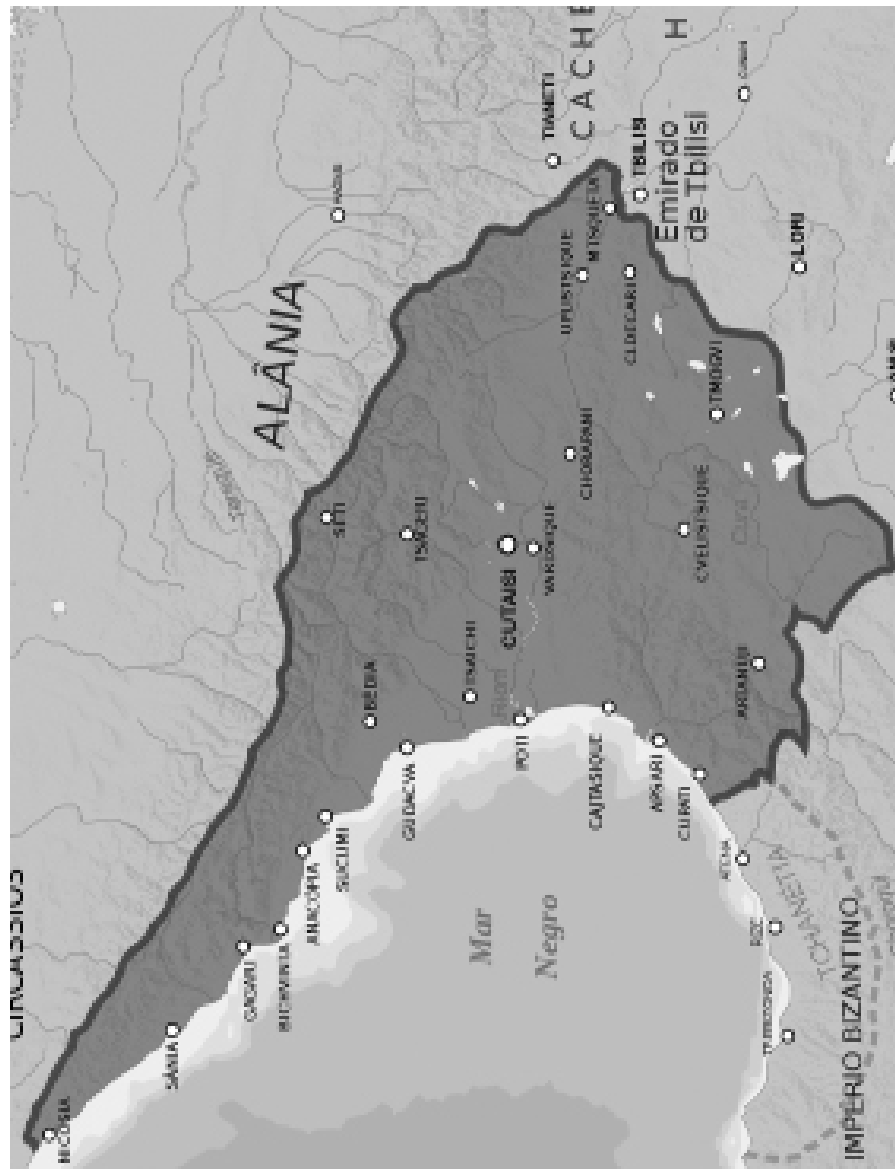
³³ თოდუა, გვ. 28.

³⁴ This refers to the Abkhazian Kings of the XII–XIII centuries – David the Builder, Giorgi III and Tamar.

³⁵ The following wrote about the numerically large Abkhazian people and Abkhazian troops: Armenian historian of the X century, **Uxtanes** (see **Abgarjan G. V.** *Armenian sources about Abkhazia and Abkhazians. Matenadaran, typescript, 1969, p. 6*); Armenian historian of the XI century, **Asoxik** (see *General History of Stepanos of Taron, Asoxik by soubriquet. Moscow, 1864, p. 117*; his contemporary **Aristakes Lastivertsi** (see **Abgarjan G.**, *op. cit.*, p. 15); author of the XIII century **Xetoum** (see **Abgarjan**, *ibid.* p. 26); the Patriarch of Antioch, mid. XVII century, **Macarius** (see **Zhuze P. K.** *Georgia in the XVII century, according to the representation of Patriarch Makarios. Kazan, 1905, p. 36*).

А Х Қ Ә А

Д. Чачхалиа. Аҟхьажәа. Аҟсуа хәынтқарра арқыртуара иаазыркыаҟу ахтыс	3
АҞСУА ҞСХАЦӘА РҢОУРЫХ.....	29
Ахьызқәа рырбага	85
Агеографиатә-етникатә рбага	91
Иалкаау терминқәак рырбага	95
АҞСУА ҞСХАЦӘА РҢОУРЫХ (қартли бызшәала)	96
Вместо послесловия.....	139
Conclusion.....	147

ИАЦУ

Бағрат II. АҞСУА ҞСХАЦӘА РЕИҚӘЫҞХьАЗА	155
Д. Чачхалиа. Титулатура абхазских царей.....	157
Denis Chachkhalia. Titles of the abkhazian kings.....	164

АПСУА ПСХАЦӘА РҢОУРЫХ

(Апсшәахь еиҥеигеит, еиқәиршәеит, акомментриақәа рыцитцеит
апхьажәеи, аихшьяалеи рыла еибитҥеит Д. Кь. Чачхалиа)

Летопись абхазских царей (на абх. яз.)
(Перевод, сост., примеч., коммент., предисловие Д. К. Чачхалиа).

Аиқәыршәаф, асахьаркыратә редактор: Мариа Гыц-пҥа
Алитературатә редактор: Ҥамила Арыш-пҥа
Компиутерла еибызтәз: Наала Картозиа-пҥа
Анбанқәшәара: Амина Кәытцниа-пҥа
Анғлыз бызшәахь аиҥагаф: Галина Цьесси

Ашәқәтыжьи́рта «АКВА-Абаза», Москва, Кузнецки мост, 21/5
Аҥел. +7(495)626-05-50

Атыжьи́раз анапы аҥафуп 19. 08. 2020
Ахышәа-тышәара 84х108, 1/32. Ақьаад аофсетҥеи 80 гр.
Агарнитура PT Sans.
Атираж 300 цыра. Иқатә. ақь. бғы. 5,5.

Ашәқәы аахәара азҥарақәа рзы ателқәа:
Ақәа: +7 (940) 925 0919, +7 (940) 927 27 04;
Москва: +7(495) 626-02-12

Отпечатано
Филиал «Чеховский Печатный Двор»
АО «Первая Образцовая типография»
142300, Московская область, г. Чехов, ул. Полиграфистов, д.1
Сайт: www.chpd.ru, E-mail: sales@chpd.ru, секр. 8(495)988-63-41

ISBN 978-5-6043012-1-(

9 785604 301210